LANDBOUW

Zevende Jaarboek Anarchisme
DE AS 130/131

de AS

anarchistisch tijdschrift

Acht en twintigste jaargang, nr. 130-131, zomer 2000.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ35,-; buiten Benelux ƒ40,-.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

ACHT ARGUMENTEN VOOR EEN DUURZAME LANDBOUW*

Herman Verbeek

'Torum' is de boerderij waar Sicco Mansholt, de pionier van het Europese landbouwbeleid en, tot zijn dood vijf jaar geleden, voorvechter van een sociale en ecologische hervorming van de mondiale landbouw, werd geboren. 'Torum' staat direct achter de Waddendijk van de Groninger Westpolder die in 1875, precies 125 jaar geleden, werd drooggelegd. De smalle strook Westpolder heeft heel wat agrarische pioniers voortgebracht die ruim en wereldwijd dachten en handelden, zoals de Mansholts van 'Torum' en 'Fletum', de Zijlma's van 'Nieuw Zeeburg', de Louwesen van 'Nieuw Midhuizen'. Hoe kan men hen beter gedenken dan te pleiten voor nieuwe pioniersarbeid in de landbouw? Die landbouw zal sociaal rechtvaardig en ecologisch verantwoord zijn of zal niet zijn. Met de volgende argumenten valt deze noodzakelijke omkering te onderbouwen.

* Tekst van de lezing van de Groninger landbouwpoliticus en pastor Herman Verbeek, gehouden op 8 juli 2000 op een symposium in 'Torum' ter herdenking van de drooglegging van de Westpolder.

1. PRIJS

De stad zuigt het platteland leeg. Dat gebeurt vandaag economisch op drie manieren. De kostprijzen voor de boeren worden steeds hoger. Grond, gebouwen, machines, energie, zaaigoed, bestrijdingsmiddelen worden almaar duurder. Tegelijk gaan de prijzen voor de producten die van de boerderij komen, steeds verder omlaag en daarmee de boereninkomens. Voor overproducties, die technisch, economisch en politiek van boeren zijn afgedwongen, worden onderprijzen betaald, onder de productiekosten. Daarbij komen de terechte, maar voor boer en boerin ondraagbare eisen en lasten voor dierenwelzijn, milieu en landschap. Deze drie factoren breken het resterende boerenpotentieel razendsnel af.

De stadsbewoner heeft hiervan weinig of geen weet. De consument kijkt doorgaans niet veel verder dan de supermarkt. Maar die heeft nog nooit een druppel melk of ook maar een korrel graan gemaakt. Onbekend blijft vooral welk deel van de winkelprijzen gaat naar het boerengezin en welk overgroot deel naar agro-industrie, voedselhandel en fiscus. Een voorbeeld maakt dit duidelijk. Bij de bakker betaalt men voor een volkorenbrood zo'n ƒ3,20. In het brood zit een pond meel. Daarvoor krijgt de graanteler al geen 16 cent meer, minder dus dan het twintigvoudige wat de consument voor het brood betaalt.

Nederland is het tweede agrarische exportland ter wereld, na de Verenigde Staten. Zoveel wordt in dit kleine, dichtbevolkte landje geproduceerd. Zonder de enorme agrarische export zou Nederland een negatieve handelsbalans hebben. Boeren - en tuinders - profiteren niet van die bulkproductie, zij zijn er veeleer de dupe van. De handel en ook de staat profiteren. Dit is een mondiaal proces, door de recente mondialisering van de markten. Daarvan nog een voorbeeld. Wie in de trein een beker koffie koopt, betaalt drie gulden. Het boerengezin in de Derde Wereld krijgt voor die hoeveelheid koffie een halve cent. Onze melkveehouder idem voor de koffieroom, idem de akkerbouwer voor de suiker. Alle economische verhoudingen zijn in die prijzen zoek. Noch in Europa noch in de Verenigde Staten noch straks in het herstelde Oost-Europa en Rusland, laat staan in de Derde Wereld, kan voor de heersende onderprijzen, structureel verlaagd door de westerse overproducties, nog worden geboerd.

Ecologisering van de landbouw, minder produceren met meer grond en met meer planten en dieren maar met minder fossiele energie en chemische middelen, zal de productiehoeveelheden verminderen, de marktprijzen doen stijgen en daardoor ook de producties in arme landen herstellen.

2. GROND

In Nederland is grond duur als nergens anders, er wordt wild mee gespeculeerd. Door de verstedelijking, de honger naar grond voor nieuwe wegen, spoorverbindingen, industrie- en kantorenparken, plus het streven naar meer 'natuur', wordt grond aan de landbouw onttrokken en worden bedrijven afgebroken. Een jonge beginnende boer en boerin die grond moeten kopen, zitten hun leven lang op niet meer te betalen lasten.

Wat is grond? Grond is moeder van alle leven. Alle levensmiddelen, dus het leven zelf, komen van de grond. Maar

grond en grondwater worden vergiftigd door landbouwmethodes en met kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Wie een gram grond in de hand houdt, houdt miljarden micro-organismen in de hand. Zij breken levende organismen af en bouwen ze op. Micro-organismen zijn de primaire 'arbeidskrachten' in iedere economie en in de gehele voedselketen. Wie de grond doodt, vernietigt vroeg of laat de basis zelf van alle leven. Daarom moeten wij terugkeren naar een gezonde, natuurconforme omgang met ons meest schaarse en onmisbare kapitaal en productiemiddel, ons biologisch basismateriaal, de grond.

3. ARBEID

Agrarische arbeid moet, als het goed is, meewerken met de arbeid van de levende natuur, grond, water, gewassen, dieren. Cultuur is harmonisch ontwikkelen van natuur. Wie de eigen arbeid van de natuur schaadt, verstoort en afbreekt, vernietigt ook arbeid en leven zelf van de mens. Oprukkende verwoestijning, het blijven kappen van bosrestanten, aan erosie uitgeleverde berghellingen, onder andere voor toerisme, door overproductie uitgeputte akkers, zij kunnen een groeiende wereldbevolking niet meer voeden.

De paradox is dat door overproductie het platteland onderbezet raakt. Elke dag verdwijnen er in Nederland tientallen arbeidsplaatsen uit land- en tuinbouw. Terwijl de stad overbelast en onleefbaar raakt, raakt het platteland leeg.

Mondiaal is de werkloosheid nog nooit zo erg geweest, met name op het platteland waar nog altijd driekwart van de mensheid leeft. Armoede en honger brengen gedwongen mensenstromen op gang, die tot de rijke landen toegang proberen te krijgen om te overleven.

Landbouw zal arbeid moeten helpen creëren, in tweevoudige zin. De arbeid van de mens, in samenwerking met de arbeid van een vitale natuur.

4. ENERGIE

Voedsel is een vorm van energie. Wat olie is voor de motor, is melk voor de maag. Een boerderij is een kleine energiecentrale. Er worden energieën omgezet, zodanig dat ze door plant en dier en dan door de mens kunnen worden opgenomen en verteerd tot levenskracht. Zonder brood geen hand- en geen hoofdwerk, Wat vandaag een aardappel is, is morgen liefdesspel of een opera-aria.

De land- en tuinbouw in de westerse, hoog-geïndustrialiseerde en gemechaniseerde landen hebben een negatieve energiebalans. Er worden bij de producties veel meer calorieën gebruikt dan eruit komen. Machines kosten energie; chemicaliën, kassen en koelcellen evenzeer. Fossiele brandstoffen worden maar beperkt omgezet in levende organismen. Niet zelden verdwijnt het merendeel van aangewende calorieën ongebruikt in de natuur. Mest en kunstmest zijn daarvan voorbeelden. Nederland heeft veel te veel dieren. Onze rivierendelta is een veedelta. Via Rotterdam - het kleinste land heeft de grootste wereldhaven - wordt krachtvoer ingevoerd, vaak uit Derde Wereldlanden als Thailand, Argentinië, Brazilië. Dieren krijgen zoveel voer, om nog meer te produceren op een nog snellere manier, dat ze het voer maar voor een deel kunnen verteren en kostbare mineralen als mest uitscheiden, die de grond in zo grote hoeveelheden niet kan opnemen.

Ecologisering van de landbouw keert terug naar herstel van energiebalansen.

Net als naar herstel van de verhouding van inkomsten en uitgaven.

5. GEZONDHEID

Hier ligt misschien het meest acute probleem in de totale levensketen, die uitmondt bij de mens in de natuurlijke kringloop. Zonder gezonde natuur geen gezond voedsel, zonder gezond voedsel geen gezonde mens. Resistentie is het weerstandsvermogen van levende organismen tegen andere, binnendringende, schadelijke organismen. Ook die balans wordt steeds erger verstoord. Doordat planten en dieren steeds verder worden 'veredeld' om al hun krachten aan nog hogere productie te geven, schieten hun andere krachten, waaronder hun weerstandsvermogen, erbij in. Daar komt nog bij dat in de landbouw en ook in onze gezondheidszorg vaak teveel antibiotica worden toegediend, waardoor plant, dier en mens 'lui' worden en het eigen weerstandsvermogen vervangen wordt door de 'verslaving' aan de drugs van de antibiotica. Zo krijgen dieren nog altijd antibiotica in het voer toegediend, niet als genees- en preventiemiddel maar als groeibevorderaar.
Tweevoudig worden met dit alles de weerbaarheidsverhoudingen verstoord. Plant, dier en mens lijden aan stelselmatige verzwakking van hun resistentievermogen; daarentegen wapenen virussen, bacteriën, schimmels, insecten zich tegen de antibiotica en andere bestrijdingsmiddelen en worden steeds sterker, onoverwinnelijke vijanden. Die race kan de mens met zijn techniek nooit winnen, ook niet met de beloften van de genenmanipulatie. Tegen die genetisch opgewekte resistentie zal ongedierte zich op zijn beurt sterker wapenen. Op deze manier is de plaag van de phytophtora-schimmels bezig onze aardappelteelten onmogelijk te maken. Varkenspest, BSE bij koeien, salmonella, legionella: het zijn symptomen van een zieke en ziekmakende dierhouderij.
Een duurzame landbouw en veeteelt keren terug naar in zichzelf sterke en weerbare planten en dieren, die alleen in noodgevallen chemische bestrijdingsmiddelen en medicijnen behoeven. Voor het overige redden zij het van nature, met eigen weerstandsvermogen.

6. VERDELING

Rijke landen produceren en consumeren teveel voedsel, arme landen te weinig. Nooit is er zoveel honger en ondervoeding in de wereld geweest als vandaag. De rijke landen beweren: met onze voedseloverschotten kunnen we de Derde Wereld voeden. Dat gaat als volgt: de Verenigde Staten bieden bijvoorbeeld aan Marokko tien schepen goedkope tarwe aan. De Europese Unie doet een soortgelijk 'genereus' aanbod aan Egypte. Wiens brood men eet, diens woord men spreekt. Voedselafhankelijkheid is politieke afhankelijkheid. Die arme landen betalen de import-granen en duperen daarmee miljoenen eigen, kleine boerengezinnen die voor zulke dumpprijzen nooit graan kunnen verbouwen. Zij worden van hun land verdreven en vullen de overvolle en uitzichtloze slums van de Cairo's en Calcutta's.
De rijke landen gaan voort de export van hun 'liefdadige' dump, van hun onnodige overproducties, te subsidiëren. Zij sluiten tegelijk grotendeels hun grenzen voor agrarische importen uit arme landen die zij zelf duurder verbouwen. Dat alles wordt geregeld door economisch-politieke wereldorganisaties als WTO, IMF en Wereldbank. Daar

maken de rijke landen de dienst uit. Vandaar de groeiende protesten tegen hun besluitvormende vergaderingen, eind vorig jaar in Seattle, Montreal, Davos, nu in september in Praag.
Sociaal rechtvaardige en ecologisch houdbare systemen gaan ook in de landbouw en voedselvoorziening hand in hand. Elk land heeft het primaire mensen- en volkenrecht op een eigen gezonde en voldoende voedselproductie, naar eigen klimaat en cultuur. De stromen van voedselhandel zullen daaraan ondergeschikt moeten worden gemaakt.

7. GENEN

Elk ecologisch systeem overleeft bij de gratie van veelsoortigheid aan planten- en dierenrijken. Iedere biotoop bestaat uit uiterst precies werkende dynamieken en evenwichten van levende populaties. Groot en klein, sterk en zwak zijn daarbij op elkaar aangewezen.
Monoculturen, door westerse technologie ontwikkeld, zijn het begin van het einde. Zij dragen hun eigen beperking in zich en dreigen die over de hele aarde uit te zaaien. De genetische basis van planten en dieren wordt onaanvaardbaar versmald. Alle leven wordt als het ware gebaseerd op inteelt. Plant- en diersoorten degenereren. Met genetische manipulatie in de landbouw worden soorten 'opgewekt' om weer en nog meer te produceren. De vergelijking met plutonium ligt voor de hand. Patenten op genetische vindingen moeten door boeren, ook de arme, duur worden betaald. Grootconcerns in deze technologie noemen hun wondermiddelen wetenschappelijk verantwoord en volkomen veilig. Maar het knippen en knutselen met DNA-materiaal brengt varianten teweeg waarvan men helemaal niet weet wat ze in de natuur èn de mens veroorzaken.
Men hoeft geen religieus fundamentalist te zijn, zoals er bijvoorbeeld bezwaar was tegen inenting tegen tbc, om te vrezen dat zich hier een hoogmoed wreekt waar grootgeld toe dwingt en die meent dat de 'eerste' schepping, die zo'n vijftien miljard jaren evolueert, naar hedendaagse menselijke eisen en aanspraken knoeiwerk is en dat men het nu met een 'tweede schepping' over zal doen - en nu wèl goed. Van zo'n dertig miljoen soorten levende wezens, ter land, ter zee en in de lucht, worden er nog maar een dertigtal benut in de westerse landbouw die bezig is de wereld te veroveren. Dagelijks verdwijnen voorgoed planten- en diersoorten, onmisbare genenreserves voor de toekomst van de mens.
Deze blinde vooruitgangsdrift zal plaats moeten maken voor vitaal en productief houden van zoveel mogelijk plantaardige en dierlijke soorten en rassen, die ons op eigen kracht duurzaam van voedsel kunnen voorzien.

8. POLITIEK

Deze beschouwing begon met de zin: 'De stad zuigt het platteland leeg'. Geldmacht, technologische macht, commerciële en politieke macht concentreren zich in de stad. Boerengezinnen zijn, in de Eerste Wereld, een minderheid gaan vormen die economisch onmisbaar is, maar electoraal niet meer in tel.
De consument, overwegend in de stad levend, heeft electoraal de absolute meerderheid, alle mensen moeten immers eten. Maar de consument is verregaand vervreemd van de oorsprong en

vervolg op pag. 29

HET FAILLIET VAN DE FARMER

De gangbare landbouw en noodzakelijke alternatieven

Hans Ramaer

1

Wie goedkoop wil eten, moet in Nederland zijn. Bijna overal in Europa zijn de voedselprijzen hoger dan hier. Wie zijn karretje in de supermarkt volgooit, zal zich wel eens afvragen hoe de boeren dat toch klaar spelen. Een krop sla voor een paar dubbeltjes, en eieren, aardappelen, kool, bonen, ze kosten weinig. Voor warm brood betaal je wat meer, maar een liter melk is er soms al voor ruim een gulden. In Duitsland, Frankrijk of Engeland is de consument er anderhalf tot twee keer meer voor kwijt.
Maar er is een keerzijde. Als belastingbetaler draagt diezelfde consument jaarlijks zo'n vijftien miljard gulden bij aan het instandhouden van de Nederlandse landbouw. Het kan ook een miljard meer of minder zijn, want al die subsidiestromen zijn niet gemakkelijk in beeld te krijgen. In 1993 kwamen Groningse economen op een bedrag van negen miljard, drie jaar later berekenden Rotterdamse economen dat het om twaalf miljard moest gaan. Voor het grootste deel betreft het subsidies die vooral in de vorm van garantieprijzen, rooipremies en braakleggingspremies via Brussel aan de Nederlandse agrariers toevloeien. Daarnaast is er de directe en indirecte steun van de rijksoverheid, veelal via een wirwar van fiscale regelingen, uiteenlopend van vrijstelling van btw en ozb tot dieselaccijns. En er is ook spotgoedkoop aardgas voor de tuinders. Kortom, een belangrijk kenmerk van de agrarische economie in Nederland is het rondpompen van belastinggeld. En in andere Europese landen is de situatie in grote lijnen dezelfde.

Maar er zijn nog meer absurditeiten. Nederland is na de Verenigde Staten 's werelds grootste agrarische exporteur. Jaarlijks wordt voor zo'n 73 miljard gulden uitgevoerd (waar overigens ongeveer de helft van dat bedrag aan importen tegenover staat). De landbouw is dus een hoog productieve bedrijfstak. Nederlandse landbouwgrond levert drie maal zoveel op als grond in Denemarken of Duitsland en zes maal zoveel als in Spanje. Met name de tuinbouw (goed voor een derde deel van de export) en de sierteelt zijn uitstekend florerende sectoren. Vorig jaar bedroeg bijvoorbeeld het inkomen van een bollenkweker anderhalve ton. De winsten van de agrarische productie vallen echter maar voor een deel toe aan de kleine groep grote boeren, het merendeel verdwijnt in de zakken van de banken, de handelaars en toeleveranciers met hun machines en krachtvoer, de agrochemie met zijn kunstmest en bestrijdingsmiddelen. En biotechnologische bedrijven als Monsanto, Dupont en Novartis zien hun winsten nog verder stijgen als GGO's (Genetisch Gemodificeerde Organismen) wereldwijd ingang zouden vinden.
Tegenover de weinigen die profiteren staan velen die slechts met moeite rondkomen. Al weer bijna twintig jaar terug schreef Roel van Duijn uit eigen ervaring dat kostbare investeringen en uitbreiding van het boerenbedrijf nauwe-

lijks helpen. "De boer moet het geld lenen tegen een rente die niet of amper door de investeringen kan worden waargemaakt. Bouwt hij een nieuwe stal, dan ontsnapt hij daarmee niet aan de almaar stijgende kosten. Prijzen voor krachtvoer, olie, bouw, kunstmest enzovoort stijgen terwijl de prijzen voor melk, vlees en graan - althans de prijzen die de boer mag ontvangen - niet eens de inflatie bijhouden. Gevolg: boeren moeten steeds harder voor steeds minder werken, voelen zich ondankbaar behandeld en kappen ermee. (...) Kapitaal is niet geduldig. Het eist een snelle vermeerdering; anders kiest het een andere bezitter. En dat is geen boer... Van alle ambachtsmensen moeten de boeren het meest investeren - en tegen het laagste rendement."[1]

Inmiddels is de situatie alleen maar verslechterd. De helft van de boeren in Nederland heeft een inkomen beneden modaal en uit een recent onderzoek van het Landbouw Economische Instituut blijkt dat bijna een kwart (het zijn er in totaal rond honderdduizend, nog maar de helft van het aantal boeren in het begin van de jaren zestig) op of zelfs beneden het sociaal minimum zit. Gemiddeld verdwijnen er dan ook iedere dag tien boerenbedrijven. Veel boeren zien hun toekomst somber in. De ontboering van het platteland - niet alleen in Nederland overigens, maar in heel West-Europa - voltrekt zich in een steeds sneller tempo.

Toch - nog weer een absurditeit - zijn nogal wat van die arme boeren op papier miljonair. Grond, opstallen en melkrechten zijn immers veel waard. Maar gewoon rondkomen van het boeren kunnen ze nauwelijks. Met name de intensieve veehouderij verkeert in een financiele en sociale crisis. Vooral varkensboeren die zich tot over hun oren in de schulden hebben gestoken voor nieuwe ligboxstallen en apparatuur voelen zich in de steek gelaten nu ze bovendien verplicht worden om te investeren in milieumaatregelen.

Terecht is dat gevoel overigens niet. Ze negeerden alle waarschuwingen dat ze met hun bedrijfsvoering op de verkeerde weg waren. De voortgaande groei van hun bedrijfstak leidde tot massale uitbraak van varkenspest. Het welzijn van de dieren ontlokte steeds meer discussie, getuige ook de protesten tegen kistkalveren en legbatterijkippen, en de gigantische mestproductie had reeds lang de ecologische grenzen overschreden. Alleen al de kosten van de varkenspest bedroegen miljarden guldens en Den Haag betaalde. "Varkensboeren noemen zich vrije jongens, maar dat zijn ze niet. Ze hangen aan het infuus van de overheid, en zo gaat het ook met de grondgebonden landbouw. Er bestaat geen gratis lunch en de karbonade is alleen in schijn goedkoop", aldus milieuspecialist Wouter van Dieren.[2]

2

Niet alleen de consument, die geconfronteerd werd met dioxines en hormonenvlees, gekke koeienziekte, pesticiden in groente en fruit, genetisch gemanipuleerd en bestraald voedsel en nog andere schandalen is het slachtoffer van een absurd agrarisch productiesysteem. Ook de kleine boer, die met handen en voeten geketend zit aan de banken en het Europese landbouwbeleid (dat de grote producenten bevoordeelt) is er dus de dupe van. Evenzo, zo niet erger, de boeren in de Derde Wereld.

De agrarische ontwikkeling in de Derde Wereld is rampzalig, zowel voor de bevolking als voor het milieu. De traditio-

nele landbouwmethoden zijn in de verdrukking geraakt door grootschalige irrigatieprojecten die de natuur vernietigen. De export-georiënteerde productie is eenzijdig. De monocultures hebben deze landen economische afhankelijkheid van het Westen en ecologische rampspoed opgeleverd. De soja, de tapioca en de palmpit gaat naar de westerse veehouders en de voedingsmiddelenindustrie, terwijl een deel van de bevolking er honger lijdt.

De landbouw is in de afgelopen eeuw vrijwel geheel in de greep geraakt van de wereldmarkt.[3] De al in de negentiende eeuw ingezette internationalisering (bijvoorbeeld de export van goedkoop Amerikaans graan naar West-Europa) heeft de landbouw sterk crisisgevoelig gemaakt en noodzaakte vanaf de jaren dertig tot toenemende regulering door de overheid, onder meer door middel van garantieprijzen. Bij de na de Tweede Wereldoorlog tot stand gekomen Europese Gemeenschap had Nederland groot belang: de gemeenschappelijke markt zorgde voor bescherming van de agrarische sector. Bovendien werd het werkloosheidsprobleem in de landbouw opgelost, de landarbeiders vonden werk in de opkomende industriële sector.

De enorme productiviteitsgroei, vooral als gevolg van de technologisering, leidde echter tot Europese boterbergen en melkplassen. Deze overschotten werden met exportsubsidies op de wereldmarkt gedumpt, terwijl tegelijk importen belast werden met heffingen. Zo zijn de kosten van de economische groei steeds afgewenteld op de boeren buiten Europa, op de Europese belastingbetalers en de kleine boeren die in de knel raakten en - vooral - op het milieu. Niet alleen werd het milieu in West-Europa zwaar belast maar ook dat daarbuiten, doordat indirect beslag gelegd werd op gronden die veel ecologischer gebruikt hadden kunnen worden. Zo is de omzetting van plantaardige eiwitten (soja als veevoer) in dierlijke eiwitten (vlees) inefficiënt, evenzeer als het verslepen van agrarische producten over de aardbol, wat alleen maar logisch lijkt omdat de door de transportsector veroorzaakte milieuschade wordt afgewenteld op de samenleving.

Door de voortgaande technologisering heeft de landbouw zich inmiddels tot een van de meest vervuilende bedrijfstakken ontwikkeld, en niet alleen in Nederland. Kunstmest en bestrijdingsmiddelen zijn de bekendste boosdoeners, maar de moderne landbouwmethoden hebben niet alleen geleid tot vermesting en verzuring, ook de verdroging is een groot ecologisch probleem. Sommige sectoren - de bio-industrie, de tuinbouw, de bloemen- en bollenteelt - vervuilen meer dan andere maar dat neemt niet weg dat de landbouw als zodanig voor een belangrijk deel verantwoordelijk is voor de huidige milieusituatie. Er is daarom maar een conclusie mogelijk: zowel economisch als ecologisch is de gangbare landbouw uitgelopen op een catastrofe.

Het is overigens in dit verband tekenend dat het pleidooi van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) voor liberalisering van de handel volstrekt eenzijdig is. De enorme verschillen in milieukosten per land en per regio stonden in Seattle niet eens op de agenda, de effecten van monocultures, erosie, bodemuitputting en verzilting evenmin. Het wereldwijde voedsel- en landbouwprobleem heeft weinig met vrijhandel te maken en alles met gebrek aan water en vruchtbare grond.[4]

3

In tegenstelling tot wat nogal eens gedacht wordt loopt het beleid in de agrarische sector niet decennia achter op andere bedrijfstakken, maar juist voor. Dat de landbouwsituatie in Nederland rampzalig is (en dat geldt ook voor de rest van West-Europa), belooft dus niet veel goeds voor andere sectoren die later 'moderniseerden'. De omvang en dynamiek van de ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw waren vele malen groter en ingrijpender, maar in de eerste helft van die eeuw werden de grondslagen ervan gelegd. Sommige ontwikkelingen, zoals schaalvergroting, waren tot aan de Tweede Wereldoorlog minimaal, maar andere grepen toen al om zich heen, zoals de marktgerichte veredelingslandbouw (export van tuinbouwproducten en zuivel), de toepassing van kunstmest en overheidsinterventie.

Sinds de jaren vijfig kenmerkt de agrarische sector zich in steeds sterkere mate door mechanisering en automatisering, door enorme intensivering van de productie per hectare, onder meer door ruilverkaveling, door specialisering, door technologisering (de opkomst van bestrijdingsmiddelen, gewassenveredelaars, verwarmde kasteelt, bio-industrie, niet-grondgebonden teelt en dergelijke) en last but not least door schaalvergroting van de bedrijven, de daarmee gepaard gaande hoge kapitaallasten, de steeds sterkere oriëntatie van de productie op de (wereld)markt en de neocorporatistische regulering van de landbouwsector.[5] Die ontwikkelingen te zamen kenmerken het geijkte model in de markteconomie: de vervanging van arbeid door kapitaal en technologie.

Hoe rampzalig het ook met de agrarische sector gesteld is, er is een lichtpunt: de sinds kort snelle groei van de biologische landbouw, ook wel ecologische of organische landbouw genoemd. In deze vorm van landbouw staat het kringloopprincipe centraal, grondstoffen worden minimaal gebruikt en maximaal hergebruikt. Kenmerkend voor de biologische landbouw zijn onder meer de grondgebondenheid, het niet gebruiken van chemische bestrijdingsmiddelen, het zoveel mogelijk combineren van akkerbouw en veehouderij (hermenging), het gebruik van organische mest, ruime vruchtwisseling en diversiteit van de gewassen. De opbrengsten per hectare liggen wat lager dan in de 'moderne' landbouw en ook is deze wijze van produceren arbeidsintensiever. Vandaar ook dat de consument meer moet betalen voor biologische producten. In Nederland is de biologische landbouw pas in het afgelopen decennium van de grond gekomen, al menen de biologische boeren dat de overheid hen nog steeds (financieel) achterstelt bij de rest van de agrarische sector. En inderdaad staat een subsidie van vijftien miljoen gulden in schril contrast tot de anderhalf miljard die voor sanering van de varkenshouderij is uitgetrokken. Het streven is dat in 2010 tien procent van de Nederlandse landbouw biologisch is. Thans neemt deze sector een procent voor zijn rekening, verdeeld over ruim 1200 bedrijven (vooral in de Flevopolder) op 22.000 ha.

De toename van de biologische landbouw mag dan vooral praktische redenen hebben als het failliet van de gangbare landbouw en de consumentenvraag naar onbespoten groenten, scharrelvlees en dergelijke, de grondslagen ervan zijn toch vooral gelegd door de

biologisch-dynamische teelt van de antroposofen.[6] Deze dateert van driekwart eeuw terug en kreeg vanaf de jaren zeventig ruimere bekendheid. Hoewel de filosofie achter de bd-landbouw bezwaren kan oproepen, is er op de teelt als zodanig weinig aan te merken. Stellig heeft deze teeltwijze de belangstelling voor gezond voedsel en een duurzame landbouw gestimuleerd. En nog altijd nemen de bd-boeren binnen de biologische landbouw een sterke minderheidspositie in.

Die invloed van de bd-landbouw heeft zich niet beperkt tot Nederland. In landen als Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk - waar de antroposofie al sinds zijn ontstaan meer aanhang heeft - is de bd-landbouw veel omvangrijker. In Oostenrijk omvat deze ruim tien procent van het landbouwareaal. In die landen (en ook in de Scandinavische landen) is de consument langer vertrouwd met biologische producten en ze nemen er dan ook een ruimere plaats in de schappen van de supermarkt in dan in Nederland, waar een groot deel nog steeds wordt afgezet via alternatieve distributiekanalen als voedselcoöperaties en groene winkels. Voor het succes van de biologische landbouw is een ruim aanbod in de winkel op de hoek echter onontbeerlijk. De eerste tekenen dat zo'n noodzakelijke omslag op komst is, zijn er overigens. Maar vanzelfsprekend is evenzeer noodzakelijk dat het koopgedrag van de gemiddelde consument verandert. De kwaliteit van producten moet de doorslag geven en niet de prijs. Want de ijzeren logica van een duurzame landbouw is dat deze meer hectares en arbeid vraagt dan de gangbare landbouw. En de consequentie daarvan is dat in de huidige situatie de biologische boer hogere prijzen voor zijn producten moet krijgen, zoals onder anderen de groene politicus Herman Verbeek al vanaf het eind van de jaren tachtig bepleit.[7]

4

Ook de Wageningese hoogleraar Jan Douwe van der Ploeg constateert dat het groeimodel van de gangbare landbouw tegen zijn eigen grenzen is opgelopen.[8] Zijn recent verschenen omvangrijke studie *De virtuele boer* is voor buitenstaanders niet gemakkelijk leesbaar, maar zijn boodschap is duidelijk: de op de wereldmarkt gerichte 'moderne' agrarische ondernemers (farmers) gaan hun ondergang tegemoet. Daartegenover staan de 'traditionele' boeren (peasants), de producenten die zich terwille van hun eigen voortbestaan onttrekken aan de logica van de wereldmarkt en de daarop gerichte bedrijfsvoering. De toekomst is aan die kleinschalige en breed operende boeren die uit de rat-race stappen en terugkeren naar het traditionele gemengde bedrijf. Want daar ligt de verborgen kracht van de Nederlandse landbouw.

Van der Ploeg blijft met zijn pleidooi binnen de grenzen van de markteconomie en het private eigendom. Hij heeft weinig aandacht voor de noodzakelijke ecologisering van de landbouw, de consument en de Derde Wereld spelen in zijn betoog geen rol van betekenis. Van der Ploeg verdedigt de kleine zelfstandige boer en dat doet hij op een overtuigende wijze. Hij toont aan dat de heilig verklaarde modernisering van de landbouw tot enorme maatschappelijke schade heeft geleid en nog zal leiden. Zijn boek is vooral van belang omdat hij als insider het failliet van het expertsysteem uit de doeken doet en in ieder geval de richting aangeeft waar oplos-

singen voor de agrarische crisis gezocht moeten worden. Dat er meer nodig is dan een terugkeer naar het traditionele gezins- of familiebedrijf dat zich beperkt tot de inzet van eigen arbeid, grond en kapitaal doet daar weinig aan af.[9]

Onder het expertsyteem verstaat Van der Ploeg het machtige conglomeraat van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de provincies, het Landbouwschap, agrarische adviesorganisaties en wetenschappelijke instituten als de Dienst Landbouwkundig Onderzoek. Deze experts bepalen samen met het Groene Front - het netwerk van politici (vooral CDA-ers), boerenbonden, banken en landbouwcoöperaties - het agrarisch beleid. Nergens in het bedrijfsleven zijn de relaties tussen de politiek, de ambtenarij en (de top van de) belangenorganisaties zo hecht, is het neocorporatisme zo dominant als in de agrarische sector. Dat is op zich al een verstikkende situatie, maar des te erger is het dat deze experts hun beleid baseren op een virtuele realiteit. De virtuele boer bestaat volgens Van der Ploeg alleen maar in de hoofden van de experts.

Agrariërs zijn mensen van vlees en bloed die in hun bedrijfsvoering niet slaafs het model van de experts kunnen of willen volgen. Dat model berust op het beginsel dat de grootste bedrijven doorgroeien als gevolg van een herschikking van de productiefactoren (vooral kapitaal en grond). Kleinere boeren raken hectares, melkquota en andere productievolumes kwijt en moeten noodgedwongen hun bedrijf stoppen. Schaalvergroting en sanering worden gezien als de enig mogelijke vorm van agrarische ontwikkeling. Het hele landbouwbeleid, aldus Van der Ploeg, is daarop afgestemd. De farmer staat centraal, de peasant wordt genegeerd. De regelgeving is gericht op grote bedrijven, zodat de kleinere in de problemen raken en zo bewijst het beleid van de versnelde schaalvergroting het schijnbare gelijk van de experts.

Volgens Van der Ploeg is de werkelijkheid anders. De werkgelegenheid in de landbouw daalt niet verder en bedrijfsbeëindiging gebeurt niet alleen om economische redenen, maar ook omdat er geen opvolger is. Buiten beeld van de experts blijft ook dat steeds meer kleinere boeren hun bedrijf verbreden. Ze vinden enerzijds meer bronnen van inkomsten, bijvoorbeeld door over te gaan op natuur- en landschapsbeheer (het tegen overheidsvergoeding milieuvriendelijker boeren, bijvoorbeeld door houtwallen intact te laten, slootkanten ongemaaid te laten en grond te laten verwilderen[10]), door agrarisch toerisme en opvang (kampeer- en zorgboerderijen), door het bieden van opslagmogelijkheid (voor bijvoorbeeld caravans), door detailhandel (zoals zelf kaas maken) en door meer gewassen te verbouwen (bijvoorbeeld hennep en koolzaad). Anderzijds verminderen ze de kosten van hun bedrijfsvoering - het 'zuinig boeren', aldus Van der Ploeg - door samenwerking tussen veehouders en akkerbouwers, bijvoorbeeld onderlinge leveranties van stro en mest, door overeenkomsten met bollentelers die tijdelijk grond nodig hebben en bovenal door een terugkeer naar het gemengd bedrijf van akkerbouw en veeteelt. Deze 'hermenging' heeft ook zijn ecologische voordelen omdat het gebruik van bestrijdingsmiddelen afneemt.

5

De gangbare landbouw is uitgelopen op een catastrofe, maar volgens sommi-

ge hedendaagse anarchisten, zoals John Zerzan is het bedrijven van landbouw überhaupt rampzalig en dus discutabel. Aan deze (theoretische) discussie wordt elders in dit nummer aandacht geschonken, zodat ik me hier beperk tot de vraag hoe een voor libertairen acceptabele landbouw er vandaag de dag uit zou moeten zien. Voor een antwoord op die vraag schieten de opvattingen van klassieke en ook latere generaties anarchisten tekort en dat is ook begrijpelijk. De meest ingrijpende veranderingen in de agrarische sector voltrokken zich immers in de afgelopen eeuw en dan met name na de Tweede Wereldoorlog.

Tot in de twintigste eeuw bestonden er vaak nauwe banden tussen boerenbewegingen en het anarchisme. Spanje, Rusland en Mexico zijn daar de meest bekende voorbeelden van. Anarchisten beseften dat boeren verknocht zijn aan hun grond of zoals Hacinto, de Indiaanse hoofdpersoon in een van de romans van Traven, zegt: "Land is eeuwig, geld is niet eeuwig, en daarom kan men land nooit omruilen tegen geld".[11] Zo kozen anarchisten - in tegenstelling tot Marx en zijn navolgers, die de boer tot de bezittende klasse rekenden en hem contrarevolutionair noemden - de kant van zowel het landloze proletariaat als de kleine (pacht)boer. Beide sociale groepen immers werden onderdrukt en uitgebuit, kwamen daartegen geregeld in verzet en vormden als zodanig een revolutionair potentieel.

Anderzijds was voor veel anarchisten het boerenleven een - veelal geromantiseerd - ideaal van onafhankelijkheid en natuurlijkheid. In de koloniebeweging, de idealistische woonwerkgemeenschap op het platteland, die rond 1900 tijdelijk veel weerklank kreeg maar als tegenculturele onderstroom nooit geheel verdween en na 1970 weer opleefde[12], hebben libertairen dan ook een belangrijke rol gespeeld. En Gustav Landauer, de Duitse anarchist die Siedlungen op het platteland bepleitte, is indirect van betekenis geweest voor de Israelische kibboetsim.

Voor Proudhon, Bakoenin en Malatesta, evenzeer als voor Domela en vele andere anarchisten was de agrarische kwestie een sociaal-economisch vraagstuk waarvan de oplossing voor de hand lag: aan de macht van de grootgrondbezitters en de onmacht van de landarbeiders en kleine pachtboeren (die een eeuw geleden nog een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking vormden) moest een einde worden gemaakt door onteigening en verdeling van de grond. Uitbuiting en concurrentie zouden dan plaats maken voor vrijwillige samenwerking. Productieve associaties en andere vormen van coöperatie konden opbloeien tot welzijn van het volk. Daarbij speelde ook de gedachte dat een collectivistische productiewijze tot hogere opbrengsten zou leiden.[13]

Kropotkin is de enige klassieke anarchist die zich niet beperkte tot de eigendomsverhoudingen ('De fabriek aan de arbeiders, het land aan de boeren') en zich bezig heeft gehouden met alternatieven voor de toenmalige landbouwproductiemethoden. Hij bepleitte een integratie van hoofd- en handarbeid en van stad en platteland. Zo schetst hij een beeld van autonome gemeenschappen, waar agrarische en industriële arbeid samengaan en de mensen afwisselend deelnemen aan alle vormen van productie, zodat ze niet vervreemden van elkaar en van de natuur. Kleinschaligheid en zelfvoorziening staan bij hem centraal.[14]

Mijn indruk is dat er aanvankelijk niet veel met de ideeën van Kropotkin werd gedaan, de anarchistische theorievorming over landbouw ontwikkelde zich in de eerste helft van de twintigste eeuw niet of nauwelijks. Piet Dekker, overigens een van de weinigen binnen het anarchisme in Nederland die zich in de problemen van de landbouw verdiepte, hekelde tijdens de crisis van de jaren dertig de hypotheekbanken die de kleine boeren volstrekt afhankelijk van het kapitaal hadden gemaakt. Maar concrete alternatieven zijn er ook bij Dekker niet te vinden.[15] Pas in de jaren zeventig en tachtig werden de ideeën van Kropotkin opgepakt en verder ontwikkeld door onder anderen Murray Bookchin[16], Colin Ward[17] en Kirkpatrick Sale.

Allen hebben gemeen dat ze niet langer de markteconomie centraal stellen, maar de ecologie. Het impliceert een breuk met schaalvergroting, specialisatie, technologisering en productie voor de export, en een keuze voor regionalisering van de landbouw gecombineerd met ecologisch verantwoorde productie. In dit verband is met name het bioregionalisme van belang, zoals dat door Sale uiteengezet is.[18] Volgens het bioregionalisme dienen menselijke gemeenschappen qua omvang de grenzen van bioregio's niet te overschrijden. Bioregio's zijn gebieden die bepaald en begrensd worden door de natuurlijke omgeving als waterscheidingen, stroomgebieden, heuvelruggen, bergketens, en dergelijke. Net als flora en fauna zouden menselijke leefvormen zich dienen aan te passen aan dergelijke regio's, niet alleen qua schaal maar ook sociaal, economisch en politiek. De uitkomst is dan een mozaïek van kleine(re) gemeenschappen die zoveel mogelijk zelfvoorzienend zijn.

Het alternatief voor de voor de wereldmarkt producerende farmers is dan ook de combinatie van op de regio gerichte biologische landbouw en een vorm van agrarisch collectivisme. Ecologisering en regionalisering van de landbouw sluiten export niet uit, maar primair moet toch voor lokale markten geproduceerd worden, alleen al om transportkosten te minimaliseren. Kleinschaligheid en zelfbeheer zijn evenzeer van belang als verscheidenheid van agrarische producten, aangepast aan bodem en klimaat, alsook de combinatie van akkerbouw, tuinbouw en veehouderij en (spaarzaam) gebruik van ecotechnieken.

NOTEN

(1) Roel van Duijn, *De waarheid is een koe. Aantekeningen van een kleine boer*; Amsterdam 1982; pag. 91-92, 94. - (2) Wouter van Dieren, 'De boer: hoe lang ploegt hij nog voort?', in: *de Volkskrant* 15.9.1999. - (3) Zie Wiel Hensgens, 'In de klem door de wereldmarkt. Toekomst voor boeren in een schoner milieu', in: Wim Bot, Marcel van der Linden en Robert Went (red), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* 1995. - (4) Zie noot 2. - (5) Zie Wim J. van Noort, 'De nadagen van het Groene Front', in: Wim Bot en Marcel van der Linden (red), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* 1991. - (6) Zie het antroposofische tijdschrift *Jonas*, nummer 4, 1989 (Landbouw-special). - (7) Onder andere in Herman Verbeek, *In boerenhanden. Voor een rechtvaardige en verantwoorde landbouw*; Kampen 1989. Overigens is het nog maar de vraag of biologische producten ook duurder zouden moeten zijn als alle subsidies van de gangbare naar de biologische landbouw overgeheveld werden. - (8) Jan Douwe van der Ploeg, *De virtuele boer*; Van Gorcum, Assen, 1999; 482 pag.; *f*57,50. - (9) Van der Ploeg vermeldt niet dat de tweedeling farmer-peasant al decennia terug bij antropologen te vinden is; zie bijvoorbeeld Eric J. Wolf, *Peasants*; Englewood Cliffs (New Jersey) 1966, p. 2. - (10) Zie

DE COLLECTIVISERING VAN DE LANDBOUW IN SPANJE IN DE JAREN DERTIG EN VANDAAG

Hanneke Willemse

Van de vele burgeroorlogen die in de vorige eeuw zijn gestreden, is die van Spanje wel een van de opmerkelijkste geweest. De strijd was begonnen als een nationaal conflict in juli 1936 toen Franco en een aantal bevriende legerleiders een staatsgreep uitvoerden om de democratisch gekozen Republiek uit het zadel te wippen. Deze 'snelle' coup zou drie jaren duren en groeide uit tot een internationale oorlog die uitgevochten werd op Spaanse bodem. Spanje werd tot proeftuin voor de Tweede Wereldoorlog waarin het fascistische Duitsland en Italië hun nieuwe wapentuig uitprobeerden. Aan de andere kant ontvingen de republikeinen de twijfelachtige hulp van de Sovjet-Unie, die met wapens, uniformen en militaire adviseurs - waarvoor ze rijkelijk beloond werden met goud uit de Spaanse schatkist - de oorlog en de ontstane revolutionaire situatie in banen wilde leiden.
Het was vooral te danken aan de 'anti-revolutionaire hulp' van de Sovjet-Unie, dat de sociale omwenteling die plaats vond aan de republikeinse zijde werd afgeremd of in de kiem gesmoord. Met name het revolutionaire karakter van de anti-fascistische strijd van de republikeinen maakt de Spaanse Burgeroorlog tot een van de belangwekkendste van de oorlogen van de twintigste eeuw. In steden, dorpen en gehuchten waar Franco-gezinden en fascisten verslagen of verdreven waren, hadden arbeiders en boeren fabrieken en bedrijven, landerijen en werktuigen in collectief beheer overgenomen. Deze collectiviseringsbeweging was hun sociale revolutie die een maatschappij van vrijheid en gelijkheid tot stand moest brengen en het fascisme tot staan. Hoewel de sociale revolutie een kort leven - van bijna twee jaar - was beschoren, vormde zij toch een voorbeeld en een inspiratiebron voor menig activist en intellectueel buiten en binnen Spanje.

In Spanje zijn het vooral de agrarische collectieven die nog steeds tot de verbeelding spreken omdat zij een oplossing lijken te bieden voor de problemen op het platteland, waar ongelijke grondverdeling, armoede en analfabetisme nog steeds bestaan. Hoezeer deze 'nieuwe' landbouwcollectieven ook mogen lijken op die van de jaren dertig, zij verschillen als maan en zon, als aarde en hemel.[1]
Regelmatig verschijnen er in de anarchistische bladen artikelen over of wordt zelfs een heel themanummer gewijd aan de sociale revolutie en de collectiviseringsbeweging in Spanje in de jaren dertig van de vorige eeuw. Soms is de aanleiding een herdenkingsjaar van het uitbreken van de burgeroorlog van juli 1936 en de sociale revolutie die daarmee gepaard ging. Voorbeelden van deze herdenkingsnummers waarin aandacht aan de landbouwcollectieven wordt besteed, zijn onder meer *Libertijn* in 1956 en *De Vrije* van 1966 en 1986.[2]
Soms ook wordt in een algemeen themanummer dat gaat over anarchistische ideeën in de praktijk het unieke voorbeeld van Spanje aangehaald waar gedurende enkele jaren idealen van vrijheid, gelijkheid en zelfbeheer grotendeels gerealiseerd zijn geweest, zowel in steden als op het platteland. Zo schreef Rudolf de Jong over Spanje in

DE MOEILIJKE LIEFDE TUSSEN ANARCHISTEN EN LANDBOUW

André de Raaij

De geschiedenis van wetenschap en techniek kan gelezen worden als het voortdurende verhaal van een oorlog van stedelingen tegen boeren. De tijd waarin boeren zelf nog iets konden (of mochten) ontdekken op het gebied van agrarische bedrijfsvoering is verzonken. Boeren zijn object - en waar zij dit zijn, spreken we van 'ontwikkeling' of 'industrialisatie'. Waar ze misschien nog subject zijn, hun leven leiden zoals ze het zelf gewend zijn, daar is de onderontwikkeling, de 'Derde Wereld'.

In dit meest van ideologie doordrenkte aller tijdperken is de voorstelling van zaken dat de primaire, en intussen zelfs de secundaire productie eigenlijk 'niet meer van deze tijd' is, zij hoort bij die Derde, eventueel bij de Tweede Wereld. Het verhaal over de postagrarische en postindustriële maatschappij wordt er met zoveel ideologisch geweld ingeramd, dat ik niet eens durf te verwachten dat u beseft dat het een ideologisch verhaal is, met als onderlaag vijandschap tegen arbeiders en boeren. Als die nog ergens ter wereld zijn, dan daar waar hun werkzaamheden niet te veel kosten - en moet u echt lang nadenken welke mensen minder kosten dan andere, en waar zij wonen?
Het smakeloze sponslaagje, verpakt in een al even smakeloos geheel dat voor broodje doorgaat, is een gekweekte koe, zoals het broodje gekweekte en verwerkte tarwe is. Aan kweek van koe en tarwe en omschakeling tot de heerlijkheid van 'hamburger' komen boeren en arbeiders te pas - en geen lawaai over de postindustriële dienstenmaatschappij of 'oude economie' zal hier iets aan af doen. De primaire productie, landbouw en veeteelt, blijft de eerste, zoals de secundaire, de industrie, tweede zal blijven. In het gangbare ideologische vertoog valt één uitdrukking overmatig vaak te horen, waarvan bij de oppervlakkigste beschouwing de ongepastheid al duidelijk zou moeten zijn: het woord 'ondernemer'. Deze mensensoort is op het eind van de negentiende eeuw uitgestorven, maar het woord is meer dan ooit aanwezig. Bij het woord hoort een beeld: een pak (vrouwenemancipatie hoort niet bij dit woord) en een bril (het voetvolk is massaal op de lenzen over, maar bij het archaïsche woord hoort een archaïsch ding) - en een leeftijd (ergens middelbaar, niet jong, ook weer niet te oud, want dan ben je niet meer 'ondernemend'). Een beeld uit de grootste ideologieproductiemachine, de reclame. De schrille werkelijkheid achter het woord blijkt als men het hoort binnen de context waarin het misschien nog het meest gebruikt wordt: boeren zijn geen boeren meer, ze zijn 'agrarisch ondernemer'. Geen categorie mensen die zo aan hun plaats (huis en grond) gebonden is als boeren, maar ondernemen zullen ze.

'Ondernemen' wordt vaak in verband gebracht met 'vrijheid', een woord dat overigens ook in onbruik aan het raken is. En naarmate de boer in het algemene vertoog verdwijnt, merk je dat hij (!) te-

rugkomt in de ideologie-productiemachine: op verpakkingen, tevreden kijkend over het hek naar de koeien zonder gele dingen in hun oren, pijpje in de mond. Levensmiddelen die geacht worden een bepaalde kwaliteit te hebben, krijgen het volstrekt ondoorzichtige toevoegsel 'boeren-' mee: het is flink studeren op de zuivelplanken in de supermarkt en dan blijkt het om een procentje extra calcium te gaan - niet iets wat aankoop of prijsverschil wettigt. 'Boeren' suggereert een verloren onschuld ('de kippen lopen zoals vroeger los in de wei', zegt de verpakking - zijn die kippen dan tijdreizigsters?). Vrijheid en het goede leven ('het land waar het leven goed is'), dat moet 'boeren' suggereren (boerinnen horen in het verhaal niet thuis - ons bint zuunig, ten hoogste).[1]
De boer als vaag vrijheidsideaal... En de agrarische ondernemer, niet bepaald de gehele dag voorzien van pak en bril, en vaak ook niet van vage leeftijd, laat het over zich heengaan - tot het te veel wordt. Dan beëindigt hij zijn (!) bedrijf, en omdat 'ondernemer' en 'onderneming' van oudsher samenvallen, betekent dit nogal eens dat hij zijn leven beëindigt.[2]

Anarchistische theoretici zijn maar zeer zelden van boerenafkomst: Peter Maurin, die elders in dit nummer ter sprake komt, is een van de grote uitzonderingen. Toch hebben anarchisten zich vaak genoeg met 'het agrarische vraagstuk' beziggehouden - en de Spaanse en de Oekraïense revoluties waren in hoge mate boerenrevoluties. Tolstoj verheerlijkte het boerenbestaan en de boerenwijsheid. Ebenezer Howard (*Garden Cities of To-morrow*) en Peter Kropotkin (*Fields, factories and workshops*) hadden in ieder geval een praktisch ontwerp of idee over de integratie van de verschillende productietakken. Schumacher en Illich zijn ongeveer de laatsten geweest die verstandige dingen hadden te zeggen op dit vlak (het maakt mij eerlijk gezegd niet uit dat zij zich geen anarchist hebben genoemd). Het blijft verder angstig stil op dit gebied, terwijl er reden genoeg is zich het een en ander af te vragen.

Het Nederlandse anarchisme heeft, lijkt het, een speciale relatie tot het agrarisch bestaan, wonderlijk in dit al zolang verstedelijkte land - of juist niet? Van Eeden en zijn Walden, de kolonie van de Internationale Broederschap in Blaricum: het spectaculaire amateurisme en de niet minder spectaculaire mislukking hoeven hier niet verhaald te worden. H. Kaspers was nog even boer in Lunteren (ook geen succes), in recentere tijden hebben we het nog meegemaakt dat Roel van Duijn een tijdje boer is geweest. Of de intellectueel-ecologist Jan Boom nog steeds schapen hoedt, weet ik niet - die romantische illusie wil ik dan nog maar koesteren... De verkeerde redenering van de stedeling is natuurlijk steeds geweest dat de primaire productie zozeer primair is dat iedereen haar 'van nature' kan bedrijven. Was het maar waar. De wens de belangrijkste productietak te veranderen naar de zin van de stedeling, gestoken door de mug van de kennis, leidt nog niet tot het gewenste resultaat. De enige anarchistische landbouwkolonie in Nederland die geslaagd mocht heten, was die van Nieuwe-Niedorp, waar echte boeren aan te pas kwamen. Het was tevens de minst anarchistisch bevlogen kolonie.[3] Landbouwcollectieven in andere landen zijn meestal ruziënd uiteenge-

gaan, ervaren boeren of niet - en waar de integratie van productietakken wel leek te werken, op de kibboetsim in Israel, moeten we toch constateren dat deze minder dan ooit als aanlokkelijk voorbeeld dienen. Toch houdt de landbouw aantrekkingskracht in libertair-linkse kring: lees een willekeurig nummer van *ZOZ*[4] en zie wat er niet allemaal afgeboerd en getuinierd wordt. De liefde tussen revolutionairgezinden en landbouw verloopt moeilijk, maar liefde die geen moeilijkheden kent is hoogstwaarschijnlijk de moeite niet waard.

Maar waarschijnlijk is de stille omwenteling in de richting van de ecologische landbouw - die in ieder geval door boeren zelf wordt aangevat - beter dan alles wat amateurs (in de beste zin van het woord, daarover besta geen misverstand) kunnen verzinnen of uitvoeren. Daarnaast is in de Amerikaanse grote steden de wonderlijke beweging, zonder ideologische bevlieging, en daardoor juist zo belangwekkend, van het gezamenlijk kraken en bewerken van braakliggend land ('community gardening') belangwekkend: als spontane vorm van gemeenschapsopbouw en als kennismaking met het vak van de landbouw.

Zelf doen, daar gaat het toch om, nietwaar - en als de voorbeelden van overgeschakelde boeren en gemeenschapstuinders inspirerend werken, is hier inderdaad een stille revolutie aan de gang. In de ideale samenleving tenslotte zijn wij 's ochtends in industrie of ambacht werkzaam, vissen of boeren we 's middags en filosoferen we 's avonds, of dit alles in andere volgorde of met achterwege laten van het vissen...

NOTEN

(1) Het gemiddelde Nederlandse dorp verforenst, en verartistiekt: de LariBlarigeest is bijna overal tegenwoordig. En dan zie je op 'het platteland' een uiting van terugverlangen naar wat nooit geweest is. Juist omdat de van anarchist naar cultuursocialist 'gegroeide' Anne de Koe het volksdansen gepropageerd heeft kun je vaststellen dat er geen echt (nog) levende traditie was, een kleine eeuw geleden. En nu doet, vooral op dit 'platteland', Amerikaanse countrymuziek volksdansachtige pasjes opleven en vrouwen jurken dragen die ze in het dagelijks leven hebben afgezworen, en de muziek geldt als uiting van verlangen naar verloren vrijheid. Omdat dit verlangen uiteraard gewettigd is, is het wat flauw om te zeggen dat de uiting geen basis in de historie heeft, ook niet in de Amerikaanse. - (2) 'Hij' - er mag emancipatie aan de gang zijn, maar het voorrecht van de zelfmoord is hier mannelijk. En het is een maatschappelijk taboe-onderwerp, omdat het niet geheel te rijmen is met het verhaal van de 'agrarische ondernemer'. Zie het geheel van de heersende ideologie doordrenkte boek van Carin Giesen, *Crisis op de boerderij*, Utrecht 1996: de schrijfster kan 'de definitieve daad' van de ondernemer niet omzeilen (bijvoorbeeld p. 31). - (3) Frans Becker & Johan Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer*. Nijmegen: SUN, 1976, p. 113-114. - (4) *ZOZ*, tijdschrift voor doen-denkers, uitgegeven door Omslag, Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling (Eindhoven).

DE COLLECTIVISERING VAN DE LANDBOUW IN SPANJE IN DE JAREN DERTIG EN VANDAAG

Hanneke Willemse

Van de vele burgeroorlogen die in de vorige eeuw zijn gestreden, is die van Spanje wel een van de opmerkelijkste geweest. De strijd was begonnen als een nationaal conflict in juli 1936 toen Franco en een aantal bevriende legerleiders een staatsgreep uitvoerden om de democratisch gekozen Republiek uit het zadel te wippen. Deze 'snelle' coup zou drie jaren duren en groeide uit tot een internationale oorlog die uitgevochten werd op Spaanse bodem. Spanje werd tot proeftuin voor de Tweede Wereldoorlog waarin het fascistische Duitsland en Italië hun nieuwe wapentuig uitprobeerden. Aan de andere kant ontvingen de republikeinen de twijfelachtige hulp van de Sovjet-Unie, die met wapens, uniformen en militaire adviseurs - waarvoor ze rijkelijk beloond werden met goud uit de Spaanse schatkist - de oorlog en de ontstane revolutionaire situatie in banen wilde leiden.
Het was vooral te danken aan de 'anti-revolutionaire hulp' van de Sovjet-Unie, dat de sociale omwenteling die plaats vond aan de republikeinse zijde werd afgeremd of in de kiem gesmoord. Met name het revolutionaire karakter van de anti-fascistische strijd van de republikeinen maakt de Spaanse Burgeroorlog tot een van de belangwekkendste van de oorlogen van de twintigste eeuw. In steden, dorpen en gehuchten waar Franco-gezinden en fascisten verslagen of verdreven waren, hadden arbeiders en boeren fabrieken en bedrijven, landerijen en werktuigen in collectief beheer overgenomen. Deze collectiviseringsbeweging was hun sociale revolutie die een maatschappij van vrijheid en gelijkheid tot stand moest brengen en het fascisme tot staan. Hoewel de sociale revolutie een kort leven - van bijna twee jaar - was beschoren, vormde zij toch een voorbeeld en een inspiratiebron voor menig activist en intellectueel buiten en binnen Spanje.

In Spanje zijn het vooral de agrarische collectieven die nog steeds tot de verbeelding spreken omdat zij een oplossing lijken te bieden voor de problemen op het platteland, waar ongelijke grondverdeling, armoede en analfabetisme nog steeds bestaan. Hoezeer deze 'nieuwe' landbouwcollectieven ook mogen lijken op die van de jaren dertig, zij verschillen als maan en zon, als aarde en hemel.[1]
Regelmatig verschijnen er in de anarchistische bladen artikelen over of wordt zelfs een heel themanummer gewijd aan de sociale revolutie en de collectiviseringsbeweging in Spanje in de jaren dertig van de vorige eeuw. Soms is de aanleiding een herdenkingsjaar van het uitbreken van de burgeroorlog van juli 1936 en de sociale revolutie die daarmee gepaard ging. Voorbeelden van deze herdenkingsnummers waarin aandacht aan de landbouwcollectieven wordt besteed, zijn onder meer *Libertijn* in 1956 en *De Vrije* van 1966 en 1986.[2] Soms ook wordt in een algemeen themanummer dat gaat over anarchistische ideeën in de praktijk het unieke voorbeeld van Spanje aangehaald waar gedurende enkele jaren idealen van vrijheid, gelijkheid en zelfbeheer grotendeels gerealiseerd zijn geweest, zowel in steden als op het platteland. Zo schreef Rudolf de Jong over Spanje in

De AS van juli/september 1982 over 'coöperaties en collectieven'.[3]
Wie schetst dan ook mijn verbazing als ik in januari 2000 - wat valt er te herdenken? - en dan nog wel in *de Volkskrant* - zeker geen anarchistisch blad - lees dat in het Zuid-Spaanse olijvendorp Marinaleda met succes arbeiderszelfbestuur in praktijk wordt gebracht en dat de meeste mensen hierdoor ook een groot deel van het jaar een boterham op tafel hebben. De kop van dit artikel van Cees Zoon mag dan luiden 'Mao leeft in Andalusië', maar zijn beschrijving van de betreffende dorpsgemeenschap toont veel overeenkomsten met de praktijk van het anarchistisch collectivisme van de jaren dertig.[4]
Marinaleda, 'een godvergeten gat in Andalusië', wordt omringd door uitgestrekte landerijen die tot zover het oog reikt en nog verder, het bezit zijn van twee grondbezitters. Traditiegetrouw zouden de inwoners net zoals de bewoners van de buurdorpen, zo goed als volledig van deze grondbezitters afhankelijk zijn. Armoe troef dus. Zo niet in Marinaleda. Goed onderhouden en nieuwgebouwde huizen aan straten, die niet meer Avenida van de Generalísimo Franco of Primo de Rivera heten maar de naam dragen van voorvechters van de democratie, en die opgefleurd worden met jonge bomen en bloemperken, tonen geen enkel teken van verval. De basis van de welvaart van de dorpsbewoners vormen de 1200 hectaren gemeenschapsgrond, *Tierra Utopia*, die collectief bewerkt worden en door een coöperatie beheerd. Het bewerken van de grond, het functioneren van de coöperatie, de aanwending van het opgebrachte geld, alles wordt op openbare dorpsvergaderingen door iedereen besproken.
Dat niet alleen: wat doen we met de vrije tijd die we over hebben of met het geld dat de deelregering van Andalusië aan het dorp ter beschikking stelt om de werkloosheid te bestrijden? Tot de beslissing van de bouw van nieuwe sociale woningen en van projecten als de bouw van het cultuurpaleis en het gemeentehuis, kwam men ook op deze vergaderingen. Op de door hen ingestelde 'Rode zondagen' kregen de inwoners ook hulp van buiten om de plannen eigenhandig te realiseren. Cultuur en opvoeding worden hoog in het vaandel gedragen: opvoeding niet zoals tijdens Franco, door de kerk en gecontroleerd door de *guardia civil*, maar volgens de principes van rationaliteit en gezond verstand. De beeltenis van de 'anarchistische' onderwijzer Ferrer y Guardia die om deze denkbeelden in het begin vorige eeuw werd vermoord, prijkt op het schoolplein en de agent van de *guardia civil* heeft door de vergadering geen controlerende maar sociale taken toegewezen gekregen. Met zijn instemming, uiteraard. Ook de gekozen burgemeester Sanchez Cordillo gaat akkoord met de dorpsvergaderingen - hij was zelf dan ook een van de initiatiefnemers - waar besluiten worden genomen die door hem en de wethouders gerespecteerd en uitgevoerd dienen te worden. Kortom, het zelfbestuur in Marinaleda heeft veel weg van dat van de landbouwcollectieven zoals die zich in republikeinse dorpen ten tijde van de sociale revolutie in de jaren dertig hebben ontwikkeld. En evenmin als de collectieven destijds, is ook de invoering van zelfbestuur in Marinaleda zonder slag of stoot gegaan.

REVOLUTIONAIR VERLEDEN

Marinaleda, 'dat godvergeten gat', zou

ook door de autoriteiten vergeten zijn, als de 2500 inwoners twintig jaar geleden niet met hun hongerstaking te kennen hadden gegeven dat de maag leeg en de maat vol was: 'als we moeten sterven van de honger, dan kiezen we hiervoor liever zelf'. Ze hadden al eerder laten zien dat ze met twee maanden werk in de olijven per jaar op het land van de grootgrondbezitter, de enige werkverschaffer in de buurt, het fornuis niet kon branden. Het hek was van de dam toen olijvenplukkers door machines vervangen dreigden te worden. Mannen en vrouwen hielden die tegen en ze eisten onderhandelingen met de grootgrondbezitter en de gouverneur. Ze wilden meer land om te kunnen bewerken, en het geld zien wat door de regering beloofd was voor werkgelegenheidsprojecten. Om hun eisen kracht bij te zetten werd een deel van verwaarloosde olijfgaarden bezet, van onkruid ontdaan en omgeploegd.

Tot deze acties was op dorpsvergaderingen - door vrouwen en mannen - besloten en ze werden door de *guardia civil* meestal met harde hand beëindigd. Toen de grootgrondbezitter, noch de autoriteiten of de pers zich aan de acties iets gelegen lieten liggen, blokkeerden de bewoners een aantal belangrijke wegen in de omgeving en ondernamen een paar maal de mars naar het huis van de gouverneur in Sevilla. Hier lieten ze zich insluiten, omdat ze zo een kans maakten op een onderhoud. Dit vond uiteindelijk pas plaats toen de landelijke, maar ook de internationale pers van de hongerstaking van de dorpelingen melding maakte. Een jonge democratie vol van beloften op een beter bestaan - het was 1980 en Franco was pas vijf jaar dood - kon zich niet zo te kijk laten zetten.[5]

Als ik het *Casa del pueblo* in Marinaleda in 1984 bezoek, hoor ik van de aanwezigen dat onderhandelingen met de autoriteiten nog steeds in volle gang zijn, maar dat ik op de burgemeester moet wachten als ik met iemand wil praten. Niemand kan zo goed uitleggen als hij, waar het dorp naar streeft. Niet alleen naar zelfbeheer van de goederen en de diensten in het dorp door de inwoners zelf, hoor ik enkele uren later van deze Sanchez Cordillo, maar ook naar het bewustzijn van een eigen verleden van de dagloners. Ik ben benieuwd of de collectieven ten tijde van de burgeroorlog als voorbeeld in het verleden van dit dorp hebben gediend. Zijn het de ervaringen van de oudere revolutionaire dorpsbewoners die waar de mensen nu naar handelen? Als door een wesp gestoken staat burgemeester Sanchez Cordillo op: 'Je kunt het vinden, je kan het denken, maar zeg het nooit hardop. Als je over de burgeroorlog praat, dan haken de meeste mensen af en praat je over revolutie of anarchisme, dan zie je helemaal niemand meer.'

Niet alleen in Marinaleda, maar ook in plattelandsgemeenschappen in andere delen van Spanje merkte ik dat oudere dorpelingen liever niet praatten over hun ervaringen in de burgeroorlog. 'Ik ben nog van voor de oorlog' was al een vergaande opmerking en sommige mannen wilden wel wat 'helden'verhalen kwijt van belevenissen aan het front. Veel minder vaak, en soms zelfs helemaal niet, werd er gesproken over de revolutie of over de praktijk van de landbouwcollectieven. En dit was zeker het geval wanneer het dorp als de 'bonte' dan wel 'rode hond' bekend had gestaan om haar revolutionaire - anarchistische of socialistische - verleden.[6]

De terughoudendheid om te praten over hun revolutionaire verleden door de republikeinen die tijdens de burgeroorlog meegewerkt hadden aan de collectivisering van de industrie en de landbouw en die geholpen hadden om een sociale revolutie in praktijk te brengen, is vooral te verklaren uit de afloop van de burgeroorlog en het verloop van de geschiedenis in Spanje nadien. Want nadat Franco met zijn opstandige legerleiders, na drie jaar van bloedige strijd de gekozen democratische republiek in 1939 definitief om zeep hadden geholpen en een dictatuur vestigden, eindigde de strijd tegen de 'rode horde', zoals de verdedigers van de democratie werden genoemd, allerminst. Vooral in dorpen en gehuchten waar de sociale controle groot is, gold voor de (vroegere) tegenstanders van Franco zwijgen en aanpassen op straffe van verblijf in straf- of concentratiekampen, gevangenissen, of van de dood. Represailles en dreigementen tegen familieleden of kinderen hoorden bij de dagelijkse praktijk van de Franco-gezinden.
Verhalen over de 'revolutionaire' landbouwcollectieven waar vrouwen en mannen hadden meegewerkt om oogsten binnen te halen die zo groot waren dat ook de soldaten aan het front te eten hadden, circuleerden dan ook nauwelijks meer in het vroegere republikeinse deel van Spanje. Toch hebben in Spanje vele honderden landbouwcollectieven bestaan (en was ook een groot deel van de industrie in republikeins Spanje gecollectiviseerd).[7]

DIRECTE ACTIE

In stadjes, dorpen en gehuchten waar de fascistische opstandelingen in juli 1936 verslagen of verdreven waren, werd op een rigoureuze manier een einde gemaakt aan sociale ongelijkheid en een begin met herverdeling van de grond. Landbouwcollectieven schoten als paddestoelen uit de grond in alle delen van Spanje die niet in handen van de fascisten waren gevallen: in het oosten in Cataloniё en de Levant, het zuiden en oosten in Andalusië en Extremadura, op de centrale hoogvlakte in Castilië en in het noorden in Aragon.[8] Soms namen organisaties als de anarchosyndicalistische CNT en (in mindere mate) de socialistische UGT het voortouw, maar vaker nog waren het de boerenarbeiders en dagloners zelf die hiertoe het initiatief namen en waren het deze vakorganisaties die ze ondersteunden. Vooral in het begin kregen ze ook hulp van de socialistische en de links-republikeinse partijen.
Hoewel de uitvoering van de collectieven per gebied verschillend was, waren de drijfveren globaal dezelfde: anarchistische (en socialistische) idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit konden nu in praktijk worden gebracht: het is gedaan met de uitbuiting, niemand mag meer grond bezitten dan hij of zij en de gezinsleden kunnen bewerken, ieder werkt naar kunnen en ontvangt naar behoeften. Deze ideeën waren niet uit de lucht komen vallen en evenmin waren ze alleen maar het resultaat van een scholingsprogramma van de anarchistische groeperingen. Het was ook de ervaring van de voorafgaande jaren die de boeren en dagloners arbeiders wijzer had gemaakt. Ze lieten nu niet langer met zich sollen.
Want al jarenlang, vanaf het begin van het bestaan van de democratische Republiek in 1931, waren ze door de progressieve politieke partijen aan het lijntje gehouden met beloften van landhervormingen die een einde moesten ma-

ken aan de enorme werkloosheid en schrijnende armoede die vrijwel overal op het platteland heerste. Na een eerste periode waarin op regeringsniveau papieren tijgers werden geproduceerd die dreigden de grond te onteigenen van de grootgrondbezitters en de kerk en die te verdelen onder de landloze en arme boeren, was er in de dagelijkse werkelijkheid van de boerenarbeiders niets veranderd. Onteigend was er nauwelijks, de rijken bleven rijk, de armen werden armer. Arbeiders en dagloners deden nog steeds voor een hongerloontje - of soms voor alleen een maaltijd en onderdak - seizoenwerk op het land van grotere grondbezitters. Voor de landloze boeren van bijvoorbeeld Castilië, Andalusië en Extremadura was dit vaak hun enige inkomen. Voor de boeren en boertjes, die vooral in Catalonië en Aragon woonden, vormde dit een noodzakelijke aanvulling op een armetierig bestaan. Dit, terwijl vele uitgestrekte landerijen, die werk en voedsel zouden kunnen verschaffen, er verlaten en onontgonnen bij lagen omdat de eigenaars dit zo wensten.

De beloften beu en het wachten moe protesteerden de boeren her en der in het hele land, met stakingen, opstootjes en demonstraties. Aanvankelijk waren deze acties slecht georganiseerd en vonden ze geïsoleerd plaats. Protesten bleken geen veranderingen teweeg te brengen en steeds vaker gingen de boeren zelf tot hervormingen over, ondanks de steeds fellere reacties van gewapende leden van de *guardia civil* en binnenlandse veiligheidstroepen. Ze begonnen hun 'sociale revolutie' en bezetten landerijen, maakten een begin met het bewerken van de grond en riepen het libertaire communisme uit. Deze vormen van 'directe actie' werden meestal door de CNT en soms ook door de UGT gesteund en later ook gecoördineerd en steeds vaker vonden solidariteitsacties, zoals stakingen in de steden, met de 'revolutionaire' dorpen plaats.[9] De idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit samen met de ervaringen van directe actie (en van verblijf in de gevangenis - vele duizenden hadden in die jaren de cel van binnen gezien) vormden de bagage van de meeste boeren en arbeiders toen de burgeroorlog uitbrak en de fascisten verslagen werden.

DAGELIJKS LEVEN

In dat ene dorp in Aragon was de situatie na de eerste chaotische dagen van strijd tegen de fascisten niet anders dan die in dorpen, stadjes en gehuchten in Castilië of Extremadura, Andalusië, de Levant, of Catalonië. Toen de laatste fascisten verdreven of gevlucht waren, was het 'door rechts verlaten gat', het dorp A., in linkse handen.[10] De anarchistische rood-zwarte vlag werd gehesen op het gemeentehuis en het libertaire communisme uitgeroepen: het dorp was nu van iedereen. Nog geen dag na de overwinning werd de eerste algemene dorpsvergadering gehouden. Mannen, vrouwen en kinderen, iedereen was naar het dorpsplein gestroomd voor die eerste feestelijke bijeenkomst.

Een Revolutionair Comité zou de gemeenteraad vervangen, was een van de voorstellen waar niemand lang over hoefde na te denken. De leden van dit Comité moesten uitvoeren wat de dorpsvergaderingen besloten hadden en de leden waren ieder moment afzetbaar. Het Comité moest waken over de uitgangspunten van het libertaire communisme en uitwerken hoe de revolutie het beste bestendigd zou kunnen worden. Alle goederen moesten bijeen wor-

den gegaard 'op de grote hoop' en zouden ter beschikking staan van iedereen in het dorp, en omgekeerd zou iedereen zijn of haar steentje bijdragen aan de welvaart van het dorp, aan het werk dat te doen viel. De grond zou zo verdeeld worden dat niemand méér grond had dan hij zelf kon bewerken en niemand mocht meer iemand als knecht of meid in loondienst nemen. Deze basisuitgangspunten moesten door het Comité zo snel mogelijk verder uitgewerkt worden.

Maar de allereerste zorg was van praktische aard: het was juli, hooitijd en de oogstmaand voor het graan. Er waren al genoeg dagen verloren gegaan met de strijd tegen de fascisten, er was meer land te bewerken dan ooit omdat de fascisten van hun grond verjaagd of gevlucht waren en er waren minder mannen dan te voren, omdat jonge anarchisten zich aangesloten hadden bij de milities om elders de fascisten te verslaan. Bovendien waren er meer monden te voeden: de frontsoldaten, arbeidskrachten in de bloei van hun leven, moesten ook eten en het dorp was ze een bijdrage verschuldigd. Kortom: er was heel veel werk te verzetten en het moest meteen gebeuren.

Voor het binnenhalen van de oogst werd voor de eenvoudigste oplossing gekozen: naast het werk op het eigen land werd van iedereen verwacht dat ze per dag een aantal uren op het verlaten land van de fascisten werkten. Op dagelijkse vergaderingen werden werkafspraken voor de volgende dag gemaakt en tevens zou besproken worden hoe in de toekomst met dit land werd omgegaan. Schouder aan schouder, mannetje aan mannetje aan vrouwtje werd de graanoogst collectief sneller binnen gehaald dan ooit tevoren.

Ook voor de langere termijn lagen de oplossingen vrijwel voor de hand. Anarchistische uitgangspunten waren vele jaren besproken: niemand mocht meer land hebben dan hij kon bewerken, de rest werd onteigend. De mannen kenden het land als hun broekzak, dus was 't gauw bekeken welke gronden dit betrof. Ook over de herverdeling was men het snel eens: niet opnieuw aan individuele eigenaars geven, maar aan een landbouwcollectief, dat daartoe opgericht moest worden. Ieder die wilde kon zich bij het collectief aansluiten met zijn of haar grondbezit, maar uit iedere familie moést iemand werk verzetten op dit collectieve land. De opbrengst, evenals die van alle andere, particuliere, stukken land, werd opgeslagen in collectieve pakhuizen. Een commissie zag er op toe dat ieder familie genoeg kreeg - het rantsoen naar het aantal leden - om van te leven, en dat de meeropbrengsten verhandeld werden of naar het front gestuurd. Ook de goederen die opgeslagen lagen in de winkels, werden naar een leegstaande ruimte, de 'dorpscoöperatie', overgebracht. Hier zorgden vrouwen, die iets van rekenen en schrijven wisten en verstand hadden van het huishouden, voor een eerlijke verdeling. Geld was vanaf de eerste beste dag afgeschaft: iedereen moest *centimos, duros* en *pesetas* inleveren en ontving een persoonlijk familieboekje met het aantal leden dat het huishouden telde en waarin werd opgetekend hoeveel goederen werden aangeschaft.

Natuurlijk was niet iedereen het met alle besluiten eens en natuurlijk waren er mensen die toch nog wat extra voor zichzelf probeerden te houden, maar over het algemeen werden deze maatregelen met geestdrift begroet. Immers:

het was nu afgelopen met de bazen te dienen, iedereen was gelijk, het dorp had het voor het zeggen en met het gehate geld was afgerekend.
Bovendien was de uitvoering zo eenvoudig: mensen die bij het collectief wilden, waren enthousiast over de revolutie en wilden daarvoor graag de handen uit de mouwen steken. Het land van het collectief bestond uit grote landerijen die aaneengesloten bij elkaar lagen en eenvoudig gezamenlijk te bewerken. De collectivisten voegden aanvankelijk dié grondstukken bij het collectief, die vlak in de buurt lagen en dus gemakkelijk 'even mee genomen' konden worden. De ervaring van gemeenschappelijk werken met het binnenhalen van de oogst had ook menige tegenstander van het collectief over de streep gehaald. Want in het eerste jaar was de suikerbietenoogst groter en eerder binnengehaald dan de jaren tevoren, ondanks de afwezigheid van de jonge mannen die naar het front vertrokken waren. Met vereende krachten hadden ook vrouwen en kinderen hun bijdragen geleverd.
Het enthousiasme en de illusie waren groot in die eerste maanden, en een van de dorpsbewoners van A. vond het allemaal heel logisch: 'Weet je, we hadden al een keer het libertaire communisme uitgeroepen en dat was toen mislukt. We hadden die ervaring, we hadden idealen en we wisten wat we wilden. Nou, dan is collectiviseren net zo simpel als eten. Bovendien hàdden we te eten.'

HOGERE PRODUCTIE

In alle gebieden die republikeins waren en niet direct in de frontlinie lagen, verliepen die eerste weken bijna hetzelfde. Op het gemeentehuis werd de roodzwarte vlag van de anarchisten uitgehangen, soms de republikeinse driekleur of de rode vlag van de socialisten. De gemeenteraden werden opgeheven en Revolutionaire Raden of Comités in het leven geroepen. Dorpsvergaderingen namen de besluiten, de oogst werd gezamenlijk van het land gehaald en men beraadslaagde hoe het verder moest met het door de fascisten achtergelaten land. Met name in gebieden waar meer Republikeinen en socialisten woonden, koos de bevolking voor individuele bewerking van het onteigende land.[11] Waar de anarchistische overtuiging het sterkste was, kozen dorpsbewoners voor oprichting van collectieven voor de gemeenschappelijke bewerking. Dit was opmerkelijk ook het geval in gebieden waar de CNT nooit een grote aanhang had genoten, zoals in Castilië.[12] Het waren blijkbaar niet de vakbonden of de politieke organisaties, maar vooral de boeren zelf die besloten hadden tot het oprichten van collectieven. Steunen deed de anarcho-syndicalistische organisatie de collectieven evenwel op alle mogelijke manieren.
In Aragon waren de meeste landbouwcollectieven anarchistisch georiënteerd. Niet alleen in het dorp A. maar ook in de buurdorpen zochten de Revolutionaire Raden contact met elkaar om tot ruil van producten te kunnen komen. Tussen dorpen onderling, maar ook al snel met steden als Barcelona en Valencia, ontstond een bloeiende ruilhandel: katoenen stoffen, schoenen, sinaasappelen, landbouwwerktuigen voor maïs en suikerbieten, groente en fruit, eieren en melk. Het vervoer werd geheel verzorgd door de collectieven en de tussenhandel was uitgeschakeld. Het dorp A. was - werd vol trots verteld - zelfs in staat om van de opbrengsten van het

collectief een vrachtwagen aan te schaffen, 'de eerste van het dorp'.
Aanvankelijk was deze samenwerking incidenteel, maar na een paar maanden werd uit behoefte een streek-comité samengesteld om de revolutie in het gebied te coördineren, zoals ook in andere streken gebeurde. Weer enige maanden later riepen de plaatselijke collectieven een Regionaal coördinerend Comité voor Aragon in het leven, dat als Revolutionaire Verdedigingsraad van Aragon erkend werd als aparte deelregering - tot augustus 1937 - door de landelijke republikeinse regering. De ruilhandel met andere regio's werd hier in banen geleid, de bevoorrading naar de fronten, maar ook voor de coördinatie van bijvoorbeeld onderwijs, cultuur, en gezondheidszorg waren departementen opgericht.
Het onderwijs was van het juk van de kerk bevrijd en werd gegeven door vooruitstrevende onderwijzers. Collectieven steunden experimentele scholen, waar leerlingen, naast rekenen en schrijven, leerden over de revoluties in het verleden en over de theorie van het anarchisme, over hun eigen (arbeiders-) geschiedenis, over hedendaagse sociologie, biologie en politiek, en waar de scholieren zelf de inhoud van hun lesprogramma bepaalden. De helft van de dag op school, de andere helft werd buiten doorgebracht waar ze alles over bekende en onbekende gewassen leerden. Rondtrekkende theatergroepen stimuleerden dorpsbewoners om ook eigen theaterstukken te maken, nieuwe films kwamen met de vrachtwagens mee uit Barcelona. Ziekenhuizen verrezen in oude kloosters en de röntgenapparatuur was een nieuwigheid in het gebied. Bejaardentehuizen, weeshuizen en gaarkeukens, maar ook laboratoria voor onderzoek naar en bestrijding van geslachtsziekten, werden uit de opbrengsten van de collectieven - wanneer plaatselijk - onderhouden en door de Verdedigingsraad ondersteund, wanneer het een voorziening voor de regio betrof.[13]
Daar waar de collectieven zich in vrijheid konden ontwikkelen en weinig last hadden van de oorlogsdreiging, nam de productiviteit toe, constateerde Gaston Leval, die een rondreis maakte door Spanje en de statistieken van de collectieven bestudeerde. De Duitse anarchist Augustin Souchy was eveneens onder de indruk van de goedgevulde pakhuizen die hij in 1937 aantrof op zijn rondreis door Aragon.[14] Ook Souchy kreeg inzage in de boeken en zag dat in A. bijna 500 van de 1400 inwoners bij het collectief waren aangesloten, hier onder waren 'ambachtslieden als metselaars, ijzersmeden, hoefsmeden, schilders en schoenmakers', en ook de dokter. De helft van de mensen die in staat waren om te werken waren vrouwen.
Ondanks het gebrek aan arbeidskracht was de oogst gestegen: de graanproductie met vijftien procent, de aardappeloogst met 25 en de productie van maïs met dertig procent. De veestapel was gegroeid (de kippen- en konijnenfokkerijen waren nieuwe experimenten en ook de varkenshouderij beleefde haar eerste jaar) en het dorp was in maart 1937 in staat geweest om een aanzienlijke voedselvoorraad naar de *compañeros* aan het front te sturen, constateerde Souchy. Er was een begin gemaakt met sociale woningbouw, plannen werden ontworpen voor de bouw van een ziekenhuis en in het gemeentehuis groeide de bibliotheek van de boeren. 'Iedere dag dat we leefden, leerden we weer wat bij en als we meer tijd

hadden gehad', verzuchtte een dorpsbewoner uit A., 'dan zouden we hier geleefd hebben als in een hemel op aarde.' Helaas wonnen de fascisten en was de hemel voor de revolutionairen nooit zo ver geweest als tijdens het bijna veertig jaar durende bewind van Franco.

VERSCHIL EN OVEREENKOMST

Hoewel de inwoners van Marinaleda niet naar het revolutionaire verleden van de grootouders hebben gekeken, zijn wel degelijk elementen - al dan niet bewust - uit de collectiviseringsbeweging van de jaren dertig overgenomen. Niet alleen de dorpsvergaderingen waarop de besluiten worden genomen die de gemeenteraad dient uit te voeren - en die zo tot onze verbeelding spreken dat Ken Loach er in zijn film *Tierra y libertad* (Land and Freedom) een indrukwekkende en spraakmakende scene aan wijdde - maar ook de collectieve bewerking van het stuk grond dat vroeger deel uitmaakte van grootgrondbezit, de gewijzigde straatnamen, de uitvoering van sociale woningbouwprojecten en openbare werken, de aandacht voor cultuur en onderwijs en de solidaire weekendhulp op de 'Rode zondagen' van burgers van buiten. Deze zondagshulp was tijdens de sociale revolutie natuurlijk daghulp, want vrijwel iedereen die gebruik maakte van de gastvrijheid van een dorp, verrichtte werkzaamheden op de collectieve grond, zoals bijvoorbeeld uitrustende frontsoldaten.
Evenals destijds, moesten bewoners van Marinaleda knokken voor hun sociale veranderingen en net als in de jaren dertig was dat ook tegen de *guardia civil*. En evenals toen werd deze politie van macht ontdaan, maar in de burgeroorlog kwam hiervoor in de plaats een nieuwe gewapende burgerwacht om de vijanden van de revolutie te weren. Fascisten zaten immers overal en oorlogsdreiging was altijd en overal aanwezig.
Het landbouwcollectief van Marinaleda heeft de grond van een grootgrondbezitter toegewezen gekregen door de overheid, die de vroegere eigenaars hiervoor een schadeloosstelling gaf. Grote landerijen werden in de burgeroorlog zonder meer onteigend, op giften van de regering werd niet langer meer gewacht. De collectieven bestonden toen niet alleen uit deze grond, maar ook uit land van kleinere bezitters die hun land vrijwillig aan de collectieven toevoegden. Zowel toen als nu neemt de productie in de collectieven toe en in beide gevallen wordt de oogst 'op de grote hoop' gegooid, in een cooperatie. In Marinaleda zorgt deze coöperatie voor de verkoop van de producten, het liefst direct op de markt, zonder tussenhandel. Na aftrek van de investeringen - in verbeteringen en vernieuwingen - voor het komende jaar ontvangen de arbeiders een loon van de opbrengst. Hiernaast zijn ze afhankelijk van een werkloosheidsuitkering van de overheid.
De dorpen met landbouwcollectieven uit de jaren dertig waren zelfvoorzienend. Niemand was afhankelijk van een uitkering maar men ontving goederen uit de coöperaties naar behoeften, soms individueel, in de meeste gevallen per familie. De goederen waarover men in een dorp niet beschikte, werden uit coöperaties uit andere gebieden betrokken, veelal door middel van directe ruil (of met geld, dat gehaat was om de oppotfunctie maar niet als ruilmiddel). Niet alleen landbouwproductie en de tussenhandel waren geheel in handen van de collectieven - wat in de praktijk betekende dat vroegere vrachtvervoer-

EL PA!
r la TERRA!
r la Llibertat!

ders nu werkten voor de collectieven - maar ook de keten van de verwerkende industrieën tot aan de consument. Zoals bijvoorbeeld molens voor het malen van graan, olijven, druiven enzovoorts - molenaars waren solidair - tot aan ovens - bakkers ook - en de distributiepunten van brood, olie en wijn, de cooperatie. De veestapel van het collectief produceerde behalve de melk, ook vlees en huiden, en slachters en slagers, leerverwerkers, schoenmakers en hoefsmeden werkten voor het collectief tegen eenzelfde beloning als ieder ander. Beschikte men in het ene collectief niet over bepaalde kennis of werktuigen of producten, dan was er altijd wel een naburig collectief dat in deze behoefte kon voorzien. Om dit te coördineren waren onder meer de regionale comité's opgericht en zelfs de autonome Verdedigingsraad van Aragon. De collectieven en de collectivisten hadden geen enkele centrale regering nodig om te kunnen bestaan en uit te breiden.

Een hemel op aarde waren de collectieven in de 'sociale revolutie' van de jaren dertig zeker niet. Nooit eerder waren collectieven op zo'n grote schaal opgericht dat men van een beweging kon spreken, dus moest alles voor het eerst in praktijk worden gebracht; met vallen en opstaan, natuurlijk. Het was hard werken - de sterkste arbeidskrachten vochten aan het front - en de oorlogsdreiging was voortdurend aanwezig. Niet alleen buiten maar ook binnen de linkse gelederen loerde de vijand en sloeg uiteindelijk ook daadwerkelijk toe. Maar met het uitzicht op verwerkelijking van idealen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit leek de hemel dichterbij dan ooit tevoren. De illusie was groot, de werklust eveneens, de oogsten waren goed en honger bestond niet meer zoals vroeger.

De collectivisten van Marinaleda hebben nog een lange, zij het andere, weg te gaan.

NOTEN

(1) Vooral in Catalonië, Baskenland en Extremadura keren zoons en dochters van ouders en grootouders die van het platteland naar de stad getrokken zijn, terug naar hun - veelal kleine - familiebezit. Ze proberen hun voorouderlijk landgoed nieuw leven in te blazen in de vorm van collectieve - veelal ecologische - productie en consumptie en met een coöperatie als verhandelaar. Meestal zijn deze collectieven van korte duur. Marinaleda vormt hierop een uitzondering. - (2) Augustin Souchy, 'Socialisme in de Spaanse burgeroorlog', in: *Libertijn,* nummer 7 (Amsterdam, juli/augustus 1956). Hans Jar (= Hans Ramaer), 'Het agrarisch kollektivisme tijdens de Spaanse burgeroorlog', in: 'España ayer y hoy; Spanje gisteren en vandaag', *De Vrije. Anarchistisch tijdschrift'*, p. 8-16 (Rotterdam 1966). Hanneke Willemse, 'Kollektieven op het platteland-Aragon', in: *De Vrije,* zomer 1986: 'Revolutie en burgeroorlog. Spanje na 19 juli 1936', p. 22-27. Het aantal artikelen is veel talrijker; misschien is het aardig om de lijst volledig te maken. Graag aanvullingen sturen naar de redactie van *De AS.* - (3) Rudolf de Jong, 'De kollektivisaties tijdens de Spaanse burgeroorlog', in *De AS* 58 (juli/september 1982), p. 7-17. - (4) Cees Zoon, 'Mao leeft in Andalusië', in: *Volkskrant magazine,* nr. 22, 29-1-200, p. 36-43. - (5) J. M. Sanchez Cordillo, *Marinaleda. Andaluciërs sta op! De geweldloze strijd van een Spaans dorp tegen de onbarmhartige werkloosheid.* Stichting Voorlichting Actieve Geweldloosheid (Zwolle 1985). - (6) Hier wordt nader op ingegaan in - toch - geslaagde onderzoeken naar anarchistische 'rooie' landbouwcollectieven, door Encarna en Renato Simoni, *Cretas. La colectivización de un pueblo aragones durante la guerra civil española, 1936-1937* (Alcañiz 1984) en door Hanneke Willemse, *De onvoltooide revolutie. Burgeroorlog in een Spaans dorp* (Amsterdam 1986). Ook de documentaire van Kontrastfilm gaat zowel over een landbouwcollectief als over de

repressie tijdens Franco: *!Ni peones, ni patronos!, Geeen knechten geen bazen!* van Hanneke Willemse, Jan Groen en Leen van den Berg. - (7) Zoals bijvoorbeeld in vrijwel heel Catalonië het geval was. Zie bijvoorbeeld: Jacques J. Giele, *Arbeiderszelfbestuur in Spanje. Een verslag van de kollektivisatie van de Catalaanse ekonomie tijdens de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939* (Amsterdam 1975). - (8) Gaston Leval registreerde in 1937 in Aragon 400 agrarische collectieven, in de Levant 900, in Extremadura 30. In de Levant was 70 procent van het land gecollectiviseerd. Van Andalusië en Catalonië kon hij geen cijfers achterhalen. Gaston Leval, *Collectives in the Spanish civil war* (Freedom Press, Londen 1975). Frank Mintz telde 1400 agrarische collectieven (minder dan Leval). Frank Mintz, *L' autogestion dans l'espagne rêvolutionaire* (Parijs 1976). Bij het uitbreken van de Burgeroorlog waren in Castilië ruim 800.000 hectaren onteigend door boeren-arbeiders. Josê Luis Gutiêrrez Molina, *Colectividades libertarias en Castilla* (Madrid 1977). - (9) Dorpsbewoners van Casas Viejas zijn 'beroemd' geworden toen zij in 1933 in opstand kwamen en het libertaire communisme uitriepen. Na schermutselingen met de *guardia civil* werd door versterkingstroepen de hut van een vermeend leider, Seisdedos (Zesvinger), uitgebrand en werden twintig mannen bijeengedreven en gefusilleerd. Nationaal en internationaal deed dit brute overheidsoptreden (toen nog wel) zoveel stof opwaaien, dat de regering moest opstappen. Jerome R. Mintz, *The anarchists of Casas Viejas* (Chicago en Londen 1982). - (10) Hanneke Willemse, *Gedeeld verleden. Herinneringen van anarcharcho-syndicalisten aan Albalate de Cinca, 1928-1938* (Amsterdam 1996) p. 186-245. - (11) De wijze van grondverdeling zou een van de grootste splijtzwammen worden in de collectiviseringsbeweging van links. De anarchisten waren voorstander van collectieve bewerking van collectief grondbezit, de socialistische UGT en de communistische partij PCE waren voorstander van de herverdeling van de grond aan individuele eigenaars. Dit was zowel een poging om stemmen te winnen als om de anarchistische sociale revolutie een halt toe te roepen - en te vernietigen - door privê-bezit te stimuleren. - (12) Josê Luis Gutiêrrez Molina, *Colectividades libertarias en Castilla* (Madrid 1977). - (13) Juliân Casanova, *Anarquismo y revoluciôn en la sociedad rural Aragonesa, 1936-1938* (Madrid 1985). Graham Kelsey, *Anarchosyndicalism, libertarian communism and the State. The CNT in Zaragoza and Aragon, 1930-1937* (Dordrecht, Boston en Londen, 1991). - (14) Augustin Souchy Bauer, *With the peasants of Aragon. Libertarian communism in the liberated areas* (1e druk 1937; herz. editie Orkney 1982).

DUURZAME LANDBOUW
vervolg van pag. 5

de aard van het voedsel dat in de keuken en het huishouden wordt benut en genuttigd. De consument is verregaand 'voedselanalfabeet' geworden. Men weet niet wat er met voedselproducties gebeurt en men weet niet hoe voedsel een wereldwijd economisch machtsmiddel en een politiek wapen is geworden.

Hooguit drie tot vier procent van de consumenten ontwikkelt zelf en vrijwillig zoveel inzicht en motivatie, dat voor biologische producten, van boerenmarkten, bij natuurwinkels en van ecoschappen in supermarkten wordt gekozen. Er zullen nieuwe coalities moeten ontstaan, van boeren en boerinnen, milieubeweging, Derde Wereldbeweging, consumentenorganisaties, die de machten van markten en politiek in sociale en ecologische richting dwingen. Het kost jaren strijd om Max Havelaar-koffie op de markt te brengen, om kippen uit legbatterijen te bevrijden, om varkenszeugen van hun boeien te verlossen enzovoorts.

Landbouw en veeteelt, voedselproductie en -consumptie, zijn een zaak geworden van barbarij of beschaving.

WIE ZIT ER TE WACHTEN OP GENETISCH GEMANIPULEERD VOEDSEL?

Jaap van der Laan

In Nederland lijkt onder het algemene publiek maar weinig kennis van gentechnologie te bestaan. Misschien ontbreken daarom verhitte discussies rond het onderwerp en houden alleen enkele milieuactivisten zich ermee bezig. In omringende landen is dit wel anders, bijvoorbeeld in Duitsland en Engeland waar een actiegroep als Earth First! zich fel verzet tegen genetische manipulatie. In Nederland waren er enkele jaren geleden diverse acties tegen teelt van genetisch gemanipuleerde gewassen waarbij Ziedende Bintjes, Razende Rooiers en andere fraai benaamde actiegroepen planten op proefvelden uit de grond trokken. Op dit moment hoor je daar weinig meer van. Er vonden ook acties plaats in supermarkten, gericht op bewustmaking van het publiek en op duidelijke etikettering van voedingsmiddelen waarin gentechbestanddelen verwerkt zijn.
Deze laatste discussie speelt zich nu op een ander vlak af. De grote supermarkten willen nu duidelijk aangegeven zien op het etiket of genetisch gemodificeerde producten verwerkt zijn en onderhandelen daarover met onwillige fabrikanten. Ook de politiek wil betere etikettering, zij het in ruil voor makkelijker toelating van dergelijke producten op de markt. Het lijkt echter alsof bij het algemene publiek de angst voor giftige stoffen, dat wil zeggen resten van bestrijdingsmiddelen in de voeding, groter is dan de angst voor gentech. Aan gezondheid wordt wel veel waarde gehecht maar er zijn niet veel mensen bezorgd over gentechproducten. Over gevolgen op de lange termijn van het eten van gentechvoedsel zijn echter nauwelijks gegevens, laat staan over de gevolgen voor het milieu.
In dit artikel allereerst kort wat gentech inhoudt, dan met welke doelen het in de landbouw gebruikt wordt en welke kanttekeningen daarbij geplaatst kunnen worden. Daarbij heb ik nogal wat informatie ontleend aan het Engelse anarchistische tijdschrift Raven, *nr. 40 (augustus 1999), gewijd aan dit onderwerp.*

Genetische manipulatie wordt tegenwoordig meestal genetische modificatie genoemd. Dat klinkt wat vriendelijker; vergelijk de term 'gewasbescherming' voor de insecticiden waarmee in land- en tuinbouw wordt gespoten. Ik zal het in het vervolg kortheidshalve over GM hebben. In dit artikel beperk ik me grotendeels tot GM in de landbouw.
Wat houdt GM in? Om dat duidelijk te maken even iets in het kort over GM in het algemeen. De erfelijke informatie van planten en dieren ligt opgeslagen in chromosomen in de kern van iedere cel. Ieder chromosoom bestaat uit twee lange ketens, opgebouwd uit vier verschillende nucleosiden (eiwitbouwstenen) in wisselende volgorde. Op deze ketens liggen de verschillende genen. Een gen bevat in een bepaalde specifieke volgorde de genoemde nucleosiden. De genen zijn het 'geheugen' van de cel. Met behulp van dit geheugen kan de cel alle benodigde stoffen, eiwitten, enzymen enzovoort synthetiseren. Door GM is het mogelijk planten of dieren te voorzien van een nieuw gen en daarmee van nieuwe eigenschappen. Hiervoor zijn verschillende, overigens betrekkelijk grove, technieken ontwikkeld

die er eenvoudigweg op neerkomen dat een stukje genetische informatie, waarop een gewenste eigenschap is gelegen, in een cel wordt ingebracht. De herkomst van het stukje genetische informatie doet er niet toe: het kan van plantaardige, dierlijke of menselijke afkomst zijn. Zo kan in een bacterie een stukje erfelijke eigenschap van een mens worden ingebouwd waardoor deze bacterie het vermogen heeft onder bepaalde omstandigheden insuline te produceren. Dat gebeurt inmiddels op industriële schaal.

Bij bacteriën is een dergelijke procedure betrekkelijk eenvoudig omdat bacteriën zelf al in staat zijn bepaalde erfelijke eigenschappen van andere bacteriën over te nemen. Zo kunnen bacteriën in de menselijke darm genetische informatie aan elkaar overdragen waardoor ze resistent worden tegen een bepaald antibioticum. Bij planten en dieren is GM wat ingewikkelder maar inmiddels technisch goed uitvoerbaar. Daarnaast kan door de ontwikkeling van kloontechnieken ook uit één GMmoederplant een groot aantal genetisch identieke GMdochters geproduceerd worden. Bij dieren staat deze ontwikkeling nog in de kinderschoenen.

LANDBOUW EN GM

GM kan verschillende doelen hebben. De *eerste* mogelijkheid is gewas'verbetering'. Het kan daarbij gaan om een hogere opbrengst per plant of een andere samenstelling van de plant. In de loop van de evolutie zijn planten met nieuwe eigenschappen ontstaan doordat al aanwezige genetische informatie door veranderingen in de cel meer of minder tot uitdrukking komt of doordat de genetische informatie steeds een klein beetje verandert (mutaties). Een fraai voorbeeld van een mutatie is het ontstaan van de rode beuk uit de oorspronkelijke groene beuk. Hierbij is een mutatie opgetreden in de genetische codering voor het bladgroen zodat dit rood is geworden. Deze mutatie moet ergens in de achttiende eeuw in Wenen zijn ontstaan. Daar groeide uit een gemuteerd beukenootje een beuk met rood in plaats van groen bladgroen. Alle rode beuken in de wereld stammen af van deze ene beuk.

Ook de mens heeft steeds de meest opbrengende planten van een bepaald gewas geselecteerd en deze verder doorgekweekt en zo soorten gecreëerd die een hogere opbrengst hebben dan de wilde stamouders van deze plant. Al onze graangewassen zijn door zorgvuldige selectie van de hoogstopbrengende individuele graanplanten in de loop der tijd ontwikkeld uit wilde grassoorten. De klassieke teeltverbetering is met vele kleine stapjes gegaan, waarbij twee naast elkaar verlopende processen een rol spelen. De ene waarbij het genetisch materiaal niet verandert maar alleen op een andere, voor de mens gunstiger, manier tot uitdrukking komt en de tweede waarbij mutaties in dat genetische materiaal zijn ontstaan en sprongsgewijs kleine veranderingen optreden.

Het kan ook gaan om een andere samensteling van het gewas. De verschillende appelrassen, met verschillende eigenschappen en smaken, zijn ontstaan door selectie, voortkweken en onderling kruisen van (wilde) appelsoorten. Enkele spontane mutaties zullen de kwekers wel geholpen hebben maar in essentie zal het genetisch materiaal van de goudreinet weinig verschillen van de wilde appel. De erfelijke informatie komt op een andere manier tot uitdrukking. Voorstanders van GM stellen dat

bij GM met als doel een hogere opbrengst in feite niets anders gebeurt dan wat kwekers al eeuwen lang doen. Door inbrengen van nieuwe genetische informatie van een andere plant (of van een ander organisme) bereik je in één keer een verandering waarvoor op de klassieke manier vele jaren nodig zijn.
Daarnaast kun je de samenstelling wijzigen. Je kan de smaak veranderen maar ook bijvoorbeeld de consistentie; zo zijn er GM-tomaten die als ze rijp zijn hard blijven. Door toevoegen van een stukje genetische informatie uit een bacterie wordt het enzym geblokkeerd dat pectine afbreekt. Pectine geeft de tomaat zijn stevigheid en de rijpe GM-tomaat blijft hard. Dat is handig voor het verwerken en de fabrikant hoeft geen pectine toe te voegen. Zo wordt het blikje tomatenpuree enkele centen goedkoper. Deze tomatenpuree werd in 1996 door Engelse supermarkten aangeboden gelabeld als GM-tomatenpuree. Het publiek kocht echter liever blikjes gewone tomatenpuree zodat de supermarkten ze weer van de schappen haalden. De GM-tomaat wordt nog verwerkt in andere producten.

Een *tweede* doel van GM is het kweken van planten die resistenter zijn tegen plagen, dat wil zeggen beter bestand zijn tegen insectenvraat of aantasting door planteziektes. Dit kan bijvoorbeeld door inbouwen van een gen waardoor de plant een stof gaat produceren die deze ongenietbaar of zelfs giftig maakt voor een bepaalde soort insecten. Zo is de katoenplant erg kwetsbaar voor insectenvraat door een rups van een bepaalde mot. Deze rups werd tot voor kort onder andere bestreden door de katoen te bespuiten met een suspensie van een grondbacterie, bacillus thuringiensis. Deze bacterie infecteert de rups, produceert een giftige stof en de rups legt het loodje. In GMkatoen is nu een stukje gen uit deze bacterie ingebouwd waardoor de katoenplant zelf giftig wordt voor de rups. Dat spaart spuiten uit.

Een *derde* doel is planten te kweken die ongevoelig zijn voor een bepaald gewasbeschermingsmiddel (lees: onkruidbestrijdingsmiddel of insecticide). Bij op grote schaal verbouwde gewassen - graan, soja, mais - verminderen insectenplagen en concurrentie om licht en voedingsstoffen door onkruid de opbrengst. Insecten- en onkruidbestrijding is dan gebruikelijk. Deze bestrijdingsmiddelen zijn echter soms ook schadelijk voor het cultuurgewas zelf. Daarom zijn GM-gewassen ontwikkeld die ongevoelig zijn voor bepaalde bestrijdingsmiddelen. De meest illustratieve voorbeelden zijn GM-soja, GM-mais en GM-koolzaad die door Monsanto in de Verenigde Staten op de markt gebracht worden. Monsanto is een van de grote producenten van 'gewasbeschermers'. Het bedrijf heeft sinds de opkomst van de gentechnologie begin jaren tachtig een aantal gentech-bedrijven opgekocht om met de hiermee verkregen knowhow GM-gewassen op de markt te brengen die minder gevoelig zijn voor de door Monsanto geproduceerde onkruidverdelger glyphosate (merknaam Round-up) dan de gebruikelijke gewassen. Hierdoor kan onkruid op de akkers bestreden worden zonder effecten op de cultuurgewassen. Ook kan Monsanto zo zijn bestrijdingsmiddelen beter afzetten. Bij de levering van zaaigoed bepaalde Monsanto dat de boeren niet zelf een deel van de oogst mogen achter houden voor het volgende seizoen

maar dat ze ieder jaar opnieuw zaaigoed moeten kopen van Monsanto. Het bedrijf procedeert tegen boeren die verdacht worden van contractbreuk en heeft detectives in dienst die de naleving van de contracten moeten controleren.
Monsanto is een van de bekendste firma's op dit gebied maar er zijn diverse andere op deze markt actief, elk met hun eigen producten, zoals bijvoorbeeld Agrevo-BGS, Novartis/Hilleshog, Sharpds Seeds Ltd en Astra-Zeneca. De tweede en vierde van deze rij zijn ook bekende farmaceutische firma's. Parallel hieraan wordt gemikt op bescherming van het eigen marktaandeel. Het blijkt mogelijk een 'terminator-gen' in een cel in te bouwen waardoor een plant alleen onvruchtbaar zaad produceert. Een groot deel van de boeren, met name in de Derde Wereld, zijn gewend een deel van de (graan)oogst achter te houden om het volgende jaar weer uit te zaaien. Bij GM-granen voorzien van een dergelijk terminatorgen is dit niet mogelijk en moeten boeren ieder jaar weer nieuw zaaigraan aankopen.

KANTTEKENINGEN

Bij GM zijn vanuit verschillende standpunten kritische opmerkingen te plaatsen. Allereerst wil ik hier ingaan op enkele veelgebruikte argumenten van voorstanders van GM. Daarnaast zijn er ook algemenere, politieke en ethische, bezwaren te maken tegen GM. Omdat ik het zelf, ook naarmate ik er meer over lees, nog steeds een moeilijk onderwerp vind om een eenduidig standpunt over in te nemen, plaats ik in het navolgende vooral argumenten op een rij.
De eerste GM-producten die eind jaren tachtig op de markt kwamen, waren geneesmiddelen. Het gaat dan bijvoorbeeld om 'humaan' insuline geproduceerd door GM-bacteriën. Mensen met suikerziekte die het hormoon insuline moeten injecteren om hun ziekte te behandelen, waren tot die tijd aangewezen op insuline geproduceerd uit alvleesklieren die waren verkregen bij de slacht van varkens en koeien. Omdat dit insuline verschilt van het menselijke insuline, kunnen overgevoeligheidsproblemen ontstaan. Dat is veel minder het geval bij het GM-'humane' insuline. In de bacterie is een menselijk gen ingebouwd en deze produceert daardoor insuline dat identiek is aan het menselijke insuline. Ook andere moleculen die moeilijk in het laboratorium te synthetiseren zijn, bijvoorbeeld groeihormonen, kunnen zo geproduceerd worden. Over deze toepassing van GM hoor je over het algemeen weinig kritische geluiden. Zeker als van bacteriën en andere lagere organismen gebruik wordt gemaakt, lijkt me deze toepassing van GM aanvaardbaar. Ook een vegetarische suikerpatient zal het als geruststelling ervaren dat er geen varken voor zijn/haar insuline geslacht hoeft te worden. Het gaat bij productie van geneesmiddelen dan ook om een relatief beperkte toepassing van GM die een duidelijk aanwijsbaar nut heeft voor bepaalde groepen patiënten.
Het wordt iets anders als GM gebruikt gaat worden in de landbouw. Zo is het mijns inziens discutabel of GM hetzelfde inhoudt als teeltverbetering. De klassieke teeltverbetering wordt begrensd door de mogelijkheden die de plant zelf in zich heeft wat betreft selectie en mogelijke kruisingen en door het al of niet levensvatbaar zijn van spontane mutaties. GM kan over soort-grenzen heen plaatsvinden en ook anderssoortige ge-

nen in planten inbrengen. Hierdoor kan een aardappelras geproduceerd worden dat bijvoorbeeld informatie uit virussen bevat om ziekteresistenter te worden, uit bacteriën tegen insectenvraat en uit bepaalde planten om vorstresistenter te worden. De aardappel is hiermee niet langer alleen een aardappel maar een hybride product met genen uit planten en andere organismen. De soortspecificiteit van het begrip aardappel is hiermee verbroken en je kan dit niet meer vergelijken met de klassieke teeltverbetering. Volgens sommigen zal een dergelijke ingreep ethische grenzen overschrijden. Je gaat buiten de grenzen die de natuur zelf heeft gesteld en hierbij kunnen allerlei onverwachte en ongewenste effecten optreden. Vergelijk de BSE-affaire die ontstond door het voeren van dierlijk afval aan een planteneter als de koe.

Ikzelf aarzel over deze ethische bezwaren, ik accepeer tenslotte wel GM voor geneesmiddelen, maar er zijn voor mij wel andere bezwaren. In de eerste plaats ben ik niet overtuigd van de noodzaak van GM van landbouwgewassen. Grootschalige landbouw zoals die in het westen plaatsvindt, leidt logischerwijs tot gebruik van 'gewasbeschermers' met alle gevolgen van dien voor het milieu. *De landbouw streeft naar de hoogste opbrengst, dit leidt uiteindelijk tot GM.* Argumenten hiervoor zijn met name grotere opbrengst (nodig voor de bevolkingsgroei) en minder noodzaak voor bestrijdingsmiddelen (nodig voor het milieu). Beide argumenten zijn mijns inziens niet steekhoudend. Op wereldschaal is eerder behoefte aan een rechtvaardiger sociale verdeling dan aan meer voedselproductie. Iemand zonder eigen grond kan zelf geen voedsel verbouwen en als hij geen geld heeft kan hij het ook niet kopen. Ervaringen met de groene revolutie in ontwikkelingslanden laten zien dat introductie van voedingsgewassen met een grotere opbrengst die kunstmest nodig hebben, wel leidde tot een grotere voedselproductie maar daarnaast ook tot grotere sociale tegenstellingen. De rijke boeren konden meedoen en werden rijker, de grote massa arme boeren raakte uiteindelijk haar land kwijt. GM zal deze ontwikkeling versterken. Daarbij komt nog het feit dat GM-gewassen geproduceerd en verkocht worden door slechts enkele grotere firma's met als voornaamste doel winst. Voor de lezers van de AS zal het wel duidelijk zijn wat de kritiek vanuit een politiek standpunt op deze ontwikkelingen is.

Ook het argument van minder bestrijdingsmiddelen kan bij nader inzien niet standhouden. Als de kwetsbaarheid van de verbouwde gewassen geen beperkende factor meer vormt, ontbreekt ook de rem op ruimer gebruik van bestrijdingsmiddelen met alle gevolgen van dien voor het milieu, met name de microfauna en flora in de bodem. Voor het milieu lijkt het verstandiger een ontwikkeling in te slaan naar een kleinschaliger landbouw waarin minder noodzaak voor bestrijdingsmiddelen bestaat en een grotere diversiteit in gewassen wordt nagestreefd. Dat dit niet de klok terugzetten is, blijkt wel uit de opkomst van biologisch boeren.

Daarbij komt nog dat onduidelijkheid bestaat over de veiligheid van GM. Enerzijds is er bezorgdheid voor het milieu. De vrees bestaat dat bijvoorbeeld GM-planten kruisen met wilde soorten en zo eigenschappen overdragen. Met name bij GM-koolzaad lijkt dit een reëel gevaar omdat de kruisbloemigen een grote familie vormen die vaak

onderling vruchtbaar zijn. Hierdoor kunnen nieuwe eigenschappen in de wilde flora komen met onbekende gevolgen. Een van die mogelijke gevolgen is voor 'gewasbeschermers' resistente onkruiden. Daardoor zullen weer meer en andere bestrijdingsmiddelen gebruikt gaan worden.
GM-katoen bevat zoals boven al gezegd een voor schadelijke insecten giftige stof. Op zich is hier niet veel tegen, ware het niet dat de giftige stof ook terecht komt in de katoenzaden. Deze zijn een belangrijke bron van plantaardige olie. Veevoer bevat vaak katoenzaadschroot en katoenolie. Wat de lange termijn effecten van GM-katoenproducten op vee zijn, is niet goed bekend. Evenmin is goed nagegaan wat de effecten van deze giftige stof zijn op andere, nuttige insecten, bijvoorbeeld bijen die de bloemen van de katoenplant bezoeken. Verder is het niet denkbeeldig dat insecten en schadelijke bacteriën resistentie ontwikkelen tegen met GM ingebrachte eigenschappen. Dat stelt weer nieuwe eisen aan bestrijdingsmethoden.
Het is anderzijds de vraag of de consumptie van GM-producten consequenties heeft voor de gezondheid. De introductie van nieuwe geneesmiddelen is met diverse veiligheidswaarborgen omkleed (overigens ook niet geheel waterdicht) maar voor de introductie van GM-voedingsmiddelen is dit veel minder het geval. Met name naar de effecten op lange termijn wordt geen onderzoek gedaan en daarover is dan ook nauwelijks iets bekend. Het zou al heel wat zijn als er, net zoals dat bij geneesmiddelen het geval is, een systeem ontworpen werd waarin lange termijn-effecten en zeldzame bijwerkingen, bijvoorbeeld allergieën, geregistreerd zouden worden.

RECENTE ONTWIKKELINGEN

De laatste maanden komt GM weer meer in het nieuws. Het actieblad *Ravage* nr. 10 van 21 juli 2000 bevat een aantal zeer lezenswaardige artikelen over GM, onder andere over de proefvelden in Nederland en over de methoden van een organisatie-adviesbureau om de introductie van GM-middelen te vergemakkelijken. Het voeren van acties tegen GM-proefvelden blijkt moeilijker dan vroeger omdat de vergunningen geen lokaties meer noemen. De Consumentenbond en de supermarkten, die op zich niets tegen GM hebben, kunnen het maar niet eens worden met de fabrikanten van voedingsmiddelen over wat op de etiketten vermeld moet worden. De fabrikanten willen geen of slechts een beperkte vermelding. Zij zeggen dat het onmogelijk is te garanderen dat bijvoorbeeld geen GM-soja verwerkt is in sojameel omdat bij de verwerking van soja geen onderscheid gemaakt wordt tussen GM-soja en gewone soja. En sojameel zit in veel producten.
Ook de politiek laat van zich horen. In de Europese Commissie wordt gediscussieerd over versoepeling van de toelating van GM-voedingsproducten tot de Europese markt. De commissie gaat er bij monde van de (Engelse) Europese Commissaris voor Gezondheid en Consumentenbescherming David Byrne van uit dat inmiddels duidelijk is geworden dat GM-voedingsproducten niet schadelijk zijn voor de gezondheid. Tegelijk met soepeler toelating op de markt moeten er regels komen waarbij de etikettering van GM-producten duidelijk geregeld is en een systeem waardoor de herkomst van GM-producten traceerbaar is. De afgelopen achttien maanden zijn geen nieuwe GM-produc-

ten op de markt toegelaten. Er zijn van 1992 tot 1998 achttien GM-producten toegelaten (voedingsgewassen, vaccins en bloemen), veertien aanvragen wachten nog op goedkeuring. Dit (onofficiële) moratorium zou nu opgeheven moeten worden. Deze versoepeling moet nog wel worden goedgekeurd door het Europese parlement en door de afzonderlijke lidstaten en zou dan eind 2000 van kracht kunnen worden. Overigens is hier verzet tegen in het Europees parlement (met name bij de groene partijen) en bij verschillende lidstaten (bijvoorbeeld Frankrijk).

De achtergrond van dit streven naar versoepeling is de angst dat biotech-fabrikanten via de rechter toegang zullen eisen tot de Europese markt en de commissie dan met de bestaande ontoereikende regulering producten moet beoordelen. Daarnaast zouden de Verenigde Staten een voorsprong krijgen op Europa als de Europese regels zo strak blijven. Ook de leiders van de acht machtigste landen bogen zich over GM. Zij konden het op de top van 22-23 juli jl. niet eens worden over GM-voedsel. Het probleem waren de veiligheidseisen. De Franse president Chirac zei hierover: "Er is een stelling, gesteund door Jean Chretien (de Canadese minister-president) en Bill Clinton, dat GM-voedsel ongevaarlijk is. En je hebt de andere school, die van Europa en Japan, die meent dat de mogelijke consequenties voor de gezondheid en het milieu een voorzichtig beleid en wetenschappelijke zekerheid vereisen." Engeland steunde op dit punt overigens de Verenigde Staten. Zo krijg je uit onverwachte hoek nog eens steun, maar misschien gaat het hierbij meer om een zet in het schaakspel om de wereldhandel.

'In dubio abstine', dat wil zeggen 'bij twijfel onthoud je je van handelen', is een oud adagium uit de geneeskunde. In het geval van GM houdt dat in ieder geval in dat GM-gewassen en producten met GM-bestanddelen niet op de markt moeten worden toegelaten totdat er zekerheid is over lange termijneffecten op de gezondheid en over effecten op het milieu. Er zullen dus eerst meer veiligheidsproeven gedaan moeten worden. De fundamentele vraag of GM wel nodig is, zou echter eerst beantwoord moeten worden. Het lijkt er nu in ieder geval op of de technologische oplossing GM meer problemen kan creëren dan oplossen.

TWEEDE DOMELA-LEZING

Op zaterdag 18 november 2000 vindt in het Domela Nieuwenhuis-museum in Heerenveen de tweede jaarlijkse Domelalezing plaats. Vorig jaar werd deze gehouden door Homme Wedman. Ditmaal spreekt Flip Bool over engagement in de kunst. Aanvang: 14 uur.

ANARCHISTISCHE BOEKENMARKT

Op zaterdag 21 oktober vindt vanaf 11 uur in ACU, Voorstraat 71, Utrecht de tweede anarchistische boekenmarkt plaats. Vorig jaar was de markt een groot succes, zowel qua deelnemers als bezoekers. Evenals in 1999 worden er tevens allerlei korte lezingen, muziekuitvoeringen etc. gehouden. Meer info: 030-2721351; e-mail: atalanta@knoware.nl

LANDBOUW, LANDSCHAP EN PRIKKELDRAAD

Marius de Geus

Wie om zich heen kijkt, ziet Nederland steeds meer veranderen in een rechtlijnig ingedeeld, versnipperd en afgemeten land. Door de snelle ontwikkelingen in de landbouw heeft het moderne landschap tegenwoordig volledig rechtgetrokken, 'verkavelde' structuren. Kleinschalige landschapselementen als bosjes, waterpoelen, oude bomen, heggen, hagen en houtwallen zijn weggerationaliseerd ten gunste van onnatuurlijke barrières als hekken en prikkeldraad. Wat zijn de oorzaken van deze ingrijpende veranderingen? Wat zijn de gevolgen voor het landschap en het maatschappelijk leven? En hoe dient de libertaire beweging zich op te stellen ten opzichte van dit soort landschapsvragen?

Het is voor de hedendaagse mens moeilijk voor te stellen dat tot aan de Middeleeuwen een groot deel van het land 'gemeenschapsbezit' was. Boeren en buitenlui hadden het recht om hun vee te laten grazen op de gemeenschappelijke weidegronden. Aan het begin van de zestiende eeuw kwam hieraan in bijvoorbeeld Engeland een einde toen rijke landheren besloten deze gemeenschappelijke gronden (the Commons) in bezit te nemen (de zogenaamde 'enclosures'). Landerijen die eeuwenlang gemeenschappelijk bezit waren geweest en die werden bewerkt door de plaatselijke bevolking kwamen nu in privé-bezit. De landeigenaren omheinden deze stukken land en gebruikten de grond voornamelijk om schapen op te laten weiden, aangezien de wolprijzen hoog lagen. (Dit leidde er overigens toe dat de plaatselijke bewoners een belangrijke bron van voedsel en inkomsten kwijtraakten, vele families dakloos werden en tot de bedelstaf vervielen.)[1]

Ook in landen als Duitsland, Frankrijk en Nederland ziet men door de eeuwen heen dat een steeds groter gedeelte van het gezamenlijke land door particuliere bezitters wordt ingenomen. Aan het einde van de negentiende eeuw was Nederland al voor het grootste deel afgepaald, ingedeeld en omheind, maar veelal met behulp van natuurlijke materialen zoals boomstronken, wilgentakken, struiken, stukken turf of steen. Pas na de uitvinding van het prikkeldraad (in de Verenigde Staten, rond 1880) werden veel van deze eeuwenoude afgrenzingen afgebroken en vervangen. Het prikkeldraad werd rond de vorige eeuwwisseling in Europa geïntroduceerd en begon ook in Nederland aan een ware zegetocht. In het begin werd het prikkeldraad vooral geleverd aan de overheid, zoals het leger en het gevangeniswezen. Geleidelijk begonnen echter steeds meer akkerbouwers en veehouders belangstelling te krijgen voor prikkeldraadafscheidingen.

Daar komt bij dat rond 1920 de zogenaamde 'ruilverkavelingen' op gang kwamen. Vele waterlopen werden gekanaliseerd, oude landschapselementen als poelen, geriefbosjes, heggen, hagen en houtwallen werden gesloopt en het prikkeldraad kon beginnen aan een onstuitbare opmars. Door de schaalvergroting in de landbouw in de periode na 1950 veranderde het landschap in nog sterkere mate en werden nog meer prikkeldraadversperringen en stalen

hekken geplaatst.[2] Sindsdien is het traditionele Nederlandse cultuurlandschap met zijn meanderende beken, kronkelige sloten, heuveltjes, bosschages, rijke plantengroei en 'natuurlijke' afscheidingen door de harde vereisten van de kapitalistische economie (rationele bedrijfsvoering, streven naar winstmaximalisatie, de wens tot schaalvergroting om te overleven) voor een groot deel verdwenen.[3]

Het op grote schaal verwijderen van kleine landschapselementen heeft geleid tot wat men ten eerste de *gevangenneming*, ten tweede de *geometrisering* en ten derde de *onttovering* van het landschap kan noemen.

Door de grootschalige toepassing van prikkeldraad en ijzeren afrasteringen is het Nederlandse landschap feitelijk in verzekerde bewaring gezet: weidevelden, landbouwgronden en natuurgebieden worden voortaan gevangengenomen en opgesloten binnen puntige omheiningen. Vaak wordt over het hoofd gezien dat niet alleen mensen en dieren, maar ook het landschap zèlf door de nieuwe afschrikkende omheiningen van de vrijheid wordt beroofd. De waarde en eigenheid van het landschap worden op deze wijze drastisch aangetast.

Het massale gebruik van prikkeldraad duidt erop dat in onze tijd landschap en natuur alleen nog als een 'middel' worden gebruikt. Wie landschap en natuur op louter instrumentele wijze benadert, loopt echter het gevaar onverschillig te worden en geneigd te zijn minder zorg te besteden aan de belangen van de omringende levensvormen. De inkapseling en internering van het landschap staan op gespannen voet met het idee dat de natuur niet alleen bestaat om te 'gebruiken' door de mens, maar een eigen betekenis heeft die los staat van de waarde die mensen er aan toekennen. De Noorse ecofilosoof Arne Naess stelt: "Het onafhankelijk van hun nut of voordeel voor mensen toekennen van waarde aan dieren, planten, landschappen en woeste gronden is wijsgerig gezien legitiem. Om alle waarden te koppelen aan de mensheid is een vorm van antropocentrisme, die filosofisch onhoudbaar is".[4] In zijn theorie staat de intrinsieke waarde van de natuur op de voorgrond, variërend van menselijke en niet-menselijke levensvormen, zoals planten, dieren, tot aan rivieren, bergen èn hele landschappen. Prikkeldraad en andere 'harde' afscheidingen tasten veelal de waarde en vrijheid van het landschap aan: het landschap lijkt veroordeeld tot gevangenisstraf en boetedoening, lijkt veroordeeld tot 'opgesloten' zijn.

De vroeger veel voorkomende heggen, hagen en houtwallen buigen doorgaans met het landschap mee en volgen de grillige, vaak onvoorspelbare lijnen van de natuur. Het gebruik van kunstmatige afscheidingen zoals prikkeldraad stelt de mens in staat lijnrechte strepen door het landschap te trekken en toe te geven aan het ideaal een volkomen symmetrisch land te ontwerpen. Het landschap wordt voortaan welbewust gepland en omgevormd, vaak aan de hand van geometrische modellen. Kaarsrechte lijnen, perfecte hoeken en wiskundige verhoudingen getuigen van een diep verlangen het landschap en de wereld naar de eigen hand te zetten: onvoorspelbaarheid maakt plaats voor het ideaal de natuur te beheersen, te overwinnen en zelfs te 'verbeteren'. Niet wordt beseft dat landschappen primair gebaat zijn bij een 'handen-af-benadering' en het uitblijven van mense-

lijk ingrijpen.[5] Het alom aanwezige verlangen profijt te hebben van de natuur maakt dat de 'eenheid' tussen mens en natuur wordt ontkend en min of meer gewelddadige vormen van overmeestering van het landschap worden toegestaan.[6]

ONTTOVERING

De teloorgang van kleine landschapselementen kan in verband worden gebracht met de toenemende rationalisering van de westerse maatschappij, zoals deze wordt beschreven door de bekende Duitse socioloog Max Weber (1864-1920). In onze contemporaine samenleving maakt de traditionele omgang met sociale relaties, organisaties en de natuurlijke leefomgeving steeds meer plaats voor het primaat van rationaliteit, beheersbaarheid en technische efficiency.[7] De technische eisen van het scheppen van orde en bestuurbaarheid brengen met zich mee dat geleidelijk afstand wordt genomen van oude levensvormen die niet puur zijn gericht op efficiency en functionaliteit. Landschappen met grote schoonheid en esthetische waarde worden hedentendage met een koel en zakelijk oog bekeken: hoe kan men de grond zo productief mogelijk maken en zo rationeel mogelijk inzetten om winst te maken? Aantrekkelijke landschappen die vanouds mensen wisten te 'bekoren', worden nu met prikkeldraad aan banden gelegd. Het westerse idee van rede heeft gezorgd voor een maatschappij die bijna als een machine functioneert, maar waarin steeds meer landschappen 'onttoverd' raken, oftewel ontdaan van hun geheime, mysterieuze aantrekkingskracht, hun betoverende werking op de mens.[8]

Maatschappelijk gezien heeft dit *allereerst* geleid tot een aanzienlijke verschraling van landschapsbeelden: de variëteit van landschappen is sterk onder druk komen staan. De rijke diversiteit aan landschappen en vergezichten heeft plaats moeten maken voor monotonie en uniformiteit.[9] Wie nu door Nederland wandelt, fietst of rijdt, wordt getroffen door een ongekende eenvormigheid van het landschap.

Een *tweede* maatschappelijk gevolg is dat de gevangenneming van mens, dier en landschap door al deze harde afscheidingen inmiddels door velen 'gelaten' wordt aanvaard. Men beschouwt deze ontwikkeling als onvermijdelijk en onontkoombaar. Kennelijk raken mensen gewend aan de nieuwe met prikkeldraad afgezette leefomgeving en valt de algemene 'inhechtenisneming' nauwelijks meer op. Het lijkt erop dat een 'prikkeldraad-ideologie' is doorgedrongen tot het bewustzijn en de mentaliteit van de mensen. Men stoort zich nauwelijks aan de overal aanwezige prikkels en stekels en accepteert de in- en uitsluiting die er het gevolg van is als een 'voldongen feit'. Het heersende waarden- en normenstelsel van de maatschappij (privé-eigendom is toegestaan, het afzetten van de eigen grond is legitiem, prikkeldraad is een aanvaardbaar instrument) bevordert deze acceptatie en voorkomt dat vraagtekens worden gezet bij wat door critici wordt gezien als de onaanvaardbare en onwenselijke 'opsluiting' van natuur en landschap.

Een *derde* maatschappelijke consequentie van de gevangenneming en opsluiting van de natuur in West-Europa is dat de liefde voor de natuurlijke omgeving, voor het landschap waarin men leeft en voor alles wat groeit en bloeit bijna onvermijdelijk aangetast raakt. De vele harde afscheidingen in het landschap zorgen voor lelijkheid, maar ook

voor een andere ervaring van en omgang met de natuur. Het wordt moeilijker een diepgaande waardering en liefde voor natuur en landschap te ervaren wanneer prikkeldraad of hoge en scherpgekante ijzeren hekken het algemene aanzien bederven. Het gevoel van respect kan eenvoudig verdwijnen en plaatsmaken voor een houding waarin de mens tracht natuur en landschap in toenemende mate te domineren.[10]
Een *vierde* en laatste maatschappelijk gevolg is dat de vrijheid om te gaan en te staan waar men wil door al deze veranderingen vergaand wordt beperkt. Door de vele harde afscheidingen worden interessante plaatsen onbereikbaar. Spontane ontdekkingstochten worden een onmogelijkheid: men wordt geacht om braaf en gehoorzaam achter het prikkeldraad te blijven, waardoor de nieuwsgierigheid niet bevredigd kan worden. Prikkeldraad staat voor gedragsmanipulatie en het doelgericht ontnemen van initiatief.[11]
Men kan zich afvragen wat dit betekent voor het algemene denken en handelen van de westerse mens. Het lijkt mij evident dat de bewoners van Nederland door al deze versperringen minder 'bevrijd' durven te denken en gewend zijn geraakt dagelijks in het maatschappelijke gareel te lopen.

Door de beschreven ontwikkelingen in de landbouw is het waardevolle Nederlandse cultuurlandschap de laatste jaren op desastreuze wijze aangetast. Het wordt hoog tijd voor intensievere politieke actie om de kleine landschapselementen die nog bestaan op een effectieve wijze te beschermen. In het libertaire streven dient naar mijn idee consequent stelling genomen te worden tegen een maatschappij die niet alleen de individuen, maar ook het landschap in toenemende mate 'gevangen' heeft genomen. Het lijkt mij van groot belang een ideaal na te streven van een landschap dat vrij toegankelijk is voor iedereen, mensen èn dieren. Hiermee kan de libertaire beweging de politieke en sociale dimensie van ruimtelijke ordening en het landschap benadrukken: de bevrijding van het landschap is uiteindelijk een noodzakelijke voorwaarde voor de bevrijding van het individu en de samenleving als geheel.[12]

NOTEN

(1) Zie Robert Nisbet, *The Social Philosophers*, Washington Square Press, New York 1982, pp. 164-168. - (2) Zie ook Ben de Pater en Hans Renes, 'De landschappelijke transformatie van Nederland sinds 1850: plaatsloze landschappen in een geMcdonaldiseerde wereld', in Jan Kolen en Ton Lemaire, *Landschap in meervoud*, Jan van Arkel, Utrecht 1999, pp. 205-210. - (3) Ibid. - (4) Arne Naess, *Ecology, community, and lifestyle*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, p. 177. - (5) Zie ook Andrew Dobson, *Green political thought*, Unwin Hyman, London 1990, p. 79 e.v. - (6) Arne Naess, *Ecology, community, and lifestyle*, pp. 194-196. - (7) Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, J.C.B. Mohr, Tübbingen 1976, pp. 124-130 en 650-678. - (8) Ibid. - (9) Zie ook het lezenswaardige 'wandelleesboek' van Ton Lemaire, *Wandelenderwijs; sporen in het landschap*, Ambo, Baarn 1998, p. 15 e.v. - (10) Ook William Morris, *News from Nowhere*, Routledge & Kegan Paul, London 1983, pp. 174-179. - (11) Ook Michel Foucault, *Surveiller et punir*, Editions Gallimard, Paris 1975, diverse vindplaatsen. - (12) Deze thematiek staat centraal in het boek *De bevrijding van het landschap*, een gezamenlijk project van ecoloog Thomas van Slobbe en mijzelf, dat naar verwachting in het voorjaar van 2001 zal verschijnen. Dit artikel bevat in een notedop enkele van de ideeën die in dit boek - overigens in een totaal andere vorm en ook veel uitgebreider - worden beschreven.

MONOCULTUREN, MONOPOLIES EN MASCULINISERING VAN KENNIS*

Vandana Shiva

Volgens Francis Bacon was de geboorte van de moderne wetenschap eveneens The Masculine Birth of Time. *De aartsvaders van de moderne wetenschap zagen hun specifieke benadering van kennis dus als wezenlijk geslachtsbepaald en mannelijk. De drie unieke aspecten van de moderne wetenschap zijn haar intrinsieke reductionisme en fragmentatie, haar scheiding tussen kenner en kennis en haar verbondenheid met economische macht. De eerste eigenschap, het reductionisme, heeft geleid tot de vernietiging van diversiteit en het ontstaan van wat ik de 'monoculturen van de geest' heb genoemd. De tweede en derde eigenschap hebben geleid tot het scheppen van kennismonopolies, waarvan de 'intellectuele eigendomsrechten' de meest recente uitdrukking zijn. Monoculturen en monopolies op landbouwgebied zijn een levend voorbeeld van de masculinisering van kennis.*

1

In de velden van Derde Wereldboerinnen is de diversiteit van gewassen het meest in het oog springende element.
Landbouw, gebaseerd op diversiteit, is gedecentraliseerd, ecologisch stabiel en economisch productief. Haar productiviteit kan echter alleen beoordeeld worden in het perspectief van diversiteit. Daartegenover ziet de monoculturele geest polyculturen als weinig opbrengend en inefficiënt.
Pas wanneer diversiteit tot de logica van productiviteit wordt gemaakt, kan diversiteit bewaard worden. Zolang productiviteit gebaseerd blijft op de logica van uniformiteit en homogenisatie, zal die uniformiteit de diversiteit blijven verdringen. 'Verbetering' vanuit ondernemingsstandpunt of vanuit het standpunt van westers landbouw- of bosbouwonderzoek betekent vaak een verlies voor de Derde Wereld, vooral voor de armen. Het is daarom niet onvermijdelijk dat productie ten koste moet gaan van diversiteit. Uniformiteit als productiepatroon wordt alleen maar onvermijdelijk in een context van controle en winstbejag.
De groei en verspreiding van monoculturen en *snelgroeiende soorten* in de bosbouw, en van *hoge-opbrengstvariëteiten* in de landbouw, wordt verdedigd met het argument van verhoogde productiviteit. Elke technologische transformatie van biodiversiteit wordt verdedigd in termen van 'verbetering' en verhoogde 'economische waarde'. *Verbetering* en *waarde* zijn echter geen neutrale termen. Zij zijn contextueel en waardenbepaald. Verbetering van boomsoorten heeft een bepaalde betekenis voor een papierfabriek die houtpulp nodig heeft en een heel andere betekenis voor een boer die veevoer en groenbemesting nodig heeft. Verbetering van gewassoorten heeft een bepaalde betekenis voor een verwerkende industrie en betekent iets totaal

* Oorspronkelijk in uitgebreidere vorm verschenen in Frederik Janssens & Ullrich Melle (red.), *Voeten in de aarde*; Hadewijck Antwerpen/Jan van Arkel Utrecht, 1996, p. 127-136. De Indiase Vandana Shiva is fysica en ecofeministe.

verschillends voor een zelfvoorzienende boer.

Toch worden categorieën als *opbrengst, productiviteit* en *verbetering*, ontstaan in het bedrijfsleven, gehanteerd als universeel en waardenneutraal. Zo hebben alle boomplantprogramma's die de afgelopen jaren gefinancierd werden door internationale instellingen en gesteund werden door het *Tropical Forestry Action Plan* (TFAP), monoculturen van eucalyptusbomen verspreid over Azië, Afrika en Latijns-Amerika. Het meest gebruikte argument ter verdediging van de verspreiding van die monoculturen van eucalyptusbomen is dat zij snel groeien. De enige snelle groei echter is die in termen van houtopbrengst voor andere doeleinden. Voor wat opbrengsten van niet-houtbiomassa voor veevoer betreft, heeft de eucalyptus een opbrengst van nul, aangezien zijn bladeren niet door vee gegeten worden (Shiva en Bandopadhyay 1987).

Het feit dat de industriële sector geen baat heeft bij de diversiteit der soorten en het gebruik van bomen, maakt dat bosbouwprogramma's met opzet diversiteit vernietigen om hogere opbrengsten van industriële ruwe grondstoffen te verkrijgen. Zo worden natuurlijke tropische wouden, ondanks hun hoge diversiteit en hoge productiviteit - met opbrengsten tot 300 ton hout per hectare, tegenover 150 ton per hectare voor gematigde wouden -, als 'onproductief' beschouwd. Wijzend op de diversiteit en de grote biomassa van tropische wouden, verklaarde een bosbouwexpert dat "die vanuit het standpunt van de materiaalvoorziening van de industrie *relatief* onbelangrijk was. De vraag waar het om gaat, is hoeveel van die biomassa bestaat uit bomen of delen van bomen van gewenste soorten, waar vandaag op de markt winst mee gemaakt kan worden. Volgens de huidige bruikbaarheidsnormen van de industrie zijn de meeste bomen in die tropische wouden gewoon onkruid" (cit. in Shiva 1987).

Diversiteit als onkruid beschouwen leidt tot de uitroeiing van die diversiteit, die een hoge ecologische en sociale waarde heeft, ook al heeft de industrie er geen baat bij. Het patroon van vernietiging van diversiteit was zowel in de bosbouw als in de landbouw hetzelfde.

Plantverbetering in de landbouw was gebaseerd op de *verhoging* van de opbrengst van het gewenste product ten koste van ongewenste plantendelen. Het *gewenste* product is echter niet hetzelfde voor de agribusiness en de Derde Wereldboeren. Welke delen van een landbouwsysteem als 'ongewenst' behandeld zullen worden, is afhankelijk van de klasse en het geslacht waartoe men behoort. Wat ongewenst is voor de agribusiness, kan gewenst zijn voor de armen en door die aspecten van biodiversiteit te verdringen, creëert landbouw-*ontwikkeling* armoede en ecologische afbraak.

In India elimineerde de hoge-opbrengststrategie van de *Groene Revolutie* peulvruchten en oliezaden die van wezenlijk belang waren voor de voeding en de bodemvruchtbaarheid. De monoculturen van dwergvariëteiten van tarwe en rijst elimineerden ook het stro dat essentieel was voor veevoer en bodemvruchtbaarheid. De opbrengsten waren 'hoog' vanuit het standpunt van de gecentraliseerde controle van de graan-voedselhandel, maar niet in de context van de diversiteit der soorten en producten op het niveau van de boerderij en de boer.

De totale productiviteit en duurzaamheid is veel hoger in gemengde systemen van landbouw en bosbouw, die diverse outputs produceren. De productiviteit van monoculturen is laag in de context van diverse outputs en behoeften. Die is alleen maar hoog in de beperkte context van de 'deel van een deel'-output van de bos- en landbouwbiomassa. *Hoge opbrengst*plantages bijvoorbeeld selecteren een boomsoort uit duizenden voor opbrengsten van een deel van die boom, zoals houtpulp. *Hoge opbrengst*gewaspatronen van de groene revolutie selecteren uit honderden gewassen een gewas, bijvoorbeeld tarwe voor de opbrengst van een deel van de tarweplant: alleen het graan. Die hoge deelopbrengsten zijn niet vertaalbaar in hoge - inclusief diverse - totaalopbrengsten. Productiviteit is daarom verschillend, afhankelijk van het feit of ze gemeten wordt in termen van diversiteit of uniformiteit.

Transnationale ondernemingen (tno), internationale onderzoekssystemen en multilaterale instanties, die grotendeels gerund en gecontroleerd worden door blanke mannen die kapitaal beheren, hebben in monoculturen een essentieel instrument voor controle en accumulatie in handen. Daartegenover vinden Derde Wereldvrouwen, boeren en bosvolkeren in diversiteit zowel een bron van overvloed als van vrijheid.

2

Vrije handel door tno's betekent geen vrijheid voor boeren van de Derde Wereld. De vrijheid van tno's is gebaseerd op protectionistische maatregelen en monopolies, zoals intellectuele eigendomsrechten *(Intellectual Property Rights,* IPR's), die boeren moeten beroven van hun vrijheid om zaden te produceren, te modificeren en te verkopen.
Derde Wereldboeren zijn echter niet de enigen die op het gebied van biodiversiteit getroffen worden door intellectuele eigendomsrechten. Kruidenkundigen, woudbewoners, vissersgemeenschappen, herders - die voor hun overleving afhankelijk zijn van biodiversiteit en wier bronnen en kennis vrij gebruikt worden door tno's, die daar vervolgens IPR-bescherming voor eisen - zullen ook in ernstige mate getroffen worden door IPR's in vrijhandelsovereenkomsten.
De meeste discussies rond *Trade Related Intellectual Property Rights* (TRIP's) in de *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT) draaien om de veronderstelling dat enkel de intellectuele bijdragen van door ondernemingen gesponsorde wetenschappers intellectuele eigendomsbescherming en compensatie behoeven. Het enige Noord-Zuiddebat bestaat er dan in hoe IPR's de transfer van technologie van het geïndustrialiseerde Noorden naar het industrialiserende Zuiden zullen beperken.
Er werd echter geen aandacht besteed aan de manier waarop IPR's de niet-gecompenseerde vrije stroom van bronnen en kennis van het Zuiden naar het Noorden zullen stimuleren. Een heel belangrijk punt dat aan die debatten ontbrak, is hoe de constructie zelf van de IPR's in de (op liberalisering van de wereldhandel gerichte) GATT alleen datgene als kennis en vernieuwing aanmerkt wat winsten kan opleveren. Kennis en vernieuwing voor sociale doeleinden, zoals voor gezondheidszorg en duurzame landbouw, worden als kennis en intellectuele bijdrage verworpen. De intellectuele bijdrage van samenlevingen en gemeenschappen die niet ge-

dreven worden door winstbejag, wordt zo uitgebuit maar niet erkend. Zo hevelen bijvoorbeeld etnobotanici kennis van traditionele genezers over naar farmaceutische firma's. De intellectuele eigendomsrechten doen daarbij veel vragen rijzen: Over wiens intellect gaat het hier? Over welk eigendom? Wiens rechten? Welke rechten?

In dat grotere verband hebben traditionele boeren, die biodiversiteit hebben geselecteerd, verbeterd en bewaard of traditionele genezers die gebruik hebben gemaakt van plantendiversiteit voor geneesmiddelen, ook oudere intellectuele eigendomsrechten die bescherming behoeven. Wanneer die kennis en die biodiversiteit geëxploiteerd worden voor commerciële doeleinden, moeten die medewerkers een stem krijgen in de beslissing of een dergelijke exploitatie kan en waaruit de compensaties zouden moeten bestaan. Intellectuele eigendomsrechten zijn op het vlak van biodiversiteit niet langer een pure kwestie van transfer van technologie, maar worden de basis voor interculturele dialoog.

Intellectuele eigendomsrechten en patenten op het vlak van levensvormen en levende processen zijn een omheining van intellectuele *commons* (gemeenschapsgrond). Anders dan mechanische artefacten vormden vernieuwing en kennis met betrekking tot het gebruik van levende hulpbronnen een hoogontwikkelde traditie in alle culturen. Vernieuwingen, waarvoor patenten worden verleend, bouwen vaak alleen maar voort op vroegere kennis en gebruik van biologische systemen voor voedsel en geneesmiddelen. In plaats van het onderzoek en de kennisverwerving te stimuleren, verstikken patenten de creativiteit en de communicatie. In de Derde Wereld, waar privatisering niet de norm is, vindt de meeste kennisverwerving plaats in het publieke domein, in de formele of in de informele sector. Onder de formele sector vallen alle publieke onderzoeksinstellingen, de informele sector bestaat uit alle gemeenschappen die kennis in verband met biodiversiteit hebben en verwerven. IPR's, zoals geformuleerd in de GATT, zullen kennisverwerving en creativiteit in die beide sectoren ondermijnen.

Zowel de informele als de formele sectoren worden negatief beïnvloed door de intellectuele omheiningen die patenten construeren. De vernieuwing in de informele sector wordt vernietigd door niet-erkenning. Wanneer bijvoorbeeld etnobotanici kennis van traditionele genezers overdragen aan farmaceutische firma's en conservators van genetische hulpbronnen kennis van boeren overdragen aan zaadondernemingen, dan gaan de intellectuele eigendomsrechten naar de ondernemingen, niet naar de boeren en genezers. Na verloop van tijd doodt die toeëigening van kennis de oorspronkelijke socioculturele context van kennisverwerving.

De formele sector van innovatie en kennis wordt vernietigd door de vrije toegang tot wetenschappelijke kennis door patentrestricties te beperken. De brede patenten op wetenschappelijke processen en op levensvormen blokkeren de vrije uitwisseling van ideeën en materialen, die bovendien ongehinderd weggenomen werden van de informele sector in de, wat biodiversiteit betreft, rijke Derde Wereld. Patenten blokkeren dus een vrije doorstroming van kennis van de formele sector van het Noorden naar de formele sector van het Zuiden, terwijl de vrije doorstroming van de informele sector van het Zuiden naar de formele sector van het Noorden ge-

handhaafd blijft. Patenten blokkeren eveneens een vrije doorstroming van kennis tussen de formele en informele sectoren van het Zuiden, aangezien onderzoek systematisch geprivatiseerd en getransnationaliseerd wordt, waardoor de levensbelangrijke navelstreng van verbanden tussen wetenschap en samenleving verbroken wordt, een navelstreng die de enige duurzame voedselbron is voor creativiteit.

Biodiversiteit en kennis over het gebruik ervan worden op die manier in het publieke domein gestaag uitgehold, wat zowel ecologische als economische verarming van de Derde Wereld tot gevolg heeft.

Transnationale ondernemingen zien zowel de natuur als de Derde Wereldboeren als een obstakel voor hun marktexpansie. John Hamilton van Cargill India kwam tot de uitspraak dat de technologie van Cargill om hybride zonnebloemen te maken, voorkomt "dat bijen zich het stuifmeel toeëigenen". Vanuit tno-perspectief wordt zelfs de vrijheid van de natuur om leven te reproduceren via haar complexe ecologische webben, beschouwd als onrechtmatige toeëigening. Op dezelfde manier worden kleine boeren die vrij zaden reproduceren, beschouwd als *piraten* door diegenen die de Derde Wereld van zijn biodiversiteit en zijn biologische kennis hebben beroofd.

De tno-eis tot intellectuele eigendomsrechten op biodiversiteit is gebaseerd op de valse stellingen dat tno's investeringen gedaan hebben en daarom beloond moeten worden met een controlemonopolie en dat alleen hun investeringen tot innovatie leiden. Dergelijke stellingen leiden tot mechanismen die de Derde Wereldboeren beroven van hun onvervreemdbare rechten om zaad te controleren en te reproduceren als een middel tot voedselproductie.

In de eerste plaats: door kapitaalsinvesteringen te beschouwen als de enige investering die beloond moet worden in de vorm van een controlemonopolie, daarmee de eeuwenlange investering van tijd en energie door Derde Wereldboeren in het domesticeren, kweken en bewaren van biodiversiteit negerend.

In de tweede plaats: door alleen de manipulatie van leven door ondernemingen te erkennen als 'verbetering', worden verbeteringen, door de eeuwen heen aangebracht door miljoenen Derde Wereldboeren, ontkend en wordt hun zaad gereduceerd tot 'ruwe grondstof' die in internationale genenbanken bewaard moet worden voor de kweekprogramma's van ondernemingen.

Zaden van boeren worden onvolkomen en waardeloos door het proces dat zaden van ondernemingen tot basis maakt van het vergaren van rijkdom. De inheemse variëteiten of rassen, ontwikkeld door zowel natuurlijke als menselijke selectie en wereldwijd geproduceerd en gebruikt door Derde Wereldboeren, worden *primitive cultivars* (gekweekte variëteiten) genoemd. Variëteiten, gecreëerd door moderne plantenkwekers in internationale onderzoekscentra of door transnationale zaadondernemingen, worden 'geavanceerd' en 'elite' genoemd. De stilzwijgende hiërarchie in woorden als *primitief* en *elite* wordt expliciet wanneer er sprake is van een conflict. Zo heeft het Noorden altijd kiemplasma uit de Derde Wereld gebruikt als een vrij beschikbare hulpbron en het als waardeloos behandeld. De moderne kapitalistische landen willen hun vrije toegang tot de voorraadschuur van genetische diversiteit van de ontwikkelingslanden behou-

den, terwijl het Zuiden zou willen dat de variëteiten die eigendom zijn van de noordelijke industrie op dezelfde manier tot *openbaar* eigendom zouden worden verklaard. Het Noorden echter verzet zich tegen die democratie op basis van de logica van de markt. Williams, uitvoerend secretaris van het *International Bureau of Plant and Genetic Resources* (IBPGR), betoogde dat "het niet het oorspronkelijke materiaal is dat de kassa doet rinkelen". Een forum over plantenkweek in 1983, gesponsord door Pioneer Hi-Bred, stelde:

"Sommigen dringen er op aan dat, aangezien kiemplasma een hulpbron is die aan het volk toebehoort, verbeterde variëteiten aan boeren van het land van herkomst gratis of tegen lage prijzen ter beschikking gesteld zouden moeten worden. Dat gaat voorbij aan het feit dat *ruw* kiemplasma pas waarde krijgt na aanzienlijke investering van zowel tijd als geld in het bruikbaar maken van exotisch kiemplasma voor toepassing door plantenkwekers die het kiemplasma opnemen in variëteiten die door boeren gebruikt kunnen worden" (Kloppenburg 1988:185).

Ondernemingen zien alleen datgene als waardevol dat in dienst staat van de markt. Alle materiële processen staan echter ook ten dienste van ecologische en sociale behoeften en die behoeften worden door de monopoliserende neigingen van ondernemingen ondermijnd. Patentbescherming voor gemodificeerde levensvormen doet een aantal onopgeloste politieke vragen rijzen over eigendomsrecht en over controle van genetische bronnen. Het probleem is dat men bij het manipuleren van levensvormen niet vanuit het niets start, maar vanuit andere levensvormen die aan anderen toebehoren - mogelijk door gewoonterecht. Bovendien creëert de genetisch-manipulerende biotechnologie geen nieuwe genen, maar verplaatst enkel genen die al in organismen bestaan. Door genen tot waardenobject te maken door patentsystemen, treedt er een gevaarlijke verandering op in de benadering van genetische hulpbronnen.

Het toekennen van waarde aan het gen door patenten zet de biologie op zijn kop. Complexe organismen, die zich duizenden jaren lang in de natuur en door de bijdragen van Derde Wereldboeren en van stammen en genezers ontwikkeld hebben, worden gereduceerd tot hun delen en behandeld als loutere inputs voor genetische manipulatie. Het patenteren van genen leidt dus tot een devaluatie van levensvormen, door ze te reduceren tot hun bestanddelen en toe te staan dat zij in bezit genomen worden als privé-eigendom. Een dergelijk reductionisme, een dergelijke fragmentatie kan vanuit commerciële belangen handig zijn, maar het doet de integriteit van het leven geweld aan, evenals de gemeenschappelijke eigendomsrechten van Derde Wereldmensen.

Op die valse opvattingen over genetische hulpbronnen en het bezit ervan via intellectuele eigendomsrechten zijn de handelsoorlogen in de GATT gebaseerd. Landen als de Verenigde Staten gebruiken handel als een middel om hun patentwetten en intellectuele eigendomsrechten aan de soevereine naties van de Derde Wereld op te dringen. De VS hebben Derde Wereldlanden beschuldigd van 'oneerlijke handelspraktijken' als zij de patentwetten van de VS, die monopolierechten op levensvormen toestaan, niet aanvaarden. Terwijl het de VS zijn die zich schuldig maken aan oneerlijke praktijken op het vlak

van het gebruik van genetische hulpbronnen van de Derde Wereld. Het zijn zij die vrij rondgegraaid hebben in de biologische diversiteit van de genetische hulpbronnen van de Derde Wereld. Zij hebben vrij rondgegraaid in de biologische diversiteit van de Derde Wereld om miljoenen dollars winst te maken, waarvan er geen enkele gedeeld werd met Derde Wereldlanden, de oorspronkelijke eigenaars van het kiemplasma. Een wilde tomatenvariëteit bijvoorbeeld (*Lycopersicon chomrelewskii*), meegenomen uit Peru in 1962, heeft de Amerikaanse tomatenverwerkende industrie acht miljoen dollar per jaar opgeleverd door de verhoging van het gehalte oplosbare vaste stoffen. Toch is niets van die winsten of voordelen gedeeld met Peru, de oorspronkelijke bron van het genetische materiaal.

Volgens Prescott-Allen droegen wilde variëteiten tussen 1976 en 1980 340 miljoen dollar per jaar bij aan de landbouweconomie van de Verenigde Staten. De totale bijdrage van wild kiemplasma aan de Amerikaanse economie is 66 miljard dollar, wat meer is dan de totale internationale schuld van Mexico en de Filippijnen samen. Dat wilde materiaal is 'eigendom' van soevereine staten en lokale volkeren.

Intellectuele eigendomsrechten zijn het centrale instrument van herkolonisatie, 500 jaar na Columbus. Derde Wereldvolkeren, die zich de strijd ter bevrijding van de kolonisatie nog levendig herinneren, zullen die vrijheid niet zonder verzet opgeven. Het zaad is in een snel tempo symbool geworden voor die nieuwe vrijheidsstrijd. De *Zaad-Satyagraha* is een 'strijd voor de waarheid' - de waarheid over de 'vrijhandel' - die gebruik maakt van de geweldloze democratische methoden van Gandhi. Wiens vrijheid in de toekomst zal regeren, zal bepaald worden door die strijd tussen de belangen van ondernemingen en de belangen van burgers.

Het zaad is voor ons een vrijheidssymbool geworden in dit tijdperk van monoculturen, manipulatie en monopolies. Het speelt de rol van Gandhi's spinnewiel, de *Charkha*, in deze tijd van herkolonisatie door vrijhandel. De *Charkha* was een belangrijk vrijheidssymbool, niet omdat het groot en machtig was, maar omdat het klein was en als een levend teken van verzet en creativiteit gebruikt werd in de kleinste hutten en de armste families. de kracht ervan was gelegen in zijn kleinheid. Ook het zaad is klein. Het belichaamt diversiteit. In het zaad valt culturele diversiteit samen met biologische diversiteit. Ecologische kwesties zijn verbonden met sociale rechtvaardigheid, vrede en democratie.

LITERATUUR

Jack Kloppenburg, *First the Seed. The Political Economy of Plant Biotechnology 1492-2000*; Cambridge University Press 1988. - Vandana Shiva, *Forestry Crisis and Forestry Myths. A Critical Review of Tropical Forests. A Call for Action*; World Rainforest Movement, Penang 1987. - Vandana Shiva, J. Bandopadhyay, *Ecological Audit of Eucalyptus Cultivation*; Research Foundation for Science and Ecology, Dehradun India 1987.

DE BOER ALS SYMBOOL

Oogst van een controverse over landbouw

André Bons

Als het bedrijven van landbouw ooit een vanzelfsprekendheid is geweest, dan is het dat in de moderne tijd in elk geval niet meer. Het is een ingewikkeld sociaal, economisch en politiek vraagstuk. De landbouw leidt tegelijkertijd tot rijkdom én armoede, overvloed én schaarste, zoals dat het geval is bij alle vormen van productie onder kapitalistische marktverhoudingen. Nederland is een goed voorbeeld. De export van landbouwproducten levert een substantiële bijdrage aan de Nederlandse economie. De opbrengsten van onze landbouw zijn hoog, maar op de kwaliteit is veel kritiek. Bovendien veroorzaken landbouw en veeteeld talloze milieuproblemen. De verarming van boeren in Zuid én Noord vormt een grooot probleem. Bijna 25 procent van de Nederlandse boeren had vorig jaar een inkomen beneden het sociaal minimum, zoals de Volkskrant nog zeer onlangs berichtte.[1] *Colin Ward wijst op de structureel lage lonen voor mensen die werken in de voedselproductie, en op de gangbare praktijk van het externaliseren van de kosten van vervoer en distributie van landbouwproducten op de samenleving.*[2]

1. HET LAND WAAR HET LEVEN GOED IS

Modernisering, technologische ontwikkeling, rationalisering en commercialisering bepalen de ontwikkelingen in de landbouwsector en die vallen niet voor iedereen gunstig uit: ondanks de overproductie neemt de honger in de wereld toe, voedsel wordt genetisch gemanipuleerd, financiële instellingen versterken hun greep op de landbouweconomie, boeren zien hun identiteit als ondernemer wankelen en de spanningen tussen boeren en milieugroeperingen lijken onoplosbaar.

De anarchistische traditie staat over het algemeen sympathiek tegenover boeren en het boerenbestaan. Sterke verhalen van het anarchisme zijn geschreven rond revolutionaire boerenbewegingen en legendarische boerenleiders. Klassieke utopiën als die van William Morris geven heel vanzelfsprekend schetsmatige impressies van het landbouwen als een zinvolle activiteit. De gebraden duiven komen echter niet de gretige bekjes van de bewoners van het libertaire luilekkerland binnenvliegen. Zij moeten er wel wat voor doen, maar de omstandigheden waaronder zij werken zijn het best te vergelijken met die van een oude Grolschreclame. En ook het moderne anarchisme lijkt dat nog zo te zien; zeker geldt dat voor het sociaal-ecologische anarchisme. De sterke stedelijke en industriële traditie van het anarchosyndicalisme heeft een waardering voor boeren en hun bestaan doorgaans niet in de weg gestaan. Landbouw is voor veel anarchisten kortom een onmisbare en waardevolle vorm van productiviteit, een voorwaarde voor beschaving, de boer een symbool van eenvoud en van verbonden zijn met de aarde: hij symboliseert in elk geval de mogelijkheid van het goede en eenvoudige leven, een zelfstandig bestaan. Maar som-

mige moderne anarchisten hebben minder op met boeren en hun activiteiten. Over de ambivalenties en antipathieën van anarchisten gaat het in deze beschouwing van een controverse over de landbouw.

2. EEN BODEMGEMEENSCHAP

Waar ligt voor Bookchin de bodem van de discussie over landbouw? In zijn in dit nummer van De AS in vertaling opgenomen artikel *Radical Agriculture* uit 1976 herkennen we enkele grote lijnen uit het patroon van zijn sociale ecologie die hij in de jaren daarna verder zal uitwerken en die later vorm zullen krijgen in bijvoorbeeld zijn essay over geschiedenis, beschaving en vooruitgang.[3] Voor Bookchin draait het vraagstuk van de landbouw in essentie om een verdere ontwikkeling vanuit bestaande mogelijkheden. Daardoor zal een aanzienlijke verbetering in de productie en distributie van voedsel en van basisproducten kunnen worden gerealiseerd. Met het doorvoeren van een aantal haalbare veranderingen zullen de kwaliteit van het leven voor mensen en dieren en de kwaliteit van het milieu drastisch kunnen verbeteren. Voor Bookchin staat met andere woorden niet de landbouw als zodanig ter discussie, maar wel de manier waarop ze wordt bedreven. In een radicaal vernieuwde landbouw zal die ingrijpend veranderen.

Bookchins belangrijkste zorg is de kapitalistische verwording van een landbouw, die oorspronkelijk plaatsvond vanuit een grote gevoeligheid voor de levende en bezielde natuur, waarvan de mensen deel uitmaakten. Deze mentaliteit, dit bewustzijn, was weliswaar een voorwetenschappelijke, mythische sensibiliteit, maar ze leidde wel tot een omgang met de natuur die in een aantal opzichten gezonder was dan wat in de huidige wijze van landbouw wordt gepresteerd. Daar worden hoog ontwikkelde technologie en natuurwetenschappelijke kennis gebruikt ten dienste van verwerpelijke doelen. Bookchin beschrijft hoe de huidige kapitalistische landbouwpraktijken zich hebben ontwikkeld vanuit die vroegere 'organische' beginperiode en wat uiteindelijk de fatale gevolgen zijn van die geschiedenis. Op zich beschouwt hij het als onvermijdelijk dat de sensibiliteit van de oorspronkelijke periode er niet meer is. Maar in de ontwikkeling van een ecologische visie op landbouw wil hij belangrijke aspecten van die mentaliteit en dat bewustzijn herwinnen, zij het op een ander niveau van beschaving.[4]

Het begrip 'bodemgemeenschap' in Bookchins artikel is belangrijk. Het drukt uit dat mensen altijd onderdeel zijn van de natuur en deelnemen aan natuurlijke processen. Mensen zijn in staat, en misschien ook ertoe veroordeeld, het feit dat ze deel uitmaken van de natuur niet passief te ondergaan, maar actief de natuur (mee) vorm te geven. Onder kapitalistische omstandigheden grijpen mensen in de natuur in – en landbouw is één van de manieren waarop dat gebeurt - vanuit een antagonistische houding tegenover de natuur, vanuit de idee dat mensen en samenlevingen de natuur kunnen domineren. In de radicale landbouw kan de tweede (menselijke) natuur een betere relatie onderhouden met de eerste (oorspronkelijke) natuur, door het denken en het handelen te herdefiniëren in ecologische zin. Het artikel noemt enkele aspecten. Mensen maken integraal onderdeel van de natuur uit, het is daarom verstandig mee te werken met

die natuur. Het instandhouden van de natuurlijke variatie en het eerbiedigen van de complexe samenhangen in de natuur zijn daarbij van vitaal belang en de radicale landbouw kan ze bevorderen. Daarvoor zijn wel maatschappelijke veranderingen nodig: geïsoleerde stappen in de richting van een andere landbouw zijn misschien mogelijk, maar een werkelijk ecologische landbouw vereist een libertaire, ecologische samenleving. In de zogenaamde ecogemeenschappen kan volgens Bookchin een gezamenlijke evolutionaire ontwikkeling van mensen, samenlevingen en natuur gestalte krijgen.

3. VIER MANEN VAN JUPITER

Het in deze AS opgenomen artikel van John Zerzan is een vertaling van het middendeel van een langer hoofdstuk uit zijn bundel *Elements of Refusal.* Ik geef kort de strekking van het gehele hoofdstuk weer. Zerzan wijst allereerst op de samenhang die er bestaat tussen het verschijnen van landbouw en andere vormen van cultuur als tijdmeting, taal, rekenen en kunst. Deze markeren voor hem het einde van het leven als zinnelijke activiteit en zijn het begin van de vervreemding. Het idee bijvoorbeeld dat er zoiets als een geschiedenis bestaat, wordt aan de sociale werkelijkheid opgedrongen en heeft een repressieve functie. De oorspronkelijke eenheid van de mensen kende geen behoefte aan geschiedenis. In de samenlevingen van jagers en verzamelaars was iedereen gelijk en met elkaar verbonden. Het registreren en kwantificeren van bezit en van transacties tussen mensen had geen zin. Het bedrijven van landbouw daarentegen vereist het vastleggen, formaliseren en herhalen van handelingen. Pas na de scheiding tussen mens en natuur is boekhoudkundige registratie mogelijk. De taal, een ander cultuurverschijnsel, snijdt de oorspronkelijke band tussen mens en natuur door en effent zo het pad naar landbouw. De kunst was oorspronkelijk een uitdrukking van vrijheid; aan de landbouw verbonden artistieke uitingen daarentegen zijn eenvormig, gestandaardiseerd en aan strakke regels gebonden. De cultuur is gebaseerd op het symboliseren. Voor Zerzan scheiden symbolen ons van onze directe ervaringen. Cultuur wordt beheerst door de idee van het hervormen en onderwerpen van de natuur en het domineren van medemensen. De landbouw voltooit de overgang naar de symbolische kijk op het bestaan. Op dat moment overwint het virus van de vervreemding het vrije en authentieke leven.

Het leven van jagers en verzamelaars is een prettige en succesvolle aanpassing aan de leefomgeving. Het is een veel rationelere levenswijze dan het bedrijven van landbouw. De relatie tussen de jager en het vrije wild waardeert Zerzan hoger dan die tussen de boer en zijn gedomesticeerde vee. Bij het jagen hoort een spiritualiteit van verbondenheid met de natuur, bij landbouw hoort een religie die scheiding aanbrengt, hiërarchisch is en geïnstitutionaliseerd. Samenlevingen van jagers zijn over het algemeen niet gewelddadig en aggressief, in tegenstelling tot beschaafde samenlevingen. Ze kennen geen privébezit, er bestaat geen afstompend werk, evenmin als geweld van mannen tegen vrouwen: dat alles hangt volgens Zerzan samen met de komst van de landbouw. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, zijn jagers en verzamelaars daarnaast over het algemeen veel

gezonder dan beschaafde volken. Vooral na de introductie van de landbouw komt daar verandering in. En primitieve volkeren beschikten en beschikken over veel scherpere zintuigen: met het blote oog zien ze vier manen van Jupiter. Jagers en verzamelaars bewoonden kortom een paradijs.
Het is Zerzan daarom een raadsel waarom landbouw is ontstaan. Als primitieve samenlevingen het blijkbaar goed hadden, waarom zijn ze dan overgegaan op landbouw? Geen van de verklaringen tot dusver is bevredigend. Toename van bevolking was het resultaat van landbouw, niet de oorzaak ervan. Klimaatverandering kan evenmin als verklaring gelden. Het is aannemelijk dat de religie mede kan verklaren waarom dieren en planten zijn gedomesticeerd. Zij hadden immers een functie in religieuze ceremoniën en niet voor niets is religie verbonden met manipulatie, controle en eenvormigheid.
De landbouw heeft een verwoestend effect gehad op de leefomgeving. En ook het voedselpakket van de mensen is er niet op vooruitgegaan, evenmin als hun gezondheid. De moderne kapitalistische ***agribusiness*** heeft de situatie verder verergerd en de oorlog tegen de natuur opgevoerd: uitputting van de bodem, vervuiling, verlies van vruchtbare grond, verwoestijning, vernietiging van regenwouden, het uitsterven van dier- en plantsoorten, systematische wreedheid tegen vee. Dit is waar de beschaving, begonnen met het introduceren van de landbouw, toe heeft geleid.

4. DE VRIJHEID IN DE DOOD

Het Engelse tijdschrift *The Raven* publiceerde in 1995 een korte kritiek van Harold Barclay op Zerzan. Het artikel was al geschreven in 1988 voor het Amerikaanse blad *Fifth Estate* maar werd toen niet geplaatst. Barclays kritiek berust vooral op twee argumenten. Op de eerste plaats verwijt hij Zerzan een veel te romantische visie op het bestaan van jagers/verzamelaars. Het is het nog maar de vraag of het leven voor hen altijd het karakter van 'spel' had en of niet ook zij vormen van 'arbeid' en 'productie' kenden en enige vorm van 'controle' over hun natuurlijke omgeving uitoefenden. Ze waren volgens Barclay minder onschuldig dan Zerzan misschien wenst, en al meer vervreemd. Daarnaast heeft Zerzan een veel te negatief beeld van het huidige boerenbestaan. Hij kijkt er teveel naar met stadse ogen. Veel huidige boeren hebben zelf een heel andere beleving van hun situatie. Barclay meent dat Zerzan de relatie tussen mensen en gedomesticeerde dieren wel erg sterk in termen van onderschikking uitdrukt. Met name honden en paarden zijn meer partners van mensen dan hun ondergeschikten. Ook Barclay denkt overigens dat het misschien wel nooit mogelijk zal zijn precies de redenen aan te geven waarom mensen landbouw zijn gaan bedrijven. Waarschijnlijk waren er meerdere redenen.
De huidige landbouw moet ingrijpend worden veranderd, een ecologische modernisering is noodzakelijk. Voor het afschaffen van de landbouw ziet hij echter geen enkele reden. Omdat de huidige hoeveelheid mensen niet kan worden gevoed zonder enige vorm van landbouw, is de eis dat de landbouw moet worden afgeschaft feitelijk een pleidooi voor het opruimen van het overgrote deel van de bevolking.
In zijn artikel beoordeelt Barclay de moderne landbouw misschien wat te positief, met name waar hij zegt dat zij uiteindelijk toch een bevredigend bestaan

voor velen biedt. Hij gaat wat al te gemakkelijk voorbij aan de crisis van de landbouw zoals velen die ervaren. Maar laat Barclay daarnaast niet een aantal belangrijke zaken liggen? Is zijn kritiek op Zerzan niet eigenlijk te mild van toon en te beperkt in reikwijdte? Zerzan wil namelijk nog veel meer afschaffen dan alleen landbouw. Ook taal, kunst en andere culturele instituties als de tonale muziek[5] moeten verdwijnen: ze zijn manifestaties van het verval dat is opgetreden toen de mensheid het pad van de beschaving betrad. Biedt de kritiek van Barclay wel voldoende tegenwicht tegen het peilloze cynisme dat uit Zerzans artikel over landbouw spreekt?

5. HANDEN AAN DE NATUUR?

Met mensen als Hakim Bey, Bob Black en David Watson is John Zerzan één van de boegbeelden van de stroming die door het leven gaat als immediatisme, primitivisme, individueel-anarchisme, lifestyle anarchisme, of postmo-

dern anarchisme. In een essay uit 1998 heeft Timothy Balash een bijtende kritiek geleverd op het denken van Zerzan en geestverwanten.[6] Ook Bookchin heeft met hen menig verbaal gevecht uitgevochten en zij hebben zich op hun beurt niet onbetuigd gelaten.[7] Voor ons is van belang dat een aantal typerende verschillen tussen het sociale anarchisme van Bookchin en het immediatisme van Zerzan in hun beider visie op het vraagstuk van de landbouw scherp naar voren komt.

Zerzan en Bookchin lijken nog het meest op elkaar in hun kapitalismekritiek: dat het kapitalisme ook op de landbouw een negatief effect heeft, is voor beiden vanzelfsprekend. Voor Bookchin echter heeft het kapitalisme zich slechts tijdelijk meester gemaakt van de landbouw en is een andere toekomst voor de landbouw al zichtbaar. Bovendien meent hij dat verschillende historische landbouwgemeenschappen, bijvoorbeeld de middeleeuwse boerensamenlevingen, er in zijn geslaagd samenlevingsvormen te ontwikkelen die ook voor moderne burgers waardevolle en leerzame elementen bevatten. Terwijl Zerzans kapitalismekritiek eigenlijk overbodig is – het grote kwaad is immers al lang geleden geschied, met het ontstaan van de beschaving – vernietigt en verhindert het kapitalisme voor Bookchin mogelijkheden op maatschappelijke voortuitgang die nu al zichtbaar zijn en die op realisering wachten.

Voor zowel het sociaalanarchisme als het immediatisme zijn etnografie en paleoantropologie van belang, onder andere vanwege materiaal dat ze opleveren voor het het onderbouwen van verschillende mensbeelden. Maar de interpretaties van het materiaal en de selectie van bronnen lopen ver uiteen. Zerzan verheerlijkt het primitieve, autonoom genoemde bestaan van prehistorische volkeren en lijkt niets liever te willen dan ernaar terug te keren, zonder aan te geven hoe. Bookchin ziet de organische samenlevingen als een voorbije fase, maar meent wel dat het leven van die volkeren zeker elementen bevat die van blijvende waarde zijn voor nu levende mensen. Begrippen als geschiedenis, beschaving, cultuur en vooruitgang hebben echter voor Bookchin een positieve betekenis binnen zijn denken over de vrijheid, terwijl Zerzan over die termen alleen negatief of ironiserend kan spreken.

Beide auteurs zien zich als erfgenamen van de traditie van het anarchisme. Beiden claimen authenticiteit, maar de een zal van de ander ontkennen dat hij het waard is een echte anarchist te worden genoemd en ziet alleen zijn eigen stroming als werkelijk oorspronkelijk. Voor de een is voortzetten en verder ontwikkelen van de landbouw een vanzelfsprekendheid vanuit die traditie en een mooie opgave, de ander maakt duidelijk dat alleen afschaffen van de landbouw het doel van anarchisten kan zijn.

Tenslotte de visie op het begrip natuur. Zowel Zerzan als Bookchin zijn overtuigd van het belang van de natuur in hun sociale en politieke theorie. Hun belangstelling loopt zelfs voor een deel parallel. Maar aan de hand van de plaats van een begrip als 'wildernis' worden toch wezenlijke verschillen duidelijk. Voor Bookchin maakt de mens altijd deel uit van de natuur.

Het idee dat de mens de natuur zou kunnen overheersen is een illusie, die in functie staat van de overheersing van de ene door de andere mens. Een beleid van 'handen af van de natuur' is fysiek

en feitelijk onmogelijk. Belangrijk is alleen *hoe* de mensen vorm geven aan hun natuur-zijn: op een goede of slechte manier, positief en evolutionair of negatief en destructief. Vanuit de oorspronkelijke eerste natuur is de menselijke tweede natuur ontstaan. De opdracht voor de toekomst luidt: het vormgeven van een derde, vrije natuur. Landbouw is één van de manieren waarop mensen hun deelname in de natuur vorm moeten geven. Zerzan daarentegen houdt een pleidooi voor het tot stand brengen van een kloof tussen mensen en natuur, waarin de mens slechts de 'wilde natuur' betreedt om te jagen en voedsel te verzamelen.

Welke conclusie kunnen we hieruit trekken voor de vraag naar een oplossing voor de problemen van de landbouw? Is het pleiten voor een afschaffing van landbouw – dat past in een pleidooi voor het afschaffen van werk, maar dat nog radicaler is – een reële optie? Het gezonde verstand – ongetwijfeld een cultureel gegeven - lijkt onmiddellijk het antwoord te geven: het idealiseren en romantiseren van een ver verleden en het totaal verwerpen van het heden kan alleen maar tot een extremistische, uitzichtloze en alternatiefloze positie leiden in het heden en laat geen ruimte voor nuance. Ideeën over radicale verandering van de landbouw, zoals Bookchin en Barclay die naar voren brengen, doen dat wel. Zerzans visie op landbouw is intellectueel onbevredigend, praktisch onuitvoerbaar, en maatschappelijk onaanvaardbaar. Een serieus pleidooi voor afschaffing van de landbouw is kortom absurd. Wat moeten die miljarden aardbewoners trouwens verzamelen, waarop moeten ze gaan jagen? Op elkaar dan maar?

NOTEN

(1) *De Volkskrant* van 28 juni 2000. - (2) Colin Ward, *Food and green aspirations.* Te vinden op http://www.ecn.org/freedom/ward.html. - (3) *De AS* nr. 112 bevat een bekorte vertaling van Bookchins controversiële essay 'History, Civilization and Progress'. - (4) Zie het voorwoord bij de heruitgave van Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom* (1991), getiteld 'Twenty Years Later'. Daarin nuanceert Bookchin zijn positie ten aanzien van het leven van mensen in de organische samenleving, omdat die aanleiding zou hebben gegeven tot misverstanden en foute interpretaties. Met name zou Bookchins oorspronkelijke stellingname ten onrechte zijn gelezen als een verheerlijking van primitieve levenswijzen. - (5) Zie John Zerzan, 'Tonality and the Totality', in *Future Primitive and other Essays,* New York/Columbia, MO: Autonomedia/Anarchy, 1994. Het is ook te vinden op http://www.furious.com/perfect/zerzan.html. Eén van Zerzans stellingen in dit stuk luidt dat atonaliteit uitdrukking is van het streven naar bevrijding van hiërarchie. Tonale muziek is de grammatica van de overheersing, is autoritaire ideologie in muzikale termen: het is een eendimensionale code van de consumptiesamenleving, een cursus in passiviteit. In de atonale muziek daarentegen staat elke noot op zichzelf en dat is, volgens Zerzan, een radicaal-libertaire wijze van muziek maken. Jammer alleen dat niemand er naar wil luisteren. - (6) Zie Timothy Balash, 'Nihilism USA. McAnarchy in the Playpen, Hakim Bey, John Zerzan, Bob Black.' Te vinden op http://www.connect.ab.ca/~mctsoul/playpen.html. - (7) Zie onder andere Murray Bookchin, *Social Anarchism or Lifestyle Anarchism. An Unbridgeable Chasm* (Edinburgh/San Francisco: AK Press, 1995) en *Reenchanting Humanity. A defense of the human spirit against anti-humanism, misanthropy, mysticism and primitivism.* (London/New York: Cassell, 1995); Bob Black, *Anarchy After Leftism,* Columbia, MO: C.A.L. Press, 1997 (vertaald als 'Na links de anarchie' in de bundel *Primitieve overvloed,* Baalprodukties, Sittard 1997); David Watson, *Beyond Bookchin. Preface for a future sociale ecology,* New York/Detroit: Autonomedia/Black & Red/Fifth Estate, 1996.

RADICALE LANDBOUW*

Een pleidooi voor ecologisering

Murray Bookchin

Landbouw is een vorm van cultuur. Het verbouwen van voedsel is een sociaal en cultureel verschijnsel dat alleen bij mensen voorkomt. Bij dieren lijkt alles wat ergens zou kunnen worden omschreven als voedselteelt op zijn best een kortstondige activiteit; en zelfs bij mensen begon de landbouw zich pas ongeveer tienduizend jaar geleden te ontwikkelen. Maar nu voedselproductie is gereduceerd tot louter industriële techniek wordt het bijzonder belangrijk stil te blijven staan bij de culturele implicaties van de 'moderne' landbouw en aan te geven welke invloed zij niet alleen heeft op de volksgezondheid maar ook op de relatie van de mens met de natuur en op de intermenselijke verhoudingen.

Er bestaat een dramatisch verschil tussen vroegere en moderne landbouwpraktijken. Het zou zelfs heel moeilijk zijn de één te begrijpen vanuit het perspectief van de ander of om in te zien dat zij worden verenigd door welke culturele continuïteit dan ook. We kunnen dit contrast niet alleen maar toeschrijven aan verschillen in technologie. De landbouw in de huidige tijd is duidelijk kapitalistisch van aard; ze ziet de verbouw van voedsel als een zakelijke onderneming die uitsluitend plaats moet vinden met het oog op het genereren van winst in een markteconomie. Vanuit dit standpunt is grond een vervreemdbare waar die 'onroerend goed' wordt genoemd, de bodem een 'natuurlijke hulpbron' en voedsel een ruilwaarde die op onpersoonlijke wijze gekocht en verkocht wordt met behulp van een medium dat 'geld' heet. De landbouw verschilt niet sterker van andere takken van industrie dan de staalproductie of de auto-industrie. Het is wel zo dat, naarmate de verbouw van voedsel te maken krijgt met niet-industriële factoren als het klimaat en de veranderingen van seizoenen, de voorspelbaarheid ontbreekt die het kenmerk is van een werkelijk 'rationele' en wetenschappelijk georganiseerde operatie. En omdat deze natuurverschijnselen zich onttrekken aan bourgeoismanipulatie, zijn ook zij het voorwerp van speculatie op beursen en bij tussenhandelaren in het circuit tussen boerderij en detailhandel.

In deze onpersoonlijke wereld van de voedselproductie kan het geen verbazing wekken er achter te komen dat een 'boer' vaak een piloot blijkt te zijn die de gewassen met pesticiden besproeit, een chemicus die de bodem beschouwt als een levenloze opslagplaats voor anorganische componenten, een bestuurder van enorme landbouwmachines die meer verstand heeft van machinerie dan van botanica, en, wat misschien het belangrijkst is, een financier wiens kennis van het land misschien schril afsteekt bij wat een stedelijke taxichauffeur er van weet. En het voedsel bereikt

---

* Oorspronkelijk verschenen als 'Radical Agriculture' in Richard Merrill (ed.), *Radical Agriculture*; New York: Harper & Row, 1976, p. 3-13. De vertaling is van André Bons.

de consument in containers, zodanig bewerkt en veranderd dat er nog maar weinig is dat aan het origineel doet denken. In de moderne, glimmende supermarkt loopt de koper dromerig door een spektakel van verpakte materialen waarop de afbeeldingen van planten, vlees en zuivelproducten in plaats komen van de levende vormen waarvan ze zijn afgeleid. De fetisj neemt de vorm aan van het werkelijke verschijnsel. De relatie van het individu met een van de meest intieme natuurlijke ervaringen - voeding die onmisbaar is voor het leven - raakt hier los van haar natuurlijke oorsprong. Groenten, fruit, graan, zuivel en vlees verliezen hun identiteit als organische realiteiten en krijgen vaak de naam van de grote fabrikanten. De 'Big Mac' doet in de verste verte niet meer denken aan het levende wezen dat op pijnlijke wijze is geslacht om de consument aan voedsel te helpen.

Dit verworden denken staat in scherp contrast tot een vroegere animistische sensibiliteit, die het land beschouwde als een onvervreemdbaar, bijna heilig domein en die de verbouw van voedsel zag als een spirituele activiteit en het consumeren van eten als een plechtig sociaal ritueel. De Cayuse uit het Noordwesten waren niet de enigen die het oor te luisteren legden bij de bodem, omdat de "Grote Geest de wortels aanwees waarmee de Indianen zich kunnen voeden", zoals een Cayuse opperhoofd het uitdrukte.[1] De bodem leefde, haar stem moest ter harte worden genomen. Dit standpunt kan inderdaad een cultureel obstakel zijn geweest bij het zich verbreiden van de verbouw van voedsel; weinig uitspraken van jagers tegen landbouw ontroeren meer dan de memorabele woorden van Smohalla: "Je vraagt mij de grond te ploegen. Moet ik een mes pakken en mijn moeders borst opensnijden? Dan zal ze me zeker niet aan haar borst drukken en me koesteren wanneer ik dood ga".[2]

Toen de landbouw opkwam, hield ze de animistische sensibiliteit van de jager duidelijk in ere. De rijkdom aan mythische verhalen die verbonden is met het cultiveren van voedsel getuigt van een betoverde wereld die bruist van leven, doel en spiritualiteit. Ludwig Feuerbachs opvatting over God als de projectie van de mens miskent de mate waarin de vroegere mens wordt bepaald en beïnvloed door de natuur en in die zin een verlengde of projectie van die natuur is. Zeggen dat de vroege mensheid in 'partnerschap' leefde met deze wereld is niet de juiste benaming; de mensen leefden als *deel* van deze wereld - niet ernaast of erboven.

Omdat de bodem leefde en zelfs de moeder was van het leven, was het in cultuur brengen een heilige daad die rituelen vergde waarin goden werden aangeroepen en om verzoening werden gevraagd. Vrijwel elk aspect van het agricultureel proces had een sacrale dimensie, van het bewerken van de grond tot het oogsten van een gewas. De oogst zelf werd gezegend en 'het breken van het brood' was zowel een huiselijk riteel dat elke dag weer de solidariteit tussen de verwanten bevestigde als ook een daad van gastvrije pacificatie tussen vreemdeling en gemeenschap. En nog steeds bezegelen we een overeenkomst met een drankje en vieren een belangrijke gebeurtenis met een feest. Het omhakken van een boom of het slachten van een dier vereiste verzoenende riten, die erkenden dat deze wezens leefden en dat dit leven onderdeel uitmaakte van een heilige constellatie van verschijnselen.

Hoe naïef de mythen en veel van deze praktijken de moderne mens ook mogen voorkomen, ze weerspiegelen een waarheid over de situatie waarin de landbouw zich bevond. Na het verliezen van het contact met deze 'voorwetenschappelijke' sensibiliteit - ten koste van de vruchtbaarheid van het land en van het ecologische evenwicht - weten we nu dat de bodem inderdaad vol leven zit; dat zij een bepaalde mate van gezondheid heeft, een dynamisch evenwicht en een complexiteit vergelijkbaar met elke levende gemeenschap. De details van deze kennis zijn niet nieuw; alleen, we *beseffen* ze op een nieuwe en holistische manier. Nog in de vroege jaren zestig beschouwde de Amerikaanse landbouwwetenschap in het algemeen de grond als een medium waarin levende organismen weinig te maken hadden met het chemische management van de voedselverbouw. Nu we de grond hebben verzadigd met nitraten, insecticiden, herbiciden en een ontstellende variatie aan gifstoffen zijn we het slachtoffer geworden van een nieuw type vervuiling dat we 'bodemvervuiling' zouden kunnen noemen. Deze gifstoffen zijn de verborgen smaakmakers aan tafel, de verhulde spoken die ons weer opzoeken als de restproducten van onze uitbuiting van de natuur. Ook hebben we in grote delen van de wereld de bodem ernstig beschadigd en haar gereduceerd tot het eenvoudige beeld van het moderne sciëntisme. Het dierlijke en plantaardige leven dat zo essentieel is voor het ontwikkelen van een voedzame, rulle bodem kwijnt weg en gaat op veel plaatsen lijken op de steriliteit van verarmd, woestijnachtig zand.
In tegenstelling daarmee definieerde de vroegere landbouw, ondanks haar imaginaire aspecten, de relatie van de mens met de natuur binnen zinnige ecologische parameters. Zoals Edward Hyams opmerkt is de houding van mensen en hun cultuur evenzeer onderdeel van hun technische uitrusting als de werktuigen die ze gebruiken. Als "de bijl slechts het fysieke werktuig [was] dat mensen vroeger gebruikten om bomen om te kappen" en "het werktuig van zijn verstand hem in staat stelde zijn bijl [doeltreffend] te hanteren", "wat moeten we dan vinden van het werktuig van de spiritualiteit?" Dit 'werktuig' is "van die drie werktuigen datgene dat mensen in staat stelt hun handelingen te beheersen en te controleren door te refereren aan het 'gevoel' dat ze hebben voor de gevolgen van de veranderingen die ze in de omgeving aanbrengen". Aldus zal hun bewustzijn beperkingen hebben opgelegd aan het kappen van bomen, omdat de mensen vroeger "geloofden dat bomen een ziel hebben en aanbeden moeten worden, en ze associeerden bepaalde goden met bepaalde bomen. Osiris met de acacia; Apollo met de eik en de appelboom. De tempels van veel primitieve volkeren waren heilige wouden". Ook al zijn de mythische aspecten van deze mentaliteit evident, het feit blijft dat de mentaliteit als zodanig "buitengewoon waardevol was voor de bodemgemeenschap en daarmee op de lange duur ook voor de mens. Het betekende dat geen boom zo maar werd geveld, maar alleen wanneer het absoluut noodzakelijk was en dan alleen nog onder begeleiding van verzoeningsriten die in elk geval de functie hadden de houthakkers er voortdurend aan te herinneren dat ze gevaarlijk en belangrijk werk verrichten."[3] We kunnen daaraan toevoegen dat als de cultuur kan worden beschouwd als een 'werktuig', een kleine

accentverschuiving voldoende is om werktuigen als onderdeel van een cultuur te gaan beschouwen. Daarmee drukken we beter uit wat Hyams wil zeggen dan met zijn eigen formulering. Het reduceren van kunsten, waarden en rationaliteit tot niet meer dan instrumenten is heel kenmerkend voor de bourgeoismentaliteit - een manier van denken die zelfs is binnengedrongen in de radicale kritiek op het kapitalisme, als men tenminste mag afgaan op de teneur van de marxistische literatuur die we tegenwoordig zo overvloedig aantreffen.

GEMEENSCHAPPELIJKHEID

en radicale benadering van de landbouw probeert de heersende instrumentalistische visie te overstijgen die het verbouwen van voedsel alleen maar ziet als een 'menselijke techniek' die staat tegenover 'natuurlijke hulpbronnen'. Deze radicale benadering is letterlijk ecologisch in de strikte betekenis dat het land wordt beschouwd als een *oikos*, een *tehuis*. Land is noch een 'hulpbron' noch een 'werktuig', maar de *oikos* van ontelbare bacteria, schimmels, insecten, regenwormen en kleine zoogdieren. De jacht laat deze *oikos* in wezen onberoerd, de landbouw daarentegen heeft er grote invloed op en maakt de mensheid tot een integraal onderdeel ervan. De mensen hebben niet langer een indirecte invloed op de bodem; ze interveniëren direct en indirect in de voedselketens en in de biogeochemische cycli.

En omgekeerd wordt het moeilijk menselijke sociale instituties voor te stellen zonder te verwijzen naar de heersende landbouwkundige praktijken van een bepaalde historische periode en naar de toestand van de grond waarop die praktijken plaatsvinden. Hyams' typering van elke menselijke gemeenschap als een 'bodemgemeenschap' is treffend: in historisch opzicht speelden grondsoorten en veranderingen in agrarische technologie een grote, vaak doorslaggevende rol bij het bepalen of het land coöperatief of individualistisch bewerkt zou worden, verzoenend of uitbuitend, en dit beïnvloedde op haar beurt het heersende systeem van maatschappelijke betrekkingen. De zeer centralistische imperia van de oude wereld hadden duidelijk veel profijt van de irrigatiewerken die noodzakelijk waren voor de dorre gebieden in het Nabije Oosten; het coöperatieve middeleeuwse dorp profiteerde van vernieuwingen in landontwikkeling en ploegtechniek. Lynn White Jr. zoekt de oorzaken van de dwingende houding die het Westen heeft tegenover de natuur helemaal in de Karolingische tijd, met de opkomst van de zware Europese ploeg en de daarmee samenhangende neiging land toe te wijzen aan boeren niet op grond van de behoefte die ze hebben om hun gezin te onderhouden maar "naar hun bijdrage aan het team van ploegers".[4] Hij ziet deze veranderde houding terug in de inspanningen van Karel de Grote om de maanden om te dopen overeenkomstig de verplichtingen die uit arbeid voortvloeien, waarbij hij eerder de nadruk bleek te leggen op arbeid dan op de natuur of op goden. "De oude Romeinse kalenders lieten af en toe taferelen zien met menselijke activiteit, maar de dominante traditie (die in Byzantium werd voortgezet) beeldt de maanden af als passieve personificaties die symbolen of voorwerpen met zich mee dragen. De nieuwe Karolingische kalenders, die de toon zetten voor de Middeleeuwen, zijn heel anders: ze laten

een dwingende houding zien tegenover natuurlijke hulpbronnen. Ze zijn absoluut noordelijk van oorsprong; de olijf immers, die zo belangrijk is in de Romeinse cycli, is nu verdwenen. De voorstellingen veranderen in taferelen van ploegen, oogsten, houthakken, mensen die eikels uit de bomen slaan voor hun varkens, het slachten van varkens. De mens en de natuur zijn nu twee verschillende zaken en de mens is de baas."[5]

Maar pas als we bij de moderne kapitalistische tijd komen gaan mens en natuur uiteen als waren ze bijna vijanden en de 'heerschappij' van de mens over de natuur neemt de vorm aan van wrede dominantie en niet slechts van hiërarchische classificatie. Het verbreken van de bijna rudimentaire gemeenschapsbanden die ooit de leden van clans, van gilden en van de broederschap van de *polis* verenigden in wederzijdse hulppraktijken; het reduceren van mensen tot antagonistische verkopers of kopers; de heerschappij van wedijver en egoïsme op elk gebied van het economische en maatschappelijke leven - dit alles doet elk gevoel van gemeenschap met de natuur of met de samenleving vrijwel volledig verdwijnen. De traditionele aanname dat de gemeenschap de authentieke plaats is waar het leven zich afspeelt, verdwijnt zo volledig uit het bewustzijn van mensen dat ze niet langer als relevant wordt gezien voor de toestand waarin mensen zich bevinden. Het nieuwe uitgangspunt voor het vormen van een beeld van de samenleving of van het bewustzijn is de geïsoleerde, geatomiseerde mens die voor zichzelf zorgt in een competitieve jungle. De desastreuze gevolgen van deze visie op natuur en samenleving worden duidelijk zichtbaar in een wereld die gebukt gaat onder explosieve maatschappelijke tegenstellingen, ecologische versimpeling en wijdverbreide vervuiling.

Radicale landbouw streeft ernaar het gevoel van mensen voor gemeenschappelijkheid te herstellen: op de eerste plaats door een volledige erkenning van de bodem als een ecosysteem, een biotische gemeenschap; en op de tweede plaats door een visie op landbouw als de activiteit van een natuurlijke menselijke gemeenschap, een landelijke samenleving en cultuur. Het bedrijven van landbouw wordt een praktisch, dagelijks contact tussen de bodem en de menselijke gemeenschappen, het middel waardoor die twee elkaar ontmoeten en zich met elkaar vermengen. Dit ontmoeten en vermengen kent een aantal basisveronderstellingen. Allereerst dat de mensheid deel uitmaakt van de natuur en niet boven de natuur uittorent als 'de meester' of 'de baas'. Ongetwijfeld is het menselijke bewustzijn uniek wat betreft reikwijdte en diepte van inzicht, maar uniek zijn is geen garantie tegen dominantie en uitbuiting. De radicale landbouw aanvaardt in dit opzicht het ecologische voorschrift dat zegt dat variëteit niet hoeft te worden gestructureerd langs hiërarchische lijnen, zoals we geneigd zijn te doen onder invloed van de hiërarchische samenleving. Handelingen en verhoudingen die duidelijk ten goede komen aan de biosfeer verdienen alle waardering, als uniek op hun eigen wijze en als een waardevolle bijdrage aan het totaal - niet de één boven of onder de ander, ten prooi aan onderdrukking.

Variëteit in zowel de samenleving als in de landbouw moet niet worden beperkt, maar integendeel bevorderd als iets positiefs. We weten nu maar al te goed dat hoe eenvoudiger een ecosy-

steem is - en hoe beperkter in de landbouw de variëteit is van de gedomesticeerde rassen waar we mee te maken hebben – des te waarschijnlijker het is dat het in elkaar klapt. Hoe complexer de voedselketens, des te stabieler de biostructuur. Dit inzicht, dat we ons tegen hoge kosten voor de biosfeer en voor onszelf hebben eigen gemaakt, weerspiegelt de oeroude richting van de evolutie. De vooruitgang van de leefwereld houdt vooral in differentiatie, kolonisering en een groeiende interdependentie van vormen van leven op een niet-organische planeet - een langdurig proces dat de atmosfeer en de landschappen heeft herschapen volgens lijnen die bevorderlijk zijn voor complexe en steeds intelligenter organismen. Het meest schadelijke aspect van de heersende landbouwmethoden, met hun nadruk op monocultuur, hybride gewassen en chemicaliën, is de versimpeling geweest in voedselteelt, een vereenvoudiging die plaatsvindt op zo'n mondiale schaal dat zij heel goed de planeet zou kunnen terugzetten naar een evolutionaire fase waarin alleen voor eenvoudige levensvormen plaats is.

Het respect van de radicale landbouw voor verscheidenheid houdt een respect in voor de complexiteit van een uitgebalanceerde landbouw: de ontelbare factoren die van invloed zijn op de voeding en het welzijn van planten; de verscheidenheid van relaties in de bodem die op verschillende plaatsen bestaat; het complexe samenspel van factoren als klimaat, geologie en het leven, die verschillen veroorzaken tussen het ene stuk land en het andere; en de vele verschillende manieren waarop culturen op deze verschillen reageren. In overeenstemming daarmee ziet de radicale landbouwer het bedrijven van landbouw niet alleen als een wetenschap, maar ook als een kunst. De verbouwer van voedsel moet in nauw contact leven met een bepaald stuk grond en een gevoeligheid ontwikkelen voor de speciale behoeften die het heeft - en dat zijn behoeften waar een benadering volgens het boekje weinig raad mee weet. De landbouwer moet participeren aan een 'gemeenschap van de bodem' in de zin dat hij of zij zowel deel uitmaakt van een uniek biosysteem als van een gegeven maatschappelijk systeem.

Deze onderwerpen alleen maar behandelen in termen van techniek zou slechts een heel geringe vooruitgang zijn ten opzichte van de benadering die vandaag de dag in de landbouw gebruikelijk is. Een kenner van de techniek van een 'organische' benadering van landbouw is niet beter dan een gewone boer die de chemische weg bewandelt. We worden geen 'biologische boeren' door alleen maar de nieuwste bladen en handboeken op dit terrein te kiezen en evenmin worden we gezond door het consumeren van 'biologisch' voedsel dat we betrekken van de nieuwste supermarkt in de voorsteden. Het beslissende verschil tussen de organische benadering en de synthetische is de *algemene* houding en praktijk van de verbouwer van voedsel ten opzichte van de natuur. Op een moment waarop biologisch voedsel en zorg om het milieu modieus zijn geworden, kan het misschien goed zijn onderscheid te maken tussen de ecologische benadering van de radicale landbouw en het halfbakken 'milieudenken' dat momenteel zo wijd is verbreid. Het milieudenken beschouwt de natuur alleen maar als een habitat die moet worden gemanaged met minimale vervuiling ten behoeve van de 'wensen' van de samenle-

ving, hoe irrationeel of kunstmatig die behoeften ook zijn. Een werkelijk ecologische benadering daarentegen ziet de levende wereld als een holistische eenheid waarvan de mens deel uitmaakt. Daarom moeten de behoeften van mensen hier worden geïntegreerd met die van de biosfeer, als de mensheid tenminste wil overleven. Deze integratie vereist, zoals we hebben gezien, een diep respect voor de verscheidenheid in de natuur, voor de complexiteit van natuurlijke processen en relaties en voor het werken aan een houding van wederkerigheid tegenover de natuur. *Kortom, radicale landbouw impliceert niet alleen nieuwe technieken op het gebied van de verbouw van voedsel, maar een nieuwe niet-Prometheïsche sensibiliteit tegenover land en samenleving als geheel.*

REKOLONISERING

Mogen we hopen dat we deze nieuwe sensibiliteit als individuen verwerven, zonder rekening te houden met de grotere sociale wereld om ons heen? Ik denk dat de radicale landbouw een dergelijke geïsoleerde benadering zou moeten verwerpen. Ofschoon individuele inspanningen ongetwijfeld een belangrijke rol spelen bij het initiëren van een brede beweging voor maatschappelijke verandering, zullen we uiteindelijk geen ecologisch houdbare relatie met de natuur opbouwen zonder een ecologische samenleving. Het moderne kapitalisme is inherent anti-ecologisch: de kernverhouding waaruit het is samengesteld - de relatie verkoper-koper - zet het ene individu op tegen het andere en op grotere schaal de mensheid tegen de natuur. De kapitalistische levenswet van de eindeloze expansie, van 'de productie ten behoeve van productie' en de 'consumptie ten behoeve van consumptie', maakt van de overheersing en uitbuiting van de natuur het 'hoogste goed' van het maatschappelijk leven en van de zelfrealisatie van de mens. Zelfs Marx valt ten prooi aan deze inherente bourgoismentaliteit op het moment dat hij aan het kapitalisme een 'grote beschavende invloed' toekent in het reduceren van de natuur "voor de eerste keer tot niet meer dan een object voor mensen, uitsluitend een kwestie van nut". De natuur "is niet langer een eigenstandige kracht; en de theoretische kennis van haar onafhankelijke wetten schijnt slechts een strategie te zijn die is ontworpen om haar aan de vereisten van mensen te onderwerpen".[6]

In tegenstelling tot deze traditie is de radicale landbouw wezenlijk libertair in haar nadruk op gemeenschappelijkheid en wederkerigheid in plaats van wedijver, een accent dat we vinden in de geschriften van Peter Kropotkin[7] en William Morris. Deze nadruk kan met recht ecologisch worden genoemd voordat het begrip 'ecologie' in de mode raakte, zelfs nog voordat het een eeuw geleden werd bedacht door Ernst Haeckel. Het idee van het versmelten van stad en platteland, van het afwisselen van specifiek stedelijke met landelijke taken, was geopperd door zogenaamd utopisch socialisten als Charles Fourier tijdens de industriële revolutie. Variëteit en diversiteit in iemands dagelijke activiteiten - het Helleense ideaal van het alzijdige individu in een alzijdige samenleving - kreeg een fysieke tegenhanger in gevarieerde omgevingen die strikt stedelijk noch landelijk waren, maar een synthese van die twee. De ecologie bevestigde dit ideaal door te tonen dat het de voorwaarde vormde voor niet alleen het geestelijke en maat-

schappelijke welzijn van mensen maar evenzeer voor het welzijn van de natuur.
Onze huidige tijd is veel verder gegaan dan deze visionaire benadering. Een eeuw geleden was het nog mogelijk zonder problemen het platteland te bereiken, zelfs vanuit de grootste steden en, indien men dat wilde, het stadsleven voorgoed te verruilen voor een bestaan op het platteland. Het kapitalisme had het menselijke erfgoed nog niet zo volledig weggevaagd dat men niet heel goed wist van het bestaan van buurtenclaves, ongewone leefstijlen en persoonlijkheden, architectonische diversiteit en zelfs van dorpsleven. Hoe roofzuchtig het nieuwe industriële systeem ook was, het had de menselijke maat niet zo volledig geëlimineerd dat het individu helemaal anoniem en vervreemd was. Vandaag de dag zien we ons gedwongen te gaan wonen in halflandelijke gebieden die in wezen al geurbaniseerd zijn en we worden gereduceerd tot anonieme cijfertjes in een overweldigend bureaucratisch apparaat zonder persoonlijkheid, betrokkenheid op mensen of begrip voor individuele omstandigheden. Onze steden worden vergelijkbaar met de natiestaten van de vorige eeuw, misschien niet in omvang maar dan toch in bevolkingsaantallen. De menselijke maat is vervangen door de onmenselijke schaal. We zijn nauwelijks in staat ons eigen leven te begrijpen, laat staan de samenleving of onze onmiddelijke omgeving te besturen. Onze eigen integriteit hangt af van het verwerkelijken van het beeld dat utopisten en radicale libertairen een eeuw geleden hebben geschetst. In dit opzicht vechten we niet alleen voor een beter leven *maar voor ons eigen overleven.*
De radicale landbouw biedt een zinvol antwoord op deze wanhopige situatie, niet in termen van een ingebeelde vlucht naar een afgelegen agrarisch toevluchtsoord, maar van een systematische rekolonisering van het land volgens ecologische beginselen. De steden moeten worden gedecentraliseerd - en dit is niet langer een utopische fantasie maar een overduidelijke noodzakelijkheid die zelfs de conventionele stadsplanning begint te onderkennen - en nieuwe ecogemeenschappen moeten worden gesticht, kunstig toegesneden op de ecosystemen waarbinnen ze zich bevinden. Deze ecogemeenschappen moeten naar menselijke maat worden opgezet, zodat de hoogst mogelijke mate van zelfbeheer mogelijk is en mensen persoonlijk invloed hebben op de maatschappelijke situatie. Hier geen bureaucratisch, manipulerend, gecentraliseerd bestuur, maar een voluntaristisch systeem waarin economie, maatschappij en ecologie van een gebied worden beheerd door de gemeenschap als geheel en waarin de verdeling van de middelen van bestaan geschiedt op basis van behoefte in plaats van op basis van arbeid, winst of accumulatie.
Maar de radicale landbouw breidt deze traditie verder uit, en wel op het terrein van de technologie zelf. In het hedendaagse maatschappelijke denken wordt technologie vaak gesplitst in aan de ene kant zeer sterk gecentraliseerde arbeidsextensieve vormen en aan de andere kant gedecentraliseerde, ambachtelijke arbeidsintensieve vormen. De radicale landbouw kiest een middenkoers op basis van ecotechnologie: ze benut de tendens tot miniaturisering, wendbaarheid en kwaliteitsproductie, en streeft naar een uitgebalanceerde combinatie van massaproductie en am-

vervolg op pag. 82

MET DE KOMST VAN LANDBOUW KWAM HET EINDE VAN DE ONSCHULD*

John Zerzan

Hoewel het produceren van voedsel van nature een latente bereidheid met zich meebrengt tot politieke overheersing en hoewel het cultureel civilisatieproces van meet af aan zijn eigen propagandamachine was, vormde de overschakeling naar landbouw een kolossaal gevecht. Wat dit betreft is er geen beter boek dan Against Leviathan! Against Hisstory! *van Fredy Perlman. Langs de lijn die loopt van het bedrijven van landbouw door een stok in de grond te steken, via het gebruik van ploegen, tot volledig gedifferentieerde irrigatiesystemen, moest een vrijwel volledige genocide plaatsvinden van jagers en verzamelaars.*

Het vormen en opslaan van landbouwoverschotten zijn onderdeel van de domesticerende wil te controleren en statisch te maken, een aspect van de neiging tot symboliseren. Overschotten nemen de vorm aan van kudden dieren en van graanschuren, als om een verdedigingswal op te werpen tegen de natuurlijke overvloed. Opgeslagen graan was de vroegste expressie van ongelijkwaardigheid, de oudste vorm van kapitaal. Slechts met het verschijnen van rijkdom in de vorm van graansoorten die opgeslagen konden worden, kunnen de verschillen in arbeid en maatschappelijke klassen voortschrijden. Hoewel er zonder twijfel wilde graansoorten bestonden voor dit alles begon (overigens bevat wilde tarwe 24 procent eiwit tegen veredelde tarwe 12 procent) maakte de culturele vooringenomenheid het grote verschil. Civilisatie en steden waren net zo gegrondvest op graanschuren als op symboliseren.

Het mysterie van de oorsprong van landbouw lijkt zelfs nog ondoordringbaarder in het licht van de recente omkering van lange tijd aangehangen opvattingen dat het voorafgaand tijdperk er een was van vijandigheid ten opzichte van de natuur en van het ontbreken van vrije tijd en ontspanning. "Men kan niet langer aannemen", schreef Arme, "dat de vroege mensheid planten en dieren ging domesticeren teneinde te ontsnappen aan zware, eentonige arbeid en hongerdood. Veeleer blijkt het tegendeel waar te zijn: met de komst van landbouw kwam het einde van de onschuld". Lange tijd was de vraag geweest: 'Waarom werd landbouw niet veel eerder in de menselijke evolutie toegepast?' Sinds enige tijd weten we dat landbouw, in Cohens woorden, "niet makkelijker is dan jagen en verzamelen en geen hogere kwaliteit biedt of meer smaak of een zekerder voedselbasis". De vraag waar tegenwoordig iedereen het over eens is, is dus: 'Waarom werd er überhaupt overgegaan tot landbouw?'

Hiervoor zijn heel wat theorieën aangedragen, geen enkele overtuigend.

* In uitgebreidere vorm oorspronkelijk verschenen als 'Agriculture' in *Elements of Refusal. Essays by John Zerzan*; Seattle: Left Bank Books, 1988, p. 63-76. Het hier gepubliceerde artikel omvat een deel (p. 68-73) van het originele essay. De vertaling is van Sies van Raaij.

Childe en anderen stellen dat door bevolkingstoename menselijke samenlevingen werden gedwongen tot inniger contact met andere soorten, wat leidde tot domesticatie en de behoefte om te produceren teneinde de toegenomen bevolking te kunnen voeden. Er is echter tamelijk overtuigend aangetoond dat bevolkingstoename niet voorafging aan landbouw, maar erdoor veroorzaakt werd. Flannery concludeerde: "Ik zie nergens op de wereld enig bewijs voor het feit dat bevolkingsdruk verantwoordelijk zou zijn voor het beginnen met landbouw".

Een andere theorie houdt het erop dat er op het eind van het Pleistoceen (ongeveer 11.000 jaar geleden) grote klimaatveranderingen plaatsvonden, waardoor de oude levenswereld van jagers en verzamelaars op zijn kop werd gezet, hetwelk direct leidde tot het cultiveren van de belangrijkste producten die veranderingen hadden doorstaan. Recente methoden van datering hebben er echter toe bijgedragen dat deze benadering in de prullenbak kon: er heeft zich geen klimaatverandering voorgedaan die dat veroorzaakt zou kunnen hebben. Bovendien, er zijn meer dan genoeg voorbeelden dat landbouw in elk type klimaat werd toegepast of afgewezen. Een andere belangrijke hypothese is, dat landbouw werd geïntroduceerd via een toevallige ontdekking of uitvinding - alsof dat tevoren nooit zou zijn gebeurd. Bijvoorbeeld dat voedsel ontspruit uit zaad. Het lijkt zeker dat de mensheid tijdens het Paleolithicum een praktisch onuitputtelijke kennis had van flora en fauna gedurende vele tienduizenden jaren voordat de cultivering van planten begon, hetgeen deze theorie extra zwak maakt.

RELIGIEUZE OORSPRONG

Akkoord gaan met Carl Sauers samenvattende conclusie dat "landbouw niet is voortgekomen vanuit een groeiend of chronisch gebrek aan voedsel" volstaat in feite om vrijwel alle oorsprongstheorieën terzijde te schuiven. Een idee dat overblijft, gepresenteerd door Hahn, Isaac en anderen, gaat ervan uit dat voedselproductie oorspronkelijk begon als een religieuze activiteit. Deze hypothese is nog de meest plausibele.
Het is bekend dat de eerste gedomesticeerde dieren (schapen en geiten) wijd en zijd werden geofferd bij religieuze ceremonieën en dat ze voor dat doel werden gefokt op omheinde graslanden. Overigens was de wol van schapen, voordat ze werden gedomesticeerd, niet geschikt om textiel van te maken. Het belangrijkste gebruik van hoenderen in Zuidoost-Azië en het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied - de vroegste centra van civilisatie - "lijkt", volgens Darby, "veeleer te zijn geweest om te offeren of de toekomst te voorspellen dan om op te eten". Sauer voegt eraan toe dat de "eierleggende en vleesproducerende kwaliteiten" van tam gevogelte "relatief late gevolgen waren van hun domesticatie". Wild rundvee was woest en gevaarlijk; de makheid van ossen of de gemodificeerde vleesstructuur van zulke castraten kon niet zijn voorzien. Runderen werden pas eeuwen na het begin van hun gevangenschap gemolken, en afbeeldingen geven aan dat ze in eerste instantie alleen voor voertuigen werden gespannen bij religieuze optochten.
Planten, die vervolgens moesten worden gecontroleerd, vertonen voorzover bekend soortgelijke achtergronden. Kijk naar het Nieuwe Wereld-voorbeeld van

pompoenen, oorspronkelijk gebruikt als ceremoniële ratels. Johannesen heeft de religieuze en mystieke motieven besproken die verband houden met de domesticatie van maïs, Mexico's belangrijkste gewas en centrum van zijn inheemse neolithische religie. Op dezelfde wijze heeft Anderson de selectie en ontwikkeling onderzocht van bepaalde soorten planten die gecultiveerd werden omwille van hun magische betekenis. Daar moet wel bijgezegd worden dat sjamanen de machtspositie hadden om landbouw te introduceren via het tam maken van dieren en het planten van gewassen welke gebruikt werden bij religieuze rituelen, zoals hierboven kort is geschetst.
Hoewel de religieuze verklaring voor het ontstaan van landbouw over het algemeen over het hoofd is gezien, brengt het ons volgens mij heel dicht bij de werkelijke verklaring van de geboorte van productie: die niet-rationele, culturele kracht van vervreemding die zich verspreidde in de vorm van tijd, taal, aantal en kunst, teneinde uiteindelijk het materieel en psychisch leven in een landbouwsamenleving te koloniseren. 'Religie' is een te eng begrip om deze infectie en haar groei te conceptualiseren, overheersing is te zwaarwichtig, te alomvattend. Dat kan niet louter zijn teweeggebracht door het pathologisch denken dat religie is.
Echter, de culturele waarden van controle en uniformiteit die bij religie horen, zijn wel degelijk, al vanaf het begin, een onderdeel van landbouw. In het besef dat graanrassen gemakkelijk gekruist kunnen worden, bestudeerde Anderson de zeer primitieve boeren van de Naga-stam in Assam en hun diverse soorten graan, waarvan de planten per soort onderling geen enkel verschil vertoonden. Trouw aan hun cultuur hielden de Naga hun variëteiten zo zuiver "louter door een fanatiek trouw blijven aan een ideaaltype". Dit kan als voorbeeld dienen voor het huwelijk tussen cultuur en productie in domesticatie en zijn onvermijdelijke nakomelingen: onderdrukking en arbeid.
Het angstvallig zorgen voor plantenfamilies lijkt als twee druppels water op het domesticeren van dieren, waardoor natuurlijke selectie wordt getrotseerd en de controleerbare organische wereld wordt hersteld op een verarmd, kunstmatig niveau. Net als planten zijn dieren louter dingen die gemanipuleerd kunnen worden. Een koe bijvoorbeeld wordt gezien als een soort machine om gras om te zetten in melk. Omgevormd vanuit een staat van vrijheid naar die van hulpeloze parasieten, worden deze dieren geheel afhankelijk van de mens. In de regel wordt bij tamme zoogdieren de omvang van de hersenen kleiner wanneer exemplaren worden geproduceerd die meer energie stoppen in groei dan in activiteit. Onbewogen, infantiel geworden, hetgeen misschien het best getypeerd wordt door de schapen, de meest gedomesticeerde van de kuddedieren; de opmerkelijke intelligentie van wilde schapen is volledig verloren gegaan bij hun tamme tegenhangers. De sociale verhoudingen onder tamme dieren worden gereduceerd tot hun meest elementaire essentie. Niet-reproductieve onderdelen van de levenscyclus worden geminimaliseerd, elkaar het hof maken wordt tegengegaan en zelfs de capaciteit van de dieren om eigen soortgenoten te herkennen is verzwakt.
Landbouw creëerde het potentieel voor snelle milieuvernietiging en de overheersing van de natuur begon al snel de

groene mantel die de geboorteplaatsen van de beschaving overdekte te veranderen in dorre, levenloze gebieden. Zeuner: "Sinds het begin van het Neolithicum zijn grote oppervlakten volledig van aanblik veranderd, altijd naar een schijnbaar drogere toestand". De meeste gebieden waar ooit de grote beschavingen bloeiden zijn nu woestijnen en er is veel historisch bewijs dat deze vroege structuren onvermijdelijk hun eigen omgeving ruïneerden.

In heel het Middellandse Zeegebied en het aangrenzende Nabije Oosten en Azië, werden weelderige, gastvrije landschappen door landbouw veranderd in uitgeputte, droge, rotsachtige terreinen. Plato beschrijft in zijn *Critias* Attica als "een skelet, door ziekte weggeteerd", daarmee doelend op de ontbossing van Griekenland. De begrazing door geiten en schapen, de eerste gedomesticeerde herkauwers, was een belangrijke factor in de kaalslag van Griekenland, Libanon en Noord-Afrika, en in de woestijnvorming van de Romeinse en Mesopotamische imperiums.

GEZONDHEID EN OUDERDOM

Een andere, meer onmiddellijke invloed van landbouw - de laatste jaren steeds meer aan het licht gebracht - had te maken met het fysieke welzijn van mensen. De onderzoeken van Lee en Devore tonen aan dat "het dieet van verzamelaars stukken beter was dan dat van landbouwers, dat verhongering zelden voorkwam, dat hun gezondheidstoestand over het algemeen beter was en dat chronische ziekten minder vaak voorkwamen". Daar staat tegenover, zoals Farb samenvat, dat "productie een minderwaardig dieet verschaft, gebaseerd op een beperkt aantal voedingsmiddelen, dat het minder betrouwbaar is vanwege plantenziekten en de grillen van het weer en dat het veel kostbaarder is in termen van menselijke arbeid".

De nieuwe wetenschap paleopathologie heeft zelfs nog nadrukkelijker geconcludeerd dat er sprake is van een "scherpe terugval in groei en voeding", veroorzaakt door de omschakeling van voedsel verzamelen naar voedsel produceren. Vroegere opvattingen omtrent levensduur zijn ook herzien. Hoewel Spaanse ooggetuigenverslagen uit de zestiende eeuw vertellen over Indiaanse vaders in Florida die hun vijfde generatie geboren zagen worden, werd lange tijd geloofd dat primitieve mensen stierven als ze dertig of veertig waren. Robson, Boyden en anderen hebben een eind gemaakt aan de verwarring rond hoge ouderdom en levensverwachting toen ze ontdekten dat de huidige jagers-verzamelaars, wanneer verwondingen en ernstige infecties worden uitgesloten, vaak langer leven dan hun geciviliseerde tijdgenoten. Gedurende het industriële tijdperk steeg de levensduur pas sinds kort en momenteel wordt algemeen erkend dat in paleolithische tijden de mensen lang levende dieren waren zodra bepaalde risico's gepasseerd waren. De Vries is correct in zijn oordeel dat de levensduur scherp daalde bij contact met civilisatie.

"Tuberculose en diarree moesten wachten op de opkomst van landbouw, mazelen en de builenpest worden een plaag zodra de grote steden verschijnen", schreef Jared Diamond. Malaria - in zijn eentje waarschijnlijk de grootste moordenaar van de mensheid - en vrijwel alle andere infectieziekten zijn de erfenis van landbouw. Voedings- en degeneratieziekten verschijnen over het algemeen bij domesticatie en cultuur.

Kanker, hartinfarct, bloedarmoede, tandcariës en psychische stoornissen zijn slechts een paar van de kenmerken van landbouw; vroeger baarden vrouwen zonder moeite en met weinig of geen pijn.
Mensen waren veel levendiger in al hun zintuigen. !Kung San, zo rapporteert R. H. Post, hebben een eenmotorig vliegtuig gehoord op een afstand van meer dan honderd kilometer, velen kunnen met het blote oog vier manen van Jupiter zien. Het samenvattend oordeel van Harris en Ross dat er sprake is van "een algehele teruggang in de kwaliteit en waarschijnlijk ook de duur van menselijk leven onder boeren, vergeleken met vroege jagers en verzamelaars", is zwak uitgedrukt.
Een van de meest persistente en universele ideeën is dat er, voordat de geschiedenis begon, ooit een Gouden Eeuw van onschuld was. Hesiodus bijvoorbeeld verwijst naar de "leven onderhoudende aarde, die haar overvloedige vruchten prijsgaf zonder het smeergeld van zware arbeid". Eden was duidelijk de thuisgrond van de jagers-verzamelaars en het verlangen, uitgedrukt door de historische beelden van het paradijs, moet afkomstig zijn geweest van vroege landbouwers, teleurgesteld als ze waren door het verlies van een leven in vrijheid en relatief gemak.
De geschiedenis van de civilisatie laat de toenemende verschuiving zien van natuur door menselijke ervaring, gedeeltelijk gekenmerkt door een enger worden van voedselkeuzes. Volgens Rooney konden prehistorische volkeren in hun levensonderhoud voorzien met meer dan vijftienhonderd soorten wilde planten, terwijl "alle beschavingen", zo herinnert Wenke ons, gebaseerd zijn op het cultiveren van een of meer van slechts zes plantensoorten: tarwe, gerst, gierst, rijst, maïs en aardappelen.
Het is een frappante waarheid dat, zoals Pyke naar voren brengt, de laatste eeuwen "het aantal verschillende, eetbare voedingsmiddelen die daadwerkelijk worden gegeten, gaandeweg is afgenomen". De wereldbevolking is momenteel grotendeels afhankelijk van zo'n twintig plantengeslachten terwijl de natuurlijke rassen vervangen worden door kunstmatige kruisingen en de genen veel minder gevarieerd zijn.
De diversiteit van voedingsmiddelen verdwijnt of vervlakt naarmate het aandeel van geproduceerde voedingsmiddelen toeneemt. Heden ten dage worden wereldwijd exact dezelfde voedingsartikelen gedistribueerd, zodat een Inuit en een Afrikaan zich weldra met poedermelk zullen kunnen voeden die geproduceerd is in Wisconsin of met ingevroren vissticks uit één enkele fabriek in Zweden. Een paar grote multinationals zoals Unilever, 's-werelds grootste voedselproducent, staan aan het hoofd van een hooglijk geïntegreerd systeem dat er niet op gericht is mensen te voeden of zelfs te eten te geven, maar om de wereld te dwingen tot een steeds groeiende consumptie van gefabriceerde, bewerkte producten.
Toen Descartes het principe formuleerde dat de mensheid de zuivere plicht had alle dingen ten volle te exploiteren voor *elk* gebruik, was onze verwijdering van de natuur vrijwel compleet en het toneel klaar voor de industriële revolutie. Driehonderdvijftig jaar later leeft deze gedachte voort in de persoon van Jean Vorst, curator van het Franse Museum voor Natuurlijke Historie, die de

vervolg op pag. 71

JOHN ZERZANS VISIE OP LANDBOUW*

Een kritisch commentaar

Harold Barclay

John Zerzans kritiek op landbouw komt in feite neer op een geromantiseerde visie op jagers en verzamelaars enerzijds en een daarmee contrasterende, zeer vooringenomen opvatting over het boerenbestaan anderzijds. Jagers en verzamelaars zitten niet rond het kampvuur te discussiëren over Plato of zoiets. Ze zijn niet in 'eenheid met de natuur' de hele dag bezig met het spelen van spelletjes of met feestvieren. Doordat ze uiterst kleine, geïsoleerde, homogene gemeenschappen waren, kregen ze weinig intellectuele stimulansen van buiten de enge begrenzingen van hun groep. Hen ontbrak tevens een van die vervreemdende systemen - het schrift - dat essentieel is voor de ontwikkeling en verspreiding van complexe gedachten. Ze produceerden zeker wel ideeën, sommige zelfs tamelijk ontwikkeld, zoals Paul Radin laat zien in zijn Primitive Man as a Philosopher *(hoewel zelfs hier de meeste voorbeelden afkomstig zijn van mensen die reeds zijn bezweken voor het kwaad van de landbouw).*

Verder kan het leven van jagers en verzamelaars best minder eentonig zijn geweest dan dat van fabrieksarbeiders of negentiende eeuwse boeren. Maar er was wel degelijk sprake van 'werk', hoewel dat misschien bij vlagen gebeurde: dagen van keihard werken gevolgd door dagen van nietsdoen. Het is interessant dat de voorbeelden die Zerzan geeft allemaal betrekking hebben op volken in een subtropisch of tropisch klimaat. Het leven van jagers en verzamelaars in het subarctisch en arctisch klimaat was bepaald niet zo gemakkelijk en maar al te vaak ronduit meedogenloos.

Zerzan zegt dat productie, net als werk, begint met landbouw, maar jagers-verzamelaars houden zich ook met productie bezig. Zij vervaardigden allerlei gereedschappen, behuizingen, kleding, kunstwerken, vaten, verf- en kleurstoffen, medicijnen etc. En ze probeerden zelfs hun omgeving te beheersen. Belangrijk in dit verband was het gecontroleerd afbranden van bepaalde arealen teneinde de typen planten die daar groeiden te kunnen gebruiken en zodoende specifieke wildsoorten in de hand te werken. Een andere, minder gebruikelijke vorm van beheersing bestond uit het verleggen van waterbronnen. Er is gesuggereerd dat bepaalde omleidingstechnieken per ongeluk resulteerden in een soort wildbeheer, zodat het wild in de onmiddellijke nabijheid op een constant aantal bleef: het ene gebied raakte niet uitgedund en het andere niet overbevolkt. Jagers-verzamelaars waren geen natuurkinderen. Ook zij waren 'vervreemd' en, zoals

---

* Oorspronkelijk verschenen als 'Comment on John Zerzan's Critique of Agriculture' in *The Raven* nr. 30 (zomer 1995). De vertaling is van Sies van Raaij.

heel de mensheid, leefden zij in een wereld van cultuur en symbolen, zo afgescheiden van de natuur.

Over de levensverwachting van jagers-verzamelaars zegt Zerzan "dat de huidige jagers-verzamelaars, *wanneer verwondingen en ernstige infecties worden uitgesloten*, vaak langer leven dan hun geciviliseerde tijdgenoten" (cursivering toegevoegd). Maar het zijn juist de verwondingen en ernstige infecties die zo'n hoge tol eisten. Naast ongelukken is het sterftecijfer van barende vrouwen en jonge kinderen van belang. Zerzan vermeldt niet dat samenlevingen van jagers-verzamelaars steevast geplaagd werden door tovenarij en de angstaanjagend-dominante macht van sjamanen. Zerzan doet geringschattend over het landbouwbestaan: "de menselijke gevangenschap van het geketend zijn aan oogsten en kuddes". Hij deelt het geloof van Marx in de "idioterie van het plattelandsleven". Kennelijk is Zerzan zich niet bewust dat er miljoenen volkomen intelligente menselijke wezens zijn die er werkelijk van genieten om de grond te bewerken en vee te hoeden. Die zien dat niet als eentonig werk en velen beschouwen het niet eens als 'werk.' Momenteel houden boeren en veefokkers in Noord-Amerika hardnekkig vast aan hun manier van leven en zij moeten er niet aan denken ander werk te doen. Er zijn maar weinig beroepen die meer persoonlijke onafhankelijkheid en zelfbeheer toelaten. Ik kan hier niet alle voordelen van een landbouwbestaan schetsen, ik wil alleen benadrukken dat Zerzans zienswijze wordt verduisterd door stedelijke bijziendheid.
Zerzan legt de schuld van de vloek van de arbeid bij landbouw. Maar het is nogal duidelijk dat herdersvolken - gespecialiseerd in het hoeden van vee - slechts één voorbeeld vormen van mensen die hun activiteiten bij het instandhouden van kuddes niet beschouwen als 'werk'. Neem bijvoorbeeld de Fulani of Oost-Afrikaanse veehoeders of de paarden-, koeien- en schaapherders van Centraal-Azië.
Zerzan zegt dat landbouw vrouwen verandert in lastdieren en kinderfokkers. Denkt hij niet dat vrouwen zich ook bij jagers-verzamelaars met deze taken bezighielden? Het is nogal duidelijk dat het domesticeren van grote trekdieren in samenhang met echte landbouw vrouwen *en mannen* verlichtte van de taak om als lastdieren te fungeren.
Zerzan wijst in verband met de ontbossing van het Middellandse Zeegebied met een beschuldigende vinger naar gedomesticeerde schapen en geiten, maar de waarheid is dat de hoofdschuldigen mensen waren die meer land nodig hadden om te beploegen en hout om schepen te bouwen.

Zerzan schetst de stompzinnigheid van de moderne 'agribusiness' en beschrijft de verhouding tussen mensen en gedomesticeerde dieren in termen van dominantie en fokken voor onderdanigheid. Met deze opvattingen kan ik in grote lijnen akkoord gaan, met betrekking tot gedomesticeerde dieren is hij echter opmerkelijk selectief in zijn bewijsvoering. Een soort met de intelligentie van homo sapiens kon nauwelijks een relatie hebben met vee, welke niet grotendeels dominant was. Immers, een essentieel kenmerk van evolutie is aanpassing, waarbij het onvermijdelijk is dat soorten wedijveren met elkaar. Zodoende zal de een dominant worden over de ander.

Eén bewering van Zerzan mag niet onbecommentarieerd passeren, vooral omdat het een voorbeeld is van zijn poging dieren te vermenselijken. Zerzan stelt dat bij gedomesticeerde dieren "wordt tegengegaan dat ze elkaar het hof maken". Wat nog het dichtst in de buurt komt van hofmakerij tussen de wilde soortgenoten van gedomesticeerde zoogdieren is het competitieve vechten tussen bronstige mannetjes. De seksuele relatie tussen mannetje en vrouwtje is bijzaak en slechts een kwestie van een paar seconden. Er is helemaal geen sprake van elkaar 'het hof maken', niet bij tamme dieren en niet bij wilde.

Nog even iets over het domesticeren van dieren. Mens-dier relaties bestaan niet uitsluitend uit dominantie en onderdanigheid. Er bestaan ook relaties waarin mensen en dieren als partners samenwerken, of althans moeten samenwerken. En de dieren lijken zelfs te genieten van hun taken, bijvoorbeeld honden tijdens de jacht of bij het hoeden van schapen en paarden bij het van richting veranderen en hoeden van vee, en in het algemeen bij rijden en racen.

Op dit moment bestaan er geen bevredigende verklaringen voor de oorsprong van landbouw. En er zouden wel eens meerdere oorzaken kunnen zijn. Ten eerste is de domesticatie van planten onafhankelijk van elkaar op ten minste vier verschillende plaatsen uitgevonden (Zuidwest-Azië, Zuidoost-Azië, Centraal-Amerika en West-Afrika) maar er kunnen nog andere centra zijn geweest. We hebben hier te maken met uiteenlopende tijdstippen en plekken, en waarschijnlijk dus ook met meerdere oorzaken. Ten tweede werden de verschillende soorten planten en dieren niet allemaal om dezelfde redenen gedomesticeerd. Hoenderen werden waarschijnlijk gedomesticeerd voor religieuze doeleinden (bij het voorspellen van de toekomst) maar niets wijst erop dat dit ook een oorzaak is geweest van de domesticatie van honden, ezels of paarden.

Zerzans centrale stelling is dat de oorsprong van landbouw onderdeel is van een of ander enorm, zich ontvouwend proces van toenemende vervreemding, waarin een drijfkracht besloten lag om uniformiteit te creëren en te beheersen. Dit is allemaal erg speculatief en bovendien niet een hypothese die je kunt testen. De geschiedenis laat duidelijk zien dat landbouw samenhangt met staat, regering, natie, maatschappelijke klasse en kaste, slavernij, oorlog en militarisme, destructieve technologieën en stedelijk leven. Als dit tekenen zijn van vervreemding en het verlangen naar overheersing, moeten we onszelf afvragen waarom vervreemding en overheersing voor de mensheid kennelijk zo'n centrale plaats innemen. Over deze aangelegenheid kan ik slechts een paar gedachten opwerpen. Zoals ik heb laten zien, zijn alle homo sapiens 'vervreemd' - zowel jagers-verzamelaars als landbouwers - aangezien ze nu eenmaal verblijven in de menselijke wereld van cultuur (zie Ernst Cassirer, *An Essay on Man.*) De oorspronkelijke vervreemding van homo sapiens begon toen mensen hersenen kregen die voldoende intelligent waren om een gevoel van zelfbewustzijn te laten ontstaan. De scheiding tussen het zelf en het niet-zelf is de eerste daad van vervreemding. Bij onze soort schijnt dat weldra gevolgd te worden door een bewustzijn van ons eindig bestaan en zo'n vijftig- tot honderdduizend jaar geleden werd taal uitgevonden, waarmee de aanzet werd ge-

geven tot die speciale wereld van cultuur. Kort gezegd, in de context van deze wereld zou het erop lijken dat intelligentie leidt tot nog meer vervreemding. En wat overheersing betreft: een universeel kenmerk van homo sapiens is het verlangen naar achting en erkenning en het verwerven van invloed. De scheidslijn tussen dit en de 'wil tot macht' is inderdaad zeer vaag.

Ongetwijfeld moet de moderne landbouw van karakter veranderen en dienen er ecologisch verantwoorde alternatieven geïntroduceerd te worden. Maar om voor te stellen dat landbouw moet worden afgeschaft, is absurd. Zerzan lijkt te zeggen dat landbouw vervangen moet worden door jagen en verzamelen, in welk geval we af zouden moeten zien te komen van 99 procent van de wereldbevolking. Om maar te zwijgen over de ontelbare goede dingen in het leven die landbouw en civilisatie hebben gebracht en die Zerzan, net als wij allemaal, niet meer dan vanzelfsprekend vindt. De bevrijding komt echt niet zodra landbouw verdwijnt. Het gevolg van Zerzans opvatting is dat bevrijding slechts komt met de dood. Ik wil met kracht betogen dat bevrijding niet iets absoluuts is. Het moet gedefinieerd worden binnen de grenzen van de menselijke situatie en dat betekent op dit moment onder meer een wereldbevolking van zes miljard. We moeten manieren zien te vinden om de daarmee gepaard gaande problemen op te lossen en tegelijkertijd een meer bevrijde en conserverende samenleving te worden. Wat zeker is, is dat we daarbij niet zonder landbouw kunnen.

HET EINDE VAN DE ONSCHULD
vervolg van pag. 67

uitspraak heeft gedaan dat onze soort "wegens ons intellect" niet langer over een bepaalde beschavingsdrempel kan terugkeren en wederom deel worden van een natuurlijke omgeving. Terwijl hij perfect het oorspronkelijke en hardnekkige imperialisme van landbouw verwoordt, verklaart hij voorts dat "aangezien de aarde in haar primitieve staat niet geschikt is voor onze expansie, de mensheid haar moet ketenen teneinde de menselijke bestemming te bereiken".
De eerste fabrieken waren letterlijk een nabootsing van het landbouwmodel, daarmee aangevend dat au fond alle massaproductie landbouw is. De natuurlijke wereld moet gebroken worden en gedwongen te werken. Men denke aan de Amerikaanse prairies waar kolonisten zes ossen voor de ploeg moesten spannen teneinde voor het eerst door de grond te kunnen ploegen. Of een scène uit de jaren 1870 in *The Octopus van Frank Norris*, waarin aan elkaar gekoppelde ploegen als "een grote colonne veldartillerie" door de vallei van San Joaquin werden gedreven, waarmee in één klap 175 voren werden getrokken.
Tegenwoordig is wat er overgebleven is van de organische natuur, volledig gemechaniseerd onder het schild van een paar petrochemische bedrijven. Hun kunstmest, pesticiden, onkruidverdelgers en hun bijna-monopolie van de wereldvoorraad zaden bepalen een totaal milieu waarin de voedselproductie geïntegreerd is vanaf het planten tot het consumeren.

DOMELA'S ERFGENAAM?*

Leo Polak over autonomie en ethiek

Homme Wedman

Vandaag gedenken wij hier in Heerenveen de tachtigste sterfdag van Ferdinand Domela Nieuwenhuis.[1] Vergeleken met de enorme aandacht voor zijn overlijden en voor zijn uitvaart in 1919 is onze bijeenkomst een bescheiden eerbetoon. Anderzijds: welk publiek figuur uit de Nederlandse politieke cultuur wordt na zoveel jaren nog herdacht, laat staan bedacht met een eigen museum, zoals Domela dat hier heeft. Als eerste van de hopelijk lange reeks verzorgers van de Domela Nieuwenhuislezing kan ik moeilijk om een klemmende beginvraag heen. Wat is na een eeuw nog de betekenis van het leven en streven, dat in 1846 geleden in Amsterdam begon? Als braaf en gezagsgetrouw libertair kan ik alleen maar voor mezelf spreken.

De rode draad in het leven van Domela is volgens mij het thema van de verlossing. Dat geldt voor de christelijke openingsscènes van zijn leven, voor het sociaal-democratische middendeel en voor het anarchistische slottoneel. Verlossing als Leitmotiv voor een Luthers kind, student en dominee, die keuze zal niemand verbazen.
Origineel was Domela niet in zijn afscheid van de kerk. De Nederlandse beschaving van de laatste anderhalve eeuw kent tal van in hun ambt teleurgestelde dominees, die vervolgens in letterkunde, journalistiek en politiek ons vaderland en de wereld met vrucht gediend hebben. Typisch voor hem is wel de hardnekkigheid waarmee hij ook als godloochenaar vasthield aan verlossing als menselijke opdracht. Die moest niet straks in het hiernamaals geschieden, maar nu: hier op aarde. De komende revolutie was de tenhemelopneming van het gehele mensdom in het paradijs op aarde.

Maar ook al vóór die beslissende algehele verlossing was er de nodige arbeid te verrichten volgens het credo van de verse sociaal-democraat Domela Nieuwenhuis. Al tijdens zijn laatste jaren in de kerk verschoof bij hem de betekenis van Christus als verlosser naar die van Jezus en andere figuren uit de galerij van bijbelse personen naar die van inspirator voor de zelfverlossing van de mens. Daarmee stuiten we op de paradox van een man, die Us Ferlosser werd genoemd, terwijl hij nu net nadrukkelijk beweerde, dat mensen - en vooral werklieden - hun *eigen* verlosser moesten zijn. En het was juist die fundamentele, fundamentalistische opvatting over zelfverlossing, die hem van de sociaal-democratie naar het vrije socialisme bracht. Immers: hoe kan een partij, zelfs een sociaal-democratische, die mensen wil disciplineren en in het gareel wil brengen, die mensen *dwingt* vrij te zijn, hoe kan zo een organisatie een waarlijk vrije maatschappij bewerkstel-

---

* Tekst van de (eerste) Domela Nieuwenhuis-lezing, gehouden op 20 november 1999 in het Ferdinand Domela Nieuwenhuis-museum in Heerenveen.

ligen? Autoritaire middelen ontheiligen en blokkeren het libertaire doel.
Met die conclusie verliet Domela in wezen het domein van de politiek en bewoog hij zich voortaan in het rijk van de ethiek, van de zedelijke beginselen en de opvoeding daartoe. Volgens mij is dat de essentie van de laatste - ruim twintig jaren durende - anarchistische periode van zijn aardse leven. Je zou het ook anders kunnen voorstellen: het vrije denken, dat hem uit de kerk dreef en dat de ondertoon vormde van zijn jaren als sociaal-democraat, kreeg van 1898 tot zijn dood in 1919 de overhand. Daarmee werd het diep doorleefde persoonlijke thema van de verlossing – door middel van lijden en strijden – getild naar het niveau van de vrijheid, van de bevrijding van afzonderlijke mensen, van groepen en van heel de mensheid. Daarmee hergeef je dat leven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, anders dan zijn laatste biograaf Meyers heeft gedaan, ook weer de eenheid die er in zat.[2]
Het erflaterschap van Domela zit hem volgens deze beschouwing al met al niet in het wekken van plat klassenbewustzijn, zoals Jan en Annie Romein eigenlijk beweren in hun veel geciteerde opstel over Domela.[3] Het erflaterschap zit hem eerder in Domela's voortdurende oproep tot enerzijds het verwerven van innerlijke vrijheid, autonomie dus, en anderzijds tot de bevrijding van uiterlijke dwang door materiële en geestelijke belemmeringen: de heteronomie dus. In dat streven naar vrijheid was Domela consequent, zijn leven lang en dat verdient respect, ook nu nog. Als denker was hij daarbij niet origineel, maar dat wilde hij ook niet. Het heeft dus geen zin hem daarop op af te rekenen. Hij was in de eerste plaats propagandist. Het ethische probleem dat Domela stelde, dat van de innerlijke vrijheid en de vrijmaking van uitwendige morele dwang, vergt volgens mij een nadere kritische beschouwing.
Voor anarchisten is dat nuttig, omdat binnen het anarchisme - ook wel bij Domela zelf - te veel de aandacht is gericht op de strijd tegen alle gezag, zonder dat men zich afvroeg hoe in een gezagsloze samenleving en op de weg daartoe dat autonome vrije individu er uit zou moeten zien. Volgens welke normen en waarden zou dat vrije individu moeten en kunnen handelen, zonder dat hij of zij op zijn of haar beurt een belemmering wordt van de vrijheid van anderen? Belangrijker is evenwel, dat vandaag de dag voor de hele westerse samenleving het omgekeerde probleem actueel is: met het wegvallen van de ergste materiële zorg en dwingende gedragsvoorschriften, met het verdwijnen van veel onderdrukking door de staat en de kerkelijke moraal is het probleem van de door afzonderlijke individuen zelf te bepalen normen en waarden nogal klemmend geworden. Daarom voer ik u mee naar de denkwereld van iemand, die mooi halverwege tussen ons en Domela staat, iemand die helder na heeft gedacht over het vraagstuk van autonomie en heteronomie, van geestelijke zelfstandigheid en strijd tegen uitwendige dwang. Leo Polak dus: net als Domela een held van het vrije denken.

Leo Polak wordt in 1880 in Steenwijk geboren, als een van de twee zonen van Abraham Polak, koopman en fabrikant, en diens jonge vrouw Henriëtte Cohen.[4] Zij is van gedeeltelijk Duitse afkomst. Leo Polak spreekt en schrijft later ook alsof Duits zijn moedertaal is. Hij doet in 1898 eindexamen gymnasium. Hij

blijkt zeer begaafd, niet alleen intellectueel, maar ook artistiek. Hij speelt voortreffelijk piano en orgel en tekent uitstekend. Dichten doet hij geestig en vormvast in het Nederlands, Duits en Latijn. Hij studeert rechten in Amsterdam. In 1903 legt hij het doctoraal examen met lof af. Typerend is dat hij in zijn latere gymnasiumjaren en zijn studietijd deels leeft in de sfeer van het idealisme van de opkomende vrije jeugdbeweging – hij heeft voeling met de anarchistisch te noemen Rein Levenbeweging - maar zich evengoed in het 'burgerlijke' milieu weet te bewegen. Hierin lijkt hij op Domela. In zijn studententijd is Leo Polak zowel lid van de Studenten Geheelonthouders-vereniging als van het Amsterdamse studentencorps. Zijn contact met het ouderlijke Steenwijk blijft intens, hij verblijft er voor langere perioden. Dat beschermde ouderlijk milieu blijft ook na zijn afstuderen belangrijk, als hij zich gaat zetten aan een dissertatie over de vergelding als grondslag van het strafrecht.

Hij is de 'Nieuwe Richting' toegedaan, die in plaats van de vergeldingsgedachte de beveiliging van de maatschappij centraal stelt en de heraanpassing van de misdadiger aan de maatschappij. Clara Wichman is voor anarchisten de bekendste van die afschaffers van straf. Tijdens zijn onderzoek gaat zijn belangstelling labyrinthische wegen, waarbij als draad van Ariadne zijn verworven inzicht omtrent de kenbaarheid van de werkelijkheid gaat fungeren. In 1910 is zijn *Kennisleer contra Materierealisme, bijdrage tot Kritiek en Kantbegrip* gereed: het verschijnt in 1912. Polak heeft zich hiermee in het psychisch-monistische kamp van de door hem vereerde Groninger filosoof en psycholoog Heymans geschaard. Werkelijkheid is datgene wat door menselijke waarneming gekend wordt. Over niet gekende dingen valt geen zinvolle uitspraak te doen, dat is speculatie en metafysica. (Een nog steeds vruchtbare opvatting, dunkt me.) In 1910 gaat hij in Amsterdam wonen, bij zijn broer, de arts Willy Polak. In 1913 wordt hij privaatdocent in de kennisleer in Amsterdam en geeft vermaarde zaterdagmiddagcolleges, die ook door belangstellenden van buiten de universiteit gevolgd worden. Hij blijft worstelen met de vergeldingsleer. In 1916 verruilt hij de leer van de afschaffing van straf voor één van eigen ontwerp, die de zin der vergelding op een originele manier bevestigt.

Het proefschrift verschijnt in 1921, althans het eerste deel. Het tweede deel van *De Zin der vergelding* komt postuum uit, hoewel het in proefdruk al vele jaren gereed ligt. Zoals vaak vindt Polak het bij voortduring nog niet goed genoeg. In 1922 volgt een eredoctoraat in Groningen: Heymans wil hem als opvolger. In 1925 wordt Polak bijzonder hoogleraar rechtsfilosofie in Leiden en in 1928 opvolger van Heymans als filosoof, ondanks veel bezwaren van de Groninger theologen. Polak is atheïst en een bekend en militant vrijdenker. De Groningse jaren zijn vruchtbaar in de zin van redacteurs- en bestuurswerk in filosofische kringen. Hij houdt vele lezingen en schrijft artikelen in binnen- en buitenlandse bladen, ook voor niet-filosofen. Ruime bekendheid krijgt Polak door radiotoespraken voor de Vrijdenkers Radio Omroep en de Radio Volksuniversiteit. Hij is niet alleen actief in de vrijdenkersbeweging, die hij een nieuw beginselprogram geeft. (Dat programma lijkt me nog steeds heel wat acceptabeler dan dat van het halfzachte naoorlogse Humanistisch Ver-

bond.) Ook in maatschappelijke organisaties voor geheelonthouding en seksuele hervorming komt men Polak tegen. Zijn laatste boek is *Sexuele Ethiek*. Verder is hij betrokken bij het antifascistische Comité van Waakzaamheid.
Zijn persoonlijk leven is, anders dan dat van Domela, bepaald gelukkig te noemen. In 1917 huwt hij Henriëtte Schwarz. Ze krijgen drie dochters, Bettina, Ansje en Jetteke, wier namen nog prijken in de steen in de gevel van huize Euthymia in Groningen. Bij het naderen van de Tweede Wereldoorlog brengt Polak de kostbare werken van zijn bibliotheek in veiligheid, maar gaat niet in op een aanbod hoogleraar in Amerika te worden. Hij mag eind 1940 vanwege zijn joodse afkomst niet meer als hoogleraar optreden in Groningen. Een brief waarin hij bezwaren formuleert tegen de opstelling van zijn universiteit, met daarin een zinsnede over de 'vijand' die de inspirator van bepaalde maatregelen is, raakt door toedoen van de toenmalige 'Deutschfreundliche' rector Kapteyn in handen van de SD. Dat wordt het begin van Polaks gang van cel naar cel in Groningen en Leeuwarden en vervolgens naar Sachsenhausen. Daar sterft hij op 9 december 1941. Na de oorlog leeft hij vooral voort in de herinnering als heroïsch slachtoffer van vroeg verzet. Mij lijkt het de moeite waard om iets van zijn denkwereld in de herinnering terug te roepen.

HETERONOMIE EN AUTONOMIE

Wat heeft Polak ons nu nog over heteronomie en autonomie te melden? Omdat men zich bij autonomie heel wat meer kan voorstellen dan bij dat rare begrip heteronomie begin ik met het laatste. Met heteronomie bedoelde Polak het zich schikken naar de voorschriften die anderen aan ons opleggen, dan wel voorschriften die uit een veronderstelde natuur der dingen worden afgeleid. Tegen beide keerde hij zich met grote energie. Al enkele jaren nadat hij bar mitsvah was geworden, keerde hij de synagoge en het geloof der vaderen de rug toe, zonder zijn joodse afkomst ooit te verloochenen. Maar zijn hele leven streed hij tegen de pretentie van de georganiseerde godsdienst om haar eigen volgelingen, laat staan anderen, voor te schrijven hoe hun handel en wandel moest zijn. In 1931 sprak hij het in de radio-rede 'Eenheid boven geloofsverdeeldheid' zo uit: "Heteronomie, dat is het erkennen of aanvaarden van welk ander gezag ook, voor wereld- en levensleer, dan dat van ons aller Rede, in door mij nader omschreven zin. Trouwens ik weet maar al te goed dat de stem der Vrije gedachte vooralsnog is en blijft de stem eens roependen in de woestijn - de woestijn der dagelijkse duizendvoudige geloofspropaganda, gevoerd door honderdduizenden geschoolde beroepspredikers, gesteund door de machtigste organisaties ter wereld, beschikkend over ongetelde miljoenen aan kapitaal, over volgepropte kinderscholen, kweekscholen en hogescholen, over de grootste uitgeverijen en boekerijen, over drukpersen, die de wereld dag in dag uit overstromen met hun stichtelijk bladen en blaadjes, over het leeuwendeel der radiorantsoenen, over alle suggestieve middelen van heilige schriften, heilige tradities, heilige tempelgebouwen, heilige riten en symbolen, cultus en liturgie, over heilige sacramenten, hemelse heerlijkheden en helse verschrikkingen".[5]
De radiotoespraken van Leo Polak werden, niet alleen - als gebruikelijk - door de leden van de toenmalige Radio-Con-

trolecommissie van te voren gelezen en gecensureerd, neen: ze werden ook voor het front van de commissie voorgelezen, om een indruk te krijgen hoe ze gesproken zouden klinken.[6] Hij moet een indrukwekkend, redenaar geweest zijn.
In zijn betoog over de heteronomie spreekt hij zich kritisch over de in de Sovjet-Unie heersende dwang: "Ik weet niet, of er in Rusland tegenwoordig méér of minder geloofsvervolgingen en progroms plaats vinden dan van ouds onder het orthodox-kerkelijk en tsaristische regime; maar ik weet wel dat de Vrije Gedachte krachtens haar beginsel aan ieder volle gewetensvrijheid waarborgt, die zij opeist voor zichzelf – en dat een iegelijk die andersdenkenden vervolgt of minacht, naar het voorbeeld der gelovige ketterjagers, opgehouden heeft vrijdenker te zijn of het nimmer geweest is".[7]
Heteronomie zit hem niet alleen in de georganiseerde godsdienst, immers ook onder ongelovigen treft men heteronome denkbeelden aan. Polak richt zijn pijlen ook op allerlei vormen van naturalisme en determinisme. Oppervlakkig samengevat bestrijdt hij – ook in eigen vrijdenkerskring - de gedachte dat de natuur ons zedelijke wetten zou kunnen voorschrijven. Omdat in de natuur de sterkste wint, is dat ook in de mensenmaatschappij werkelijkheid en dus aanvaardbaar, zo een redenatie was hem een gruwel. Van pseudo-wetenschappelijke ideologieën als marxisme en fascisme moest hij helemaal niks hebben.
Polak gelooft in het vermogen van mensen het ware, het goede en het schone te kennen en te doen. Hij voegt zich in de traditie van Spinoza, Kant, Schopenhauer en Heymans: de mens heeft een individuele kern, die ook wel zijn rede wordt genoemd. Die rede moet je niet alleen opvatten als het logische, rationele kenvermogen van de mens, die rede omvat ook het aangeboren oordeelsvermogen van goed en kwaad, van mooi en lelijk. Bij Polak gaat het niet alleen om het vermogen tot het kennen van het goede, het ware en het schone, maar ook de wil tot kennen, vanuit wat hij met Heymans het 'karakter' noemt.
Aan de namen van zijn inspirators moet er één toegevoegd worden: die van Guyeau, de Franse ethicus die een schets van een moraal zonder dwang en verplichtingen schreef, een boek dat de basis vormt voor Kroptkins laatste werk, de onvoltooide *Ethica*. Christiaan Cornelissen, die Kropotkins werk voortzette in zijn *Ethique moderne*, baseerde zich evenzeer op Guyeau.[8]
Betekent nu deze strenge opvatting over menselijke autonomie en even strenge bezwaren tegen dwang van buiten, dat Polak een individualistisch anarchist à la Stirner of Mackay is? In zijn verslag van het internationale filosofencongres in Praag in 1937, waar fascisme en de crisis van de democratie heftig bediscussieerd werden, formuleerde hij politieke vrijheid als volgt: "Een zeer oude gedachte vereenzelvigt politieke vrijheid met de 'règne de la loi': sub lege libertas. Zeker, wettelijk regime is nodig, maar onvoldoende: 'si la loi elle-même est oppressive, il n'y a point de liberté. Si la loi défend tou, qu'est-ce qui reste?' – Aan het individu moet dus een ongereglementeerd domein van overboden actie worden gelaten, waarbinnen hij souverein blijft en vrij ademhaalt".[9]
Polak vindt dit een te beperkte invulling van de autonomie: "Vrijheid is daar, waar de wet (afgezien van één-

heids- en ordemaatregelen als rechtshouden, termijnen en derg.) niets verbiedt (heteronoom), dan wat de welgezinde mens vanzelf (autonoom) zou nalaten. Gelijk omgekeerd de autonome vrijheid reeds zuiver geformuleerd is door de Socraticus Aristippus, toen deze de vraag, wat de 'philosophen' vóór zouden hebben op de anderen, antwoordde: "Als alle wetten werden opgeheven, zouden we precies zo blijven leven"."[10]

GERECHTIGHEID EN STRAF

Het gaat Polak bij dit al dus niet om de wet maar om de gerechtigheid, die verdedigd moet worden door en voor de 'welgezinde' mens. Dat die het zwaar te verduren had in 1937, besefte hij terdege. In zijn verslag over het Praagse congres staat een treffend zinnetje over zijn terugkeer uit Praag in 1937, waar in ieder geval hoffelijk was gedebatteerd door de voor- en tegenstanders van autonomie: "En wanneer men daarna weer de dagbladen en het politieke nieuws las, kwam telkens de nu eens opstandige, dan weer geresigneerde gedachte boven: 'wijsheid wikt, macht beslist'."[11]

Wat is nu de kern van die gerechtigheid op het niveau van het handelen van afzonderlijke individuen? Polak verwijst er op vele plaatsen in vele bewoordingen naar. Het hoogste ethische gebod is dat van wederkerigheid. Die notie is evenwel ouder en dieper geworteld bij Polak dan door de latere lectuur van Spinoza, Kant en Guyau. Ook na zijn afscheid van de synagoge bleef Polak Torah en Talmoed bij zich dragen: ze zaten in zijn hoofd. De belangrijkste zin voor hem was het Talmoedwoord *Bemin uw naaste alsuzelf, dat is de ganse leer, al dat andere is maar uitlegging*. Polak voegt aan die 'uitlegging' zelf toe: 'en rabbinistische vervalsing'.[12] Zoals Domela de Christelijke verlossingsleer omvormde tot een sociale en ethische bevrijdingsleer, zo deed Polak dat met het gerechtigheidsbegrip van de oud-testamentische profeten.

Zijn laatste zelfstandig uitgegeven werk, de tekst van een radiocursus 'Noodlot en Vrije Wil', gehouden voor de Radio Volksuniversiteit, eindigt met een woord van Kant aldus: "Wenn, die Gerechtigheit untergeht, so hat es keinen Wert mehr, dass Menschen auf Erden leben".[13]

Dat klinkt nu allemaal mooi en verheven: het lijkt alsof we hier met een goedwillende, maar wat ijl boven de harde maatschappelijke werkelijkheid uit zwevende denker te doen hebben. Het is allemaal prachtig een ideale samenleving van welgezinde weldenkende mensen, maar houdt die Polak dan geen rekening met slechtgezinde, onweldenkende, ja misdadige mensen? Doet hij dat niet, dan zou hem dezelfde naïviteit verweten kunnen worden als vele anarchisten, ook Domela. Vrijdenkers en anarchisten waren niet voor niets vaak aanhangers van de afschaffing van de straf en vervanging door heropvoeding. Polak behoorde als gezegd oorspronkelijk ook tot deze richting der 'abolitionisten'. De vergelding van het misdane wees hij aanvankelijk af. Hij bleef tegenstander van de gedachte dat de basis van straf wraak zou moeten zijn, ook al werd die door de staat namens de gemeenschap toebedeeld. Zijn eigen latere strafrechttheorie is te ingewikkeld om hier recht te kunnen doen.[14] Maar twee dingen kunnen hier opgemerkt worden. De basisidee is wederom de gerechtigheid die door een misdaad geweld is aangedaan, omdat

de autonomie van een individu of een groep is geschonden. Het verstoorde evenwicht in de gerechtigheid moet hersteld worden. Dat herstel is de vergelding, die de misdadiger moet betalen. Het is dus niet een simpele kwestie van het overtreden van een formele regel van buitenaf die de basis is voor straftoedeling.
Dat blijkt ook uit de maat van de straftoedeling bij Polak. Die wordt door hem niet bepaald door het leed dat een misdadiger zijn slachtoffer of de gemeenschap toebrengt. Het wordt nu ingewikkeld: Polak neemt als uitgangspunt de weldenkende, de welgezinde mens, en de straf die de misdadiger moet hebben voor de schending van andermans autonomie moet gelijkwaardig zijn aan het leed, dat zo een weldenkend en welgezind mens zou ondergaan, wanneer hij de misdaad zou begaan. Of dit uitgangspunt in het nieuwe Wetboek van Strafrecht terug te vinden zal zijn - ik betwijfel het. Maar het uitgangspunt is voor vrijdenkers, humanisten en libertairen de moeite van het overdenken waard. Momenteel blijft het debat over straf immers dobberen tussen platte vergelding, beveiliging van de maatschappij en heropvoeding. Met Polak zouden we onze pijlen meer moeten richten op evenwichtige gerechtigheid en op herstel van autonomie, dan op vermeerdering van straf door de staat.

NOODLOT EN VRIJE WIL

Als laatste element van Polaks denken, dat voor ons vandaag nog waardevol is, noem ik zijn opvatting over noodlot en vrije wil. Bij Polak hoeven we niet te zoeken naar een naïeve verwachting van een spoedige, revolutionaire omwenteling der mensheid, zeker niet in de jaren dertig. Maar fatalistisch determinisme was hem evenzeer vreemd. Het slot van zijn serie radio-redes over 'Noodlot en Vrije Wil' laat horen, welke opdracht hij zag voor de goedgezinde mens van zijn (en onze) tijd.
"En zo overal, waar wij dat kostbaar eilandje van eigen vrijheid en verantwoordelijkheid in de oceaan van fortuin en noodlot rondom, ons enig oer-eigendom, prijsgeven, waar wij de dingen en ons zelf 'maar laten gaan', ***ons laten leven in plaats van zelf te leven***, te kiezen, in te grijpen naar eigen beginsel, karakter en overtuiging – overal ook, waar de vrije, volwassen, verantwoordelijke mens zich verlaagt tot *kuddedier*, dat *'herders'* en *'leiders'* blindelings volgt en gehoorzaamt. Zo is dan elke 'berusting' in wat nog door onze wil en activiteit veranderd *kan* worden – (en indien het triomferend maatschappelijk of persoonlijk onrecht, bedrog of laster of dergelijk is, door ons ingrijpen, ons verzet *behoort* te worden veranderd, bestreden, teneergeslagen) – zo is elke berusting in ophefbaar onrecht uit den boze, even onwijsgerig als onverantwoord. Berusten zal wie wijs is alleen in het onvermijdelijke – d.w.z. in wat ook met de beste wil en de uiterste krachtsinspanning niet te vermijden of te wijzigen valt. Er is dus, evenals er vrije wil èn noodlot is, evenzeer wijze opstandigheid en wijze berusting. Er zijn twee dingen in de wereld, waardoor wij ons nooit teneer moeten laten slaan: 1. Al wat *niet* te veranderen is, of wij ook willen, 2. Al wat *wel* te veranderen is, àls we maar willen!
Als zedelijk keurende en willende wezens hebben wij *de verwerkelijkingvan het zedelijk ideaal* te willen, te willen met andere woorden, dat *de gerechtigheid* zal heersen op aarde, dus zover het aan ons

ligt, waarheid, recht, liefde te doen trimferen over alle onrecht, bedrog, leugen, vervalsende partijdigheid, over alle waan en slechtheid. En gelijk de gerechtigheid de samenvatting is van alle deugden, zo is *zowel de slechte wil als het noodlot één en al ongerechtigheid.* En we komen thans terug op het woord van Schopenhauer: *Het noodlot schudt de kaarten en wij spelen!* Zeker, met fortuinlijke of noodlottige kaarten speelt ieder onżer het spel des levens. De een wordt overvloed, gezondheid, kracht, begaafdheid, verstand, schoonheid in de schoot geworpen – de ander moet in ontbering zwoegen of werkloos lijden, moet met ziek gestel of bekrompen geestvermogens, misdeeld of mismaakt zijn levensstrijd strijden. Dat is noodlot, diep onrechtvaardige fataliteit, die wij hebben te *corrigeren*, zover menselijk willen en kunnen daartegenover niet machteloos staat.

En wee het onzalig oosters dogma van '*Karman*', van een 'Hiervoormaals', dat al dat onverschuldigd leed toch weer aan 'schuld' in een zogenaamd voorleven wil wijten en al die onverdiende voorrechten als verdiend in dat gefantaseerd vroeger bestaan wil rechtvaardigen! Dat wordt om met de rechtvaardige Job te spreken "Voor het ongeluk verachting, naar de dunk van de welgeborgene, een stoot voor hen, wier voet wankelt"! Neen, bij geen enkel onrecht van fortuin of noodlot, dat wij *kunnen* keren, *indien* we willen – dus bijvoorbeeld onverdiende armoede, ziekte, gebrekkigheid – mogen wij ons neerleggen, zomin als bij enige triomf van de slechtheid of het slechte.

Maar met welke gelukkige of ongelukkige kaarten wij het spel des levens ook te spelen hebben, *een ieder speelt het eerlijk of vals, edel of gemeen, uitsluitend krachtens zijn vrije wil.* Want die alleen kàn eerlijk of vals, edel of gemeen, die alleen eerbiedwaardig of verachtelijk zijn. En op die vrije wil berusten al onze plichten en al onze rechten, waardoor ons leven *meer* dan een spel wordt: ernst, diepe, heilige ernst en strijd, diepe verheven strijd... waarin ieder zonder uitzondering een kracht, een causale factor is ten goede of ten kwade.

En in die strijd tegen noodlot en slechtheid hebben wij allen éénzelfde plicht en taak, in een prachtiger Nederlandse uitdrukking te formuleren, nl.: *ons best te doen*, ons uiterste best. Alleen wie dat gedaan heeft, met z'n geringe of z'n machtige vermogens, die is zedelijk verantwoord – die is *zijn vrijheid waard en waardig* geweest.

Als wij ons best hebben gedaan, dan mag er van komen, voor ons of voor anderen, wat wil".[15]

Leo Polak bleef tot december 1941, tot in Sachsenhausen, zijn best doen.

Met dit betoog over Polaks denken over autonomie en heteronomie wil ik allerminst beweren dat we zijn denkbeelden klakkeloos zouden kunnen overnemen en gebruiken; dat zou immers nieuwe dwang van buiten opleveren. Wel houden zijn denkbeelden ons - in ieder geval mijzelf - een spiegel voor. Wij anarchisten hebben ons traditioneel vooral beijverd onze sociaal-democratische broeders te bestrijden: hun waan dat de dwang van de staat de ideale samenleving zou verwezenlijken, stelden we in alle toonaarden aan de kaak. Het lijkt erop dat de sociaal-democraten zowel het ideaal als de weg er naar toe kwijt zijn geraakt. Rudolf de Jong heeft daar in het *Zesde Jaarboek Anarchisme* (1999) behartenswaardige woorden over gezegd. Onze sociaal-democratische broe-

ders zijn platte liberalen geworden, gelukkig wel een beetje sociaal-liberaal. Daarmee zijn ze als object van bestrijding voor anarchisten waardeloos geworden en staan de anarchisten onthand: onze historische rol van luis in de pels van de sociaal-democratie zijn we kwijt.

Er staat ons dus niets beter te doen dan van rol te wisselen en de luis in de pels van de liberalen te worden, of ze nu liberalen willen heten of sociaal-democraten of democraten. Allen verloochenen zij de erfenis van de Verlichting, die wij met Domela en Polak trouw blijven. Zij zijn verworden tot boekhouders, kruideniers en Meester Cijferaars, die de sociale werkelijkheid reduceren tot een markt van vraag en aanbod. Gezondheid, onderwijs, zorg: ze worden verlaagd tot producten waarin gehandeld kan worden. Problemen van echte mensen, daarover spreken ministers als een 'dossier' wat behandeld moet worden. Zoals Nescio ooit zei, "God straffe de verantwoordelijke autoriteiten en als het kan een beetje hardhandig".

Wat wij anarchisten en vrijdenkers moeten doen, is ons mengen in dat debat en de autonome mens centraal stellen tegenover de heteronomie, de dwang van buiten, die nu komt van een staat die zijn gemeenschapstaken verzaakt, die nieuwe monopolies hun gang laat gaan, die autonome mensen overal stiekem in databanken laat opslaan, die het parlement buitenspel zet tegenover de overheidbureaucratie en een ongrijpbare semi-overheid, die aan helemaal niemand meer verantwoording verschuldigd is. We moeten die nep-liberalen aanspreken op de erfenis die we met hen gemeen hebben in liberale denkers als Kant en zelfs Adam Smith, die niet slechts uitgingen van de calculerende burger, maar van verantwoordelijke mensen in een ordelijke maatschappij. Over die verantwoordelijkheid en die orde - wat ons betreft zoveel mogelijk één van zelfordening - daar moet het over gaan.

Diezelfde politici staan bij elk incident vroom te janken over normen en waarden. Zelden kom je er achter, welke normen en waarden bedoeld worden en waarin die gefundeerd zijn. Wij willen dat debat graag aangaan. Mensen als Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Leo Polak hebben daar over nagedacht en er naar hun bevindingen naar gehandeld. Zulke mensen zijn goud waard en verdienen het in onze herinnering te blijven. Niet als leveranciers van kookboeken voor een nieuw te bakken maatschappij, maar als inspirerende figuren voor ons: om zelf na te denken en te handelen los van de waan van de dag en de terreur van het marktdenken.

NOTEN

(1) De letterlijke tekst van de lezing is zoveel mogelijk aangehouden. Voor de lezer hinderlijke spreektaal is aangepast. Ik spiegel mij hierbij aan de in druk verschenen voordrachten van FDN en Leo Polak. - (2) Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde*, Amsterdam 1993. - (3) Jan & Annie Romein, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 1846-1919, De apostel der arbeiders', in *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, elfde druk, Amsterdam 1976, p. 795-816. - (4) Voor uitvoeriger biografische, bibliografische en historiografische gegevens verwijs ik naar de dit jaar te verschijnen publicatie *De Erfenis van Leo Polak*. Hierin vindt men de neerslag van het 21 juni 1999 gehouden congres aan de Rijksuniversiteit Groningen over leven en werken van Leo Polak. Haastige lezers kunnen mijn bijdrage opvragen via e-mail: h.j.wedman@let.rug.nl. - (5) *VW III*, p. 102. In 1947 verschenen bij Van Oorschot in Amsterdam de dissertatie van Leo Polak, *De zin der vergelding I* en het posthuum verschenen *De zin*

der vergelding II, als delen I en II van de *Verzamelde Werken*. Deel III en IV van de *Verzamelde Werken* (zelfde jaar, zelfde uitgever) bevatten de *Verspreide Geschriften I* en *II*. Naar deze editie van 1947 I-IV wordt hier kortheidshalve verwezen. Voor verdere bibliografische gegevens zie noot 4. - (6) Huub Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941*, Amsterdam 1988, p. 227-230. - (7) *VW III*, p. 103. - (8) J.M. Guyau, *Esquisse d'une morale sans obligation ou sanction*, Parijs 1885; Pierre Kropotkine, *L'Éthique*, Parijs 1927; Christain Cornélissen, *Les Générations Nouvelles. Essay d'une éthique moderne*, Parijs 1935. - (9) *VW IV*, p.250. - (10) *Idem*. - (11) *VW IV*, p. 251. - (12) *VW III*, p. 110. - (13) *VW II*, p. 189. - (14) Dat lijkt me een mooie klus voor Thom Holterman. - (15) *VW III*, p. 187-189.

RADICALE LANDBOUW
vervolg van pag. 62

bachtelijkheid. Want tegelijk met de enorme, zeer gespecialiseerde technologie op basis van fossiele brandstoffen die men tegenwoordig gebruikt, zien we de opkomst van een nieuwe technologie - één die zich leent voor locale toepassing van vele energiebronnen op kleine schaal (wind, zon en geothermisch) - die ons in staat stelt een breder gebruik te maken van kleine, voor meerdere toepassingen geschikte machines en die ons gemakkelijk kan voorzien van de hoogkwalitatieve halfproducten die wij als individuen kunnen bereiden naar eigen behoefte en smaak. De alzijdige ecogemeenschap van de toekomst zou zo worden ondersteund door alzijdige ecotechnologieën.[8] De mensen die in deze gemeenschappen leven, in een zeer diverse agriculturele en industriële samenleving, zouden vrij zijn zich te bedienen van de meest geavanceerde technologie zonder last te hebben van de maatschappelijke vervormingen die de stad tegenover het platteland, de geest tegenover de arbeid en de mensheid tegenover zichzelf en tegenover de natuur hebben gesteld.

Radicale landbouw geeft samenhang aan al deze mogelijkheden, want we moeten met het land beginnen, al was het maar omdat het basismateriaal van het bestaan afkomstig is van het land. Dit is niet slechts een ecologische waarheid, maar ook een maatschappelijke. De soort landbouw die we bedrijven weerspiegelt en versterkt de benadering die we kiezen op alle gebieden van het industriële en sociale leven. Het kapitalisme begint historisch gezien met het ondermijnen en overwinnen van de tegenstand van de traditionele boerenwereld tegen de markteconomie. Dit kapitalisme zal nooit helemaal worden overwonnen tenzij op het land een nieuwe samenleving wordt geschapen die de mensheid bevrijdt, in de volle betekenis van het woord, en die de balans herstelt tussen samenleving en natuur.

NOTEN

(1) T.C. McLuhan (ed), *Touch the Earth*. New York: Outerbridge & Lazard, 1971, p. 8. - (2) Ibid., p. 56. - (3) Edward Hyams, *Soil and Civilization*. London: Thames & Hudson, 1952, p. 274 en 276. - (4) Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change*. New York: Oxford University Press, 1962, p. 56. - (5) Ibid., p. 57. - (6) Karl Marx, *Grundrisse*, geredigeerd en vertaald door David McLellan. New York: Harper & Row, 1971, p. 94. - (7) Zie met name P. Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops Tomorrow*. New York: Harper & Row, 1974; *Mutual Aid*. Boston: Sargent Publishers, 1955; en ook *Conquest of Bread*. New York: New York University Press, 1972. - (8) Zie Murray Bookchin, *Post-Scarcity Anarchism*. Berkeley: Ramparts Press, 1972.

KATHOLIEK ANARCHISME - MADE IN USA: EEN DRIELUIK

André de Raaij

Noord-Amerika heeft vanaf de vroege koloniale dagen een libertaire traditie die in Europa nogal eens niet herkend wordt, of geheel genegeerd. Een van de opmerkelijkste anarchismen van Noordamerikaanse herkomst is in de afgelopen twintig jaar langzamerhand tot Europa doorgedrongen - op kleine schaal, maar dat is wel zo gepast, want in de geest van de beweging. De Catholic Worker, *die als het aan de initiatiefnemer had gelegen Catholic Radical had geheten, is een door leken opgerichte en gedragen beweging. De Kerk moet het meermalen moeilijk gehad hebben met deze beweging, maar zij bestaat voort - naar het lijkt enigszins verweesd sinds de dood van medeoprichtster Dorothy Day, maar springlevend. AS-redacteur Bas Moreel heeft er zijn enthousiasme in het* Zesde Jaarboek Anarchisme *al over doen blijken. Voor iemand als schrijver dezes, die zich in het christen-anarchisme verdiept en die geen roomse achtergrond heeft, is het kennismaken met en kennisnemen van de opvattingen van deze beweging het betreden van een onbekend terrein: spannend en soms onbegrijpelijk zoniet ergerlijk - maar de beweging blijft steeds herkenbaar als anarchistisch. Een verslag van deze verkenningstocht aan de hand van drie markante figuren rond de Catholic Worker.*

1. PETER MAURIN: DE GROENE REVOLUTIE

Peter Maurin[1] is in 1877 in het Occitaanse Oultet geboren als boerenzoon, en is in zijn jeugd in Frankrijk betrokken geweest bij de Katholieke Actie rond het blad *Le sillon* (De voor) - een beweging die een herstel van oude toestanden en tegelijk een agrarisch getint egalitarisme voorstond. In 1909 emigreert hij naar Canada, waar hij een bestaan als boer probeert op te bouwen, wat mislukt. Hij leidt een zwervend bestaan van vele ambachten in de Verenigde Staten, getuigend van zijn geloof in de goedheid van de mens en de wenselijkheid van vrijwillige armoede. Als straatredenaar op Union Square in New York komt hij in contact met Dorothy Day (1932), met wie hij het blad opricht dat Day tegen zijn zin *Catholic Worker* noemt. Het verschijnt voor het eerst op 1 mei 1933 en slaat aan in het gehele land. Toen zoals nu kostte het één dollarcent per exemplaar - het wordt geheel bekostigd uit giften, steun van kerk of staat wordt op alle mogelijke manieren afgehouden.

De belangrijkste activiteit van de beweging die Maurin voor ogen staat is een teruggrijpen op de praktijk van de Ierse monniken die, zoals hij het voorstelt, beschaving en christendom gedragen hebben in het Europa van de vroege Middeleeuwen. Deze monniken richtten overal gasthuizen in, waar zij de armen opvingen, hun ambachten en landbouwtechnieken onderwezen en rondetafelgesprekken organiseerden om verheldering van gedachten te bevorderen ('clarification of thought'). De hervatting van deze middeleeuwse traditie van monniken van het smaragdgroene eiland (Emerald Isle) in de twintigste eeuw noemt hij Groene Revolutie.[2]

Maurin was vooral redenaar. Hij heeft wat hij te verkondigen had weergegeven in vrije versvorm onder het motto *Easy essays*, die niet de vorm van een samenhangend betoog hebben - maar zijn ideeën hebben wel een opmerkelijke en bewonderenswaardige samenhang. In het algemeen riep hij mensen op bepaalde boeken te lezen, hieruit kan opgemaakt worden van welke bestanddelen zijn ideeën een synthese zijn. Het katholieke sociale denken, de encycliek *Rerum novarum* voorop, en daarbij de gehele traditie van radicaal christelijk denken uiteraard - vanaf het Evangelie via Thomas van Aquino tot nu: het geestelijk voorgeslacht dat ook niet-katholieke christen-anarchisten meestal aanhalen. Daarnaast zeer nadrukkelijk de anarchisten Proudhon en Kropotkin: om hun beklemtoning van zelforganisatie en zelfbeheer en de gedachte van kleinschalige integratie van alle vormen van arbeid (industrie, ambacht, landbouw en hoofdarbeid).

Tot deze anarchistische synthese hebben ook de Engelse Distributisten bijgedragen, die de machinetechnologie afwezen en een ambachtelijk plattelandsbestaan voorstonden: iedereen heeft recht op een eigen stukje land. Privébezit van grond op kleine schaal wordt door de Catholic Worker voorgestaan onder het motto 'Property is proper to man' ('Eigendom is eigen aan de mens'). Belangrijke namen van Distributisten: de beeldhouwer en letterontwerper Eric Gill, de romanschrijver G.K. Chesterton en de dichter en historicus Hilaire Belloc.[3] Een andere twintigste eeuwse inspiratiebron van Maurin is het personalisme van Mounier en Maritain, dat de mens als persoon, niet als individu - wat hetzelfde is als deel van de massa - centraal stelt: eender en anders. Ook het nog voortbestaande Engelse christen-anarchisme/tolstojanisme heeft deze denkrichting geïntegreerd.[4]

Verder beroept Maurin zich meermalen op R.H. Tawney, maar dit zou meer de schrijver van *The acquisitive society* moeten zijn dan die van het behoedzaam-wetenschappelijke *Religion and the rise of capitalism*. Het afwijzen van rente door de Catholic Worker kan niet direct aan Tawney ontleend zijn, maar moet van pre-kapitalistische denkers komen. Als niemand er meer naar streeft rijk te zijn, is iedereen rijk, is een van de spreuken van Maurin tegen de hebberigheid - en als iedereen ernaar streeft arm te zijn is niemand meer arm. De authentieke synthese van de overtuigde katholiek Maurin plaatst hem in een eigen hoek van het anarchisme - privé noemde hij zich wel anarchist, maar in geschrifte nooit. Hij vond zijn ideeën ook niet nieuw, ze waren integendeel zo oud, dat ze nieuw leken. Zowel ten aanzien van het anarchisme in het algemeen als van het christendom - dat als geestelijke stroming, niet als wereldlijke instelling in de vorm van een Kerk, even radicaal is, kan een citaat van Chesterton namens Maurin gebruikt worden: het heeft niet gefaald, het is eenvoudigweg nog nooit uitgeprobeerd.[5]

De rijkdom in eenvoud van Maurins gedachten kan eigenlijk alleen weergegeven worden in de vorm van nog enkele woorden van deze prediker:

- Er is geen betere wijze van bestaan dan te zijn zoals we de ander graag zouden willen laten zijn.
- Vrijheid is meer plicht dan recht.
- Zuivere doeleinden en zuivere middelen houden het juiste gebruik van vrijheid in.

- Echte katholieken volgen hun geweten.[6]
- Voor de gewone mens is politiek maar politiek - en mystiek is de juiste geest.
- Wij moeten streven naar een maatschappij waarin het gemakkelijker is voor mensen om goed te zijn.

Bij vertaling uit de losse pols en zonder de vrije versvorm gaat het een en ander verloren.[7]

De prediking van Maurin wachtte eigenlijk op iemand die dit alles in praktijk wilde en kon omzetten - en deze persoon was Dorothy Day.

2. DOROTHY DAY: LIEFDE EN VRIJWILLIGE ARMOEDE

Dorothy Day lezen betekent het betreden van een andere wereld: ze is een talentvol en meeslepend schrijfster die ook bij de eenvoudige zaken die zij beschrijft steeds blijft boeien. Zij was als dochter van een journalist zelf journaliste en leek voorbestemd voor de rol van geslaagd roman- of filmscriptschrijfster. Ze verkeert in radicale grootsteedse kringen en is gelukkig getrouwd (haar tweede huwelijk) met een anarchist, van wie ze in verwachting is, als de behoefte aan geloof haar in bezit neemt. Het is 1927, ze is dertig. Haar eigen episcopaalse achtergrond is niet voldoende: zij wil en zal katholiek worden. Dit is dunkt mij de kern van haar mystiek: de behoefte lid te worden van dit mystieke lichaam - ten koste van haar huwelijk. Het is ten enen male onbegrijpelijk zoniet onverdraaglijk voor een niet-katholiek getuige te zijn van deze drang toe te treden tot een genootschap dat nota bene de echtscheiding uitdrukkelijk verbiedt. Nog onbegrijpelijker is, wanneer ze eenmaal lid is van deze Kerk, dat het haar spijt dat deze zich niet uitspreekt ten gunste van de anarchistische zondebokken Sacco en Vanzetti - waarschijnlijk kent ze de historie rond bijvoorbeeld Ferrer niet eens. De bekering brengt wel een zekere rust met zich mee. De spijt dat de Kerk zich niet radicaal ten gunste van de armen of de arbeidersklasse uitspreekt blijft.

Haar anarchisme is, evenals bij Maurin, vorm gegeven door Proudhon en Kropotkin. De christelijke kern hiervan ontleent ze aan Russische schrijvers - Tolstoj, maar eigenlijk vooral Dostojewski, de meer mystiek ingestelde, en dan speciaal *De gebroeders Karamazow*. Ze heeft deelgenomen aan acties die haar de gevangenis van binnen hebben leren kennen, ze is even lid geweest van de communistische partij en heeft vervolgens contact met de syndicalistische Industrial Workers of the World. Hun streven, een nieuwe wereld opbouwen in de schoot van de oude, zal het hare blijven. Haar voorbeelden in de schare van heiligen van de katholieke Kerk zijn Teresa van Avila, de mystica en hervormster van de Carmelieter Orde, en 'de kleine' Thérèse van Lisieux.

De ontmoeting met Peter Maurin geeft haar de moed en de kracht om haar behoefte aan katholieke radicaliteit vorm te geven. Het plan komt op om een tijdschrift uit te geven, het wordt de *Catholic Worker*. Maar bij de groene revolutie van Maurin hoort vooral het oprichten van gasthuizen, *Houses of Hospitality*, waar de eenheid van cultus, cultuur en cultivatie (liturgie, literatuur en landbouw) tot stand wordt gebracht.[8] In de crisistijd in de Verenigde Staten met zijn gebrekkige tot afwezige sociale voorzieningen betekenen deze huizen in de eerste plaats een opvangcentrum voor armen. Eindeloze rijen wachtenden die soep, brood en koffie geserveerd krijgen, en waarvan er enkelen in een van de huizen kunnen overnachten:

eigenlijk komt de hele uitvoering van het idee van de gasthuizen op deze armenzorg neer. Ze gaven Peter Maurin wel een platform, naast het blad, om te prediken en uiteraard trokken ze geestverwanten aan en nieuwe bekeerlingen, maar het oorspronkelijke doel wacht eigenlijk nog steeds op uitvoering. Waar Houses of hospitality, intussen over de gehele Verenigde Staten verspreid, een agrarische functie zouden kunnen hebben, zijn zij vooral retraiteoord. In de steden zijn ze gaarkeuken en opvangcentrum, waarin van niemand bekering tot katholicisme of anarchisme of beide wordt verwacht.
De gastvrijheid, zoals vormgegeven in deze huizen, is gebaseerd op het benedictijnse kloosterwezen: iedere gast die zich meldt kan de wedergekomen Christus zijn en is dus welkom (Matth. 25:34-45). De Catholic Worker is zo een lekenorde die buiten de kerkelijke orde blijft vallen. De beweging geldt als pionier op het gebied van het lekenapostolaat, dat na het tweede Vaticaans Concilie erkenning krijgt. De huizen zijn alle autonoom - de Catholic Worker is een beweging, geen organisatie, en heeft ook nooit naar enige rechtsvorm gestreefd. De armoede van degenen die zich melden bij de gasthuizen wordt niet verheerlijkt, de armen worden als afgezanten van God gezien. Vrijwillige armoede is voor Day en Maurin een plicht, maar dit betekent iets anders dan gebrek. Het is niet moeilijk te bedenken hoe betrekkelijk vrijwillige armoede in de Verenigde Staten (of elders in de Noordatlantische wereld) is. Het opgeven van de huidige neurose van het 'meer, meer, meer' komt al in de buurt.
Dienen in evangelische liefde, dat is het werken in de gasthuizen, de verderreikende doeleinden van Peter Maurin blijven door de zorg voor de armen nogal uit beeld. Het posten bij bedrijven, terwille van recht van organisatie - in de Verenigde Staten nog steeds een moeilijk punt - en tegen de fabricage van wapens en tegen wapenhandel is verder een belangrijk punt voor de Catholic Worker. Het radicale pacifisme, gebaseerd op de bergrede, verdraagt geen compromis: bij de Spaanse burgeroorlog is de Catholic Worker neutraal en als de Verenigde Staten bij de Tweede Wereldoorlog betrokken raken, blijft de Catholic Worker oproepen tot dienstweigering. Deze principiële opstelling kost nogal wat aanhang. Het actiethema loopt als de tweede rode draad door de geschiedenis van de beweging, doorheen de Koude Oorlog, de oorlog tegen Vietnam en in de huidige Nieuwe Wereldorde, die op een onverklaarde oorlog van de Eerste tegen de Derde Wereld neerkomt. De acties tegen de permanente oorlogsvoorbereiding brengen Dorothy Day en andere Catholic Workers ook in de jaren vijftig in de cel. Daarnaast neemt de Catholic Worker deel aan de acties voor burgerrechten, wat in het zuiden van de Verenigde Staten nog wel eens angstwekkende situaties meebrengt.
Dorothy Day getuigt er in haar boeken overtuigend en liefdevol van. Haar opvatting over de rol van de vrouw is opmerkelijk traditioneel en is voor haar niet in tegenspraak met haar eigen voorvrouwschap van een omvangrijke beweging. Tegen haar levenseinde zijn er dagen waarop zij onophoudelijk huilt; of dit een rol speelt bij de overweging, om niet te zeggen aandrang, om haar heilig te verklaren, weet ik niet. Er was bij haar leven al sprake van en zij wilde er niet van horen: "Zo makkelijk komen ze niet van mij af". Na haar

dood in 1980 is die roep alleen maar sterker geworden - het zou bijzonder zijn: een uitgesproken anarchiste als heilige binnen de roomse kerk. Aangezien de armen al voorzien zijn, kunnen wij ons afvragen van wie zij de patrones zou worden - een revolutie binnen deze Kerk zou het in ieder geval zijn...[9]

3. THOMAS MERTON: HARTSTOCHT VOOR VREDE

Veel meer nog dan Dorothy Day is het verhaal van de bekering van Thomas Merton op de rand van het aanstootgevende voor een niet-katholiek. Merton is van huis uit anglicaans, wat niet zo ver van het rooms-katholicisme afstaat. De overstap naar de wereld van het 'nihil obstat, imprimatur', wat hij zelf weerzinwekkende woorden noemt, lijkt toch nog groot. Merton beschrijft het treffend in zijn *Seven storey mountain* (Nederlands: *Louteringsberg*). Een van de redenen waarom het verhaal zo moeilijk te verdragen is, was precies de kerkelijke censuur: de betrokkenheid van Merton bij een studentikoos bolsjewisme en zijn wisselende contacten met vrouwen (toen uitzonderlijker dan nu) konden niet vermeld worden in een uitgave onder verantwoordelijkheid van het klooster waarin hij in 1941, op 26-jarige leeftijd, toetrad als monnik. Wat dan blijft, is de beschrijving van het hem steeds meer aantrekkende katholicisme. De ontmoeting met het religieuze in de poëzie van de bepaald niet katholieke dichters George Herbert en William Blake wordt aangevuld en leidt tot de definitieve interesse voor het katholicisme dankzij Etienne Gilsons *The spirit of medieval philosophy* (een Gifford-Lecture).

De intellectuele interesse lijkt steeds meer te leiden tot een bezetenheid, die eigenlijk slechts als mystiek aangeduid kan worden: de innerlijke stem, die roept - je wilt het, wat weerhoudt je nog? Het bekeringsverhaal herinnert soms aan dat van Gerard Reve, al is het eindstadium nogal anders. In 1938 wordt Merton katholiek, en al snel is de bekering niet voldoende: er is de roeping tot het priesterschap, nee, tot het monnikdom - en hierin vindt al deze onrust ook inderdaad zijn einde. Hier is dan de rust van de contemplatie. Zijn tweede autobiografische geschrift, *The sign of Jonas*, getuigt van deze rust, en van zijn verzet tegen de opdracht van de abt om zijn talent als schrijver te blijven gebruiken. Dat het hem ook weer niet zo moeilijk valt te gehoorzamen, blijkt uit het grote papieren spoor dat hij heeft nagelaten.

Een crisis in zijn roeping wordt overwonnen door zijn contact met de Catholic Worker. Vanaf 1961 schrijft hij regelmatig in het blad en onder invloed van de Koude Oorlog die omstreeks die tijd op zijn heetst is, pleit hij voor de katholieke strijd tegen de oorlog en tegen geweld in het algemeen. Hier komt de Thomas Merton te voorschijn die hem onmisbaar maakt in het vooralsnog niet bestaande overzicht van het twintigste-eeuwse anarchisme in het algemeen en het religieus anarchisme in het bijzonder. Het is niet de overstap van de bolsjewiek naar dit religieus anarchisme, het mystiek-katholieke stadium is in zijn biografie onvermijdelijk. Merton vindt ook dat de Kerk de weg moet leiden naar de overwinning van het geweld, en het gebed zal hierbij helpen. Paus Johannes XXIII geeft hem als blijk van waardering een stola - maar de katholieke Kerk zal in het algemeen niet de rol gaan spelen die Merton haar toedenkt. In 1963 wordt hem verboden

door zijn orde tot bundeling van de desbetreffende artikelen over te gaan. Merton schikt zich, maar gaat door in stencilvorm of onder pseudoniemen, soms doorzichtig: 'een benedictijner monnik'.

Hij lijkt wel opnieuw bezeten, nu van het ideaal van het geweldloos verzet, dat duidelijk christelijke wortels heeft. Niet exclusief-christelijke, en dit erkent Merton door in geschrifte en in contacten aandacht te vragen voor Gandhi, voor de Vietnamese boeddhistische activist Thich Nhat Hanh, voor Zhuang Zi en voor Zen. Hij heeft zeker een rol gespeeld bij de introductie van Zen in de katholieke wereld.

Het zijn de dagen waarin de Verenigde Staten steeds meer betrokken raken in een hete oorlog, die in Vietnam, en pleidooien voor vrede en geweldloosheid zijn niet welkom: zeker niet bij de voorstanders van de oorlog, nauwelijks bij de tegenstanders. Op wat een pelgrimstocht door Azië lijkt te zijn komt Merton door een ongeval om, in 1968. Zijn laatste woorden zijn toevallig geboekstaafd: "Wat we op het ogenblik moeten doen, is niet zozeer over Christus spreken als wel Hem in ons laten leven. Dan zullen de mensen Hem misschien vinden als ze ervaren hoe Hij leeft in ons".[10]

Zoals Merton geroepen werd door Herbert, Blake en Gilson, zo heeft hij, door zijn artikelen, mensen geroepen. Henri Nouwen bijvoorbeeld - en degenen die de radicale Amerikaanse katholieke vredesbeweging gevormd hebben, van wie de gebroeders Berrigan de bekendsten zijn. De Zwaarden tot Ploegscharen- of Onthekkingsbeweging (De-fence) ging door, waar na het wegvallen van de Koude Oorlog de niet-kerkelijke vredesbeweging vrijwel stilgevallen is. Het is waarschijnlijk zo eenvoudig, dat het niet te bevatten is: gebed als wapen in de strijd tegen geweld. Er is geen weg naar vrede, vrede is de weg: inderdaad een bekende christen-anarchistische leuze. En al is Merton er zelf nooit aan toegekomen verder de (of deze) anarchistische traditie te verkennen, behalve Thoreau, hij stond aan de wieg van deze in betrekkelijke stilte voortwerkende religieus-anarchistische stroming.

NOTEN

(1) De achternaam kan op drie manieren uitgesproken worden: Occitaans, Frans of Amerikaans-Engels. Omdat Maurin zelf zijn naam in de Verenigde Staten op zijn Engels uitsprak lijkt mij dit de meest verkieslijke wijze. - (2) Hoewel deze groene revolutie zeer goed past bij wat wij nu onder 'groen' streven verstaan, is de achtergrond van de uitdrukking dus een andere. In hoeverre deze schets van Ierse beschavingsarbeid historisch juist is - Maurin moet deze ontleend hebben aan de dominicaan Vincent McNabb - is weliswaar een interessante vraag, maar het antwoord maakt voor het feitelijke eigentijdse streven niet uit. - (3) Terzijde: de Schotse schrijver Alasdair Gray, de Blake en Morris tegelijk van deze tijd, beroept zich voor zijn sociale opvattingen ook op Belloc, die blijkbaar een anarchistische inspirator is - alleen diens *Cautionary verses* leven nog voort, als ironische oproep aan de Britse jeugd om heel braaf te zijn... - (4) Een populaire inleiding op dit personalisme is: Alexis Carrell, *L'homme, cet inconnu* (Nederlandse vertaling: De onbekende mens). - (5) Een goede analytische inleiding op de Catholic Worker is: Mary C. Segers, *Equality and christian anarchism: the political and social ideas of the Catholic Worker Movement;* Prepared for delivery at the 1977 Annual Meeting of the American Political Science Association. Kort voor het voltooien van dit stuk stelde Frans Zoer mij zijn doctoraalscriptie *Gastvrijheid en vrijwillige armoede: de Catholic Worker-beweging in de Verenigde Staten* (Amsterdam, 1998) ter beschikking, naar mijn weten de enige Nederlandse publicatie over deze beweging - die ik overigens nog niet gelezen heb. - (6) De vrijheid van

consciëntie is binnen de Hervorming al moeizaam bevochten (Abraham Kuyper stond haar voor, zolang hij nog geen minister was), binnen de hiërarchisch opgebouwde roomse Kerk is deze uitspraak in zijn eenvoud revolutionair. Het heeft mij het nodige nadenken gekost wat Maurin kan bedoelen met de combinatie van deze uitspraak en het voordeel dat katholieken hebben boven hervormden, namelijk de paus, en kan alleen concluderen dat hij - goed katholiek - in alle oprechtheid de paus als plaatsbekleder van Christus op aarde ziet. - (7) De verzen van Maurin zijn onder de titels *Green revolution* en *Easy essays* verschenen. In de bundels komen geregeld herhalingen voor. De thans leverbare compilatie (s.d.) is van British American Books, P.O. Box 302, Willits, CA 95490. - (8) 'Gasthuizen', waar ik toch maar voor kies, heeft in het Nederlands een verengde betekenis gekregen, naar een van de werken die de monniken of nonnen er deden. 'Hospitaal' is niet alleen in het Nederlands in dezelfde betekenis verengd en 'hospitium' heeft nota bene inmiddels de bijklank van 'verwijdering van ongewenste vreemdeling', precies het tegendeel van de oorspronkelijke betekenis! - (9) Merkwaardigerwijze is aan deze kant van de oceaan niet gemakkelijk aan boeken van of over Dorothy Day te komen. Recent is een dagboekbundeling, *On pilgrimage. Grand Rapids, Ill: Eerdmans, 1998.* Memoires: *Loaves and fishes.* San Francisco: Harper & Row, 1983 [tweede druk]. Autobiografie: *The long loneliness.* San Francisco: Harper & Row, 1981. Enkele 'spreukenboeken': Michael Garvey (ed.), *Dorothy Day - selections from her writings.* Springfield, Ill.: Templegate, 1996, en: Margaret Quigley & Michael Garvey, *The Dorothy Day book.* Springfield, Ill.: Templegate, [1982]. - (10) James H. Forest, *Thomas Merton - een korte levensbeschrijving.* Haarlem: 1980, p. 87.

IN MEMORIAM GEORGES IDES (1930-2000)

Op 26 mei van dit jaar overleed de beeldend kunstenaar en antiquair Georges Ides, beter bekend onder zijn pseudoniem Arthur Mendes-Georges. Hij werd 70 jaar. Als anarchosyndicalist en antimilitarist was hij sinds de jaren vijftig actief betrokken bij de libertaire beweging. In de tweede helft van de jaren zestig was hij redactielid van het anarchistische maandblad *De Vrije* en een productief publicist. Uit die tijd dateren zijn heftige polemieken met anarchisten als Piet Kooijman en Roel van Duijn, die afscheid hadden genomen van het proletariaat als revolutionaire klasse. Ook schreef hij in dat blad commentaren onder de naam M. Gregory en droeg hij collages en tekeningen bij. Verder vertaalde hij geschriften van Emma Goldman, Johann Most en anderen die door De Vrije in brochurevorm werden uitgegeven.

In die jaren publiceerde Arthur Mendes-Georges zijn visie op het anarchisme als levenshouding in de paperback *Anarchisten in de 20e eeuw* (De Vrije, Rotterdam 1966, herdruk 1968). Samen met zijn toenmalige vrouw Gerda Ides stelde hij een bundel protestpoëzie samen (*Help! Laat mij leven!*; De Vrije 1967) en verzorgde hij een Nederlandse uitgave van George Grosz' politieke tekeningen (*Das Gesicht der herrschenden Klasse*; De Vrije 1970).

Van de oprichting eind 1972 tot medio 1977 was Arthur Mendes-Georges medeRedacteur van *De AS.* Hij leverde bijdragen over uiteenlopende onderwerpen, maar vooral over syndicalisme, zelfbeheer en libertaire organisatie ('het model van de honingraat'). In zijn woonplaats Haarlem was hij actief in verscheidene actiegroepen, in de (alternatieve) jeugdhulpverlening en als redacteur/uitgever van het onregelmatig verschijnende blad *De Oproerkraaier.*

Hans Ramaer

VICTOR SERGE: REVOLUTIONAIR EN SCHRIJVER

Jaap van der Laan

Victor Serge (1890-1947) was betrokken bij de Spaanse arbeidersopstand in 1917 en de revolutie in 1936, bij de Russische revolutie vanaf 1919 en bij de Duitse en Oostenrijkse episodes van 1923-1926. Hij was achtereenvolgens individueel anarchist, anarchosyndicalist, bolsjewiek met libertaire trekken, trotskist en hij stierf als onafhankelijk socialist. Hij was loyaal aan zijn vrienden, ook al had hij hun politieke ideeën losgelaten. Hij zat gevangen in Frankrijk omdat hij niet wilde getuigen tegen de Autobandieten, kwam op voor anarchisten in bolsjewistisch Rusland, werd vandaar verbannen, opgejaagd door bolsjewieken en door fascisten, en stierf tenslotte in ballingschap in Mexico.

Het eerste roman van Victor Serge die ik las was *De aanslag op kameraad Toelayev.* Dit boek geeft een beklemmend beeld van de toenmalige situatie in Rusland tegen de achtergrond van de stalinistische massaprocessen eind jaren dertig. Serge schetst het schrale dagelijkse leven waarin je niemand kunt vertrouwen en de min of meer toevallige moord op de partijfunctionaris Toelayev. Omdat het om een partijlid gaat kan deze moord in de ogen van de autoriteiten natuurlijk alleen maar een politieke achtergrond hebben. Onontkoombaar grijpt de terreur steeds verder om zich heen doordat geen enkele verantwoordelijke de indruk wil maken de zaak niet ernstig op te nemen. Steeds meer arrestaties en deportaties volgen. Al lezend krijg je een glimp van de krankzinnige logica achter de paranoia in het Rusland van Stalin en wordt je iets duidelijk van de redenen van de op niets gebaseerde bekentenissen in de stalinistische showprocessen eind jaren dertig.

Van deze roman was ik zo onder de indruk dat ik meteen op zoek ging naar andere boeken van Serge. Dat gebeurt me niet zo vaak. Er bleken nog twee romans in het Nederlands vertaald te zijn. *De jaren zonder genade* is ook zo'n tragisch en meeslepend verhaal. Serge schrijft dit boek in 1946 als hij in ballingschap in Mexico woont. Zoals in al zijn romans vindt je ook hier veel terug uit zijn eigen levensverhaal. De jaren zonder genade gaat over een revolutionair die bij zijn vroegere kameraden in ongenade is gevallen en nu door hen, maar evenzeer door de repressie van rechts van het ene land naar het nadere gejaagd wordt, totdat hij uiteindelijk door de Russische geheime dienst vermoord wordt. Het andere boek *Veroverde stad* gaat over de eerste jaren van de Russische revolutie en beschrijft de pogingen kostte wat kost de bolsjewistische revolutie door te voeren in Petersburg in 1919.

Serge's romans fascineerden me omdat ze geschreven zijn vanuit de directe deelname aan de (Russische) revolutie maar toch met een kritische blik op wat er gebeurt. Voortdurend voel je de spanning tussen de idealen van de auteur en de werkelijkheid, waarin vuile handen gemaakt worden om iets te bereiken, de spanning tussen doel en middelen. En daarbij komt, Victor Serge

schrijft literatuur. Socialistische romans komen vaak niet verder dan geromantiseerde propaganda. Victor Serge voert levende mensen ten tonele tegen de achtergrond van revolutie en repressie.
Hij schreef met de bescheiden ambitie 'enig nuttig getuigenis te geven' over zijn tijd, maar hij wilde ook boeken schrijven die van waarde bleven. Zijn romans, die over Rusland handelen, beslaan de gehele perode van historische strijd vanaf de pre-revolutionaire beweging, de Russische revolutie, de periode van de burgeroorlog en van de NEP tot de stalinistische contrarevolutie, de opkomst van het fascisme en de uitroeiing van Serge's revolutionaire generatie. Zijn levensgeschiedenis is een roman op zich, maar laat tegelijkertijd zien waar hij zijn inspiratie haalde en wat de achtergrond van de verschillende boeken is die hij schreef.
In 1881 pleegden de 'Narodniki' een geslaagde aanslag op tsaar Alexander. De ouders van Victor Serge waren Russische ballingen die naar Europa vluchtten tijdens de golf van repressie in de periode daarna. Victor Lvovich Kibalchich werd op 30 december 1890 in Brussel geboren. Later nam hij het pseudoniem Victor Serge aan. Hij groeide op in een revolutionaire atmosfeer, in bittere armoede. Een jonger broertje stierf door ondervoeding. In zijn herinneringen vertelt hij dat hij opgroeide temidden van gesprekken over rechtszaken, executies, Siberische ballingsoorden en grote idealen. Aan de muren van het appartement van zijn ouders hingen de portretten van de martelaren van het strijd tegen de tsaren, de Dekabristen en de Narodniki. Victor Serge ging niet naar school, zijn vader beschouwde school als een 'stomme bourgeoisopleiding voor de armen'. Hij leerde lezen uit de boeken van zijn vader en kwam te weten hoe het leven in elkaar stak in de achterbuurten van Brussel. Het is dan ook niet verbazend dat hij zich bij anarchisten aansloot.
In 1908 vertrekt hij naar Parijs. De eerste leerschool voor zijn latere schrijverschap is is het vertalen van Russische gedichten en van romans van bijvoorbeeld Artschibashev. Hij komt in kringen van individualistische anarchisten terecht en wordt in 1911 redacteur van het individualische weekblad *Anarchie*. Hierdoor ontstaan er contacten met wat later bekend wordt als de Autobandieten of de Bende van Bonnot. Serge's kameraden plegen gewapende bankovervallen. Uitgaande van de gedachte 'eigendom is diefstal' onteigenen ze de bezitters, in dit geval de banken. Enkele van de Autobandieten publiceren ook in *Anarchie*. De Autobandieten komen in 1911-1913 één voor één door geweld aan hun einde. Sommigen sneuvelen in vuurgevechten met de politie, anderen eindigen hun leven onder de guillotine. (Zie voor deze periode Anton Constandses boek *Autobandieten*.) Victor Serge wordt tot vijf jaar gevangenschap veroordeeld omdat hij beschouwd wordt als de intellectueel van de bende van Bonnot. Over deze gevangenisperiode schrijft hij later dat deze ervaring zo onverdraaglijk zwaar op hem drukte dat hij zich er pas veel later, na 1927, door het schrijven van zijn romans van wist te bevrijden. Je vindt zijn gevangenis-ervaringen terug in zijn eerste roman *Les hommes dans la prison* die in 1930 in Parijs werd uitgegeven. Dit boek verscheen in het Engels onder de titel *Men in prison*.

NAAR RUSLAND

Midden in de Eerste Wereldoorlog, in

1917, wordt Serge vrijgelaten, maar hij is niet meer welkom in Frankrijk. Hij vertrekt vrijwel direct naar Barcelona. Hier werkt hij als typograaf, onder meer voor de anarchistische vakbond CNT. Onder invloed van de revolutionaire situatie daar ontwikkelt hij zich tot anarchosyndicalist. Hij neemt deel aan straatgevechten in revolutionair Barcelona in juni 1917 en de eerste hoofdstukken van zijn roman *Naissance de notre force* (In het Engels *Birth of our Power*) spelen in deze setting. Deze roman verscheen in 1931 in Parijs.

Als de Russische revolutie uitbreekt, besluit hij naar Rusland te gaan. Terug in Frankrijk probeert hij dan dienst te nemen in Russische bataljons aan het westelijk front maar hij wordt als 'bolsjewiek' geweigerd en vervolgens opgesloten in een Frans concentratiekamp. Na de wapenstilstand wordt hij met medegevangenen uitgewisseld voor Franse officieren die door de sovjets geïnterneerd waren. In 1919 is hij dan eindelijk in Rusland, het geboorteland van zijn ouders, in Petersburg. Hier spelen zich de laatste hoofdstukken van Naissance de notre force af. Deze revolutionaire periode wordt ook beschreven in zijn derde roman *Ville conquise* (in het Nederlands als Veroverde stad uitgegeven). Serge zet zich volledig in voor de Russische Revolutie. Hij werkt nauw samen met Zinowjev en wordt hoofd van het secretariaat van de Communistische Internationale. In deze periode schrijft en vertaald hij tientallen revolutionaire manifesten en bestudeert onder andere de tsaristische politiearchieven. Doordat hij voor Franse bladen een kroniek van het literaire leven in de Sovjet Unie schrijft krijgt hij contacten met Russiche schrijvers als Gorki, Mayakowsky, Yessenin, en Pilniak en wordt hij ook in Frankrijk bekend.

In deze tijd schrijft hij *Les anarchistes et l'experience de la revolution russe*, gepubliceerd in Parijs in 1921. Hij bespreekt hierin op kritische toon het probleem van de revolutionaire machtsovername en de positie die anarchisten naar zijn idee hierbij zouden moeten innemen. Het bevat de argumenten die ook in het later door het anarcho-socialistische blad *Bevrijding* uitgegeven boekje *Een brandend vraagstuk: marxisme en anarchisme* naar voren komen. De kracht van het anarchisme is de nadruk op zelforganisatie, hierin kan het anarchisme het marxisme aanvullen. Anarchisten kunnen echter veel van marxisten leren op praktisch gebied. Beide kunnen elkaar aanvullen, vindt Serge.

Dat een dergelijk betrekkelijk kritisch essay in 1921, vlak na de repressie van de opstand in Kronstadt, nog kon verschijnen zonder dat de auteur hier problemen van ondervond, bewijst dat in die periode nog kritiek onder de bolsjewistische machthebbers mogelijk was en dat Serge op dat moment nog naar zijn argumenten kon handelen. Overigens ontwikkelen zijn politieke opvattingen zich sinds 1919 steeds verder in lenistische richting.

Als vrucht van zijn studie in de archieven van de tsaristische geheime politie verschijnt in 1925 de brochure (in 1970 herdrukt) *Ce que tout revolutionaire doit savoir de la répression* (in de jaren dertig in Antwerpen uitgegeven als *De geheimen van een politieken veiligheidsdienst*). De brochure beschrijft op welke wijze de geheime politie infiltreert in de revolutionaire groepen en hun acties weet te beïnvloeden voor haar eigen doelen.

Intussen keert het tij in Rusland en Serge wordt als redacteur van het Interna-

tionale Communistische Bulletin in 1923 naar Duitsland en Oostenrijk gestuurd om daar de revolutiepogingen te steunen. Door zijn kritiek op autoritaire ontwikkelingen in Rusland belandt hij in het trotskistische kamp en als hij in 1926 weer in Moskou terug komt is het politieke klimaat geheel veranderd. In 1927 wordt hij, met anderen van de linkse oppositie, uit de partij gezet en belandt hij enige tijd in de gevangenis. Ook zijn gezin ondervindt de repercussies van deze arrestatie.

Daarna mag hij geen officiele functies meer vervullen en staat hij op de zwarte lijst zodat hij ook geen ander werk kan krijgen. Hij begint romans te schrijven. Deze kan hij natuurlijk niet in Rusland publiceren maar omdat hij al bekendheid heeft in Frankrijk als schrijver en daar ook invloedrijke contacten heeft, kan hij in 1930 de historische studie *L'An un de la Révolution Russe* (Het eerste jaar van de Russische revolutie) publiceren. Twee andere, reeds genoemde romans verschijnen in de jaren daarna.

Hij schrijft onder uiterst moeilijke omstandigheden en zijn romans dragen daar ook alle kenmerken van. Hij zegt zelf: "Ik wist dat ik nooit de tijd zou hebben mijn teksten te polijsten. Hun waarde hing daar ook niet vanaf. Andere schrijvers, die minder betrokken waren bij de strijd, konden hun stijl vervolmaken; maar wat ik te vertellen had, konden zij niet vertellen. Elk zijn eigen taak. Ik moest een harde strijd leveren voor het dagelijks brood van mijn gezin [Serge was kort na zijn aankomst in Rusland getrouwd en had in 1920 een zoon, Vlady, gekregen], in een maatschappij waarin alle deuren voor me gesloten waren en waar mensen vaak bang waren me op straat de hand te schudden. Zonder mij er bijzonder druk om te maken, in beslag genomen als ik was door het probleem van de huur, van de gezondheid van mijn vrouw, de opvoeding van mijn zoon, vroeg ik me elke dag af of ik die nacht gearresteerd zou worden. Ik koos een aangepaste vorm voor mijn boeken. Ik zette ze op in losse fragmenten die elk apart konden worden uitgewerkt en zo naar het buitenland gestuurd konden worden. Ze konden als dat absoluut nodig was, incompleet, zoals ze waren, gepubliceerd worden. Het was moeilijk voor me geweest ze op een andere manier te componeren."

In 1933 wordt hij opnieuw gearresteerd en verbannen naar Orenburg in Centraal Azië. Alleen omdat hij zo bekend is in Frankrijk overleeft hij zijn ballingschap. Een campagne opgezet door de Franse socialiste Madeleine Paz op een communistisch cultureel congres bracht zijn zaak onder de aandacht van coryfeeën als André Malraux, André Gide en Romain Rolland. Naar alle waarschijnlijkheid was het hun interventie bij Stalin die ertoe leidde dat hij in 1936 uitgewezen werd uit de Sovjet Unie. Hierbij verloor hij zijn staatsburgerschap. Bij zijn uitzetting gingen ook drie manuscripten van romans verloren. Deze werden in beslag genomen toen Serge de grens met Polen overging. Het betreft *L'An II de la révolution Russe* het vervolg op het al genoemde boek L'an I de la révolution Russe; *Les hommes perdus* een roman over zijn Parijse anarchistische kameraden in de periode 1908-1912, en *La Tourmente*, een roman over Rusland in 1920.

NAAR MEXICO

In 1991 en 1992 reist de cineast John Eden naar Rusland en Orenburg op

zoek naar sporen van Victor Serge om een film over hem te maken. Hij zoekt ook naar de in beslag genomen manuscripten. Blijkens zijn memoires maakte Serge tenminste vijf kopieën. Een daarvan stuurde hij per post naar Roman Rolland. Deze kopie raakte (vanzelfsprekend) altijd bij de post kwijt. Een voordeel hiervan was dat Victor Serge een schadeloosstelling ontving voor het kwijtraken van post waardoor hij weer een periode kon eten. Bij zijn uitwijzing uit Rusland legde hij een kopie voor aan de literaire censuur 'Glavit' met een verzoek om een uitvoervergunning. Hierop heeft hij nooit antwoord gekregen. Verder gaf hij een kopie in bewaring aan een oude vriend, de italiaanse anarchist Francesco Ghezzi, die een jaar later in de Russische katorga zou verdwijnen. Nog een andere kopie gaf hij in bewaring bij Ekaterina Peshkova, het hoofd van het politieke Rode Kruis. Zij bespoedigde ook Serges vertrek. John Eden doet alles om de manuscripten op te sporen. Hij bezoekt de archieven van de literaire censuur en van de KGB en komt uiteindelijk zelfs in de beruchte gevangenis Lublianka. Overal krijgt hij nul op het rekest. Er blijken nog wel enkele persoonlijke documenten, brieven en verklaringen te zijn maar de manuscripten zijn onvindbaar.

Serge vestigt zich na zijn uitwijzing eerst in Brussel en later in Parijs. Hier neemt hij zijn politieke activiteiten weer op, nu in kringen van de trotskistische Vierde Internationale. Hij heeft onder andere contact met Sneevliet en Menist van de Nederlandse partij RSAP. In deze periode publiceert hij de roman *S'il est minuit dans le siècle* (1939) waarin hij het verzet van oude bolsjewieken en de linkse oppositie tegen Stalin beschrijft. Hij schrijft ook weer politieke analyses en een deel hiervan, over de stalinistische periode, wordt gepubliceerd onder de titels *From Lenin to Stalin* en *Twenty years after* (1937).

Als de Spaanse revolutie uitbreekt, wordt Serge gekozen tot lid van het centrale comite van de POUM. Hij heeft Andrès Nin, de leider van deze partij, nog in Rusland leren kennen. Deze kleine onafhankelijke marxistische partij heeft zijn eigen militie waarin George Orwell meevecht en waarover hij in *Saluut aan Catalonië* schrijft. Serge gaat zelf niet naar Spanje, maar steunt de POUM vanuit Parijs. In 1937 grijpen stalinisten de macht in de Spaanse burgeroorlog en arresteren en vermoorden anarchisten en POUM-leden. Ook Andrès Nin verdwijnt spoorloos.

In 1940 vallen de nazi's Frankrijk binnen en Serge vlucht uit Parijs naar Marseille. Met veel moeite lukt het vrienden hem naar Mexico te laten komen waar hij asiel krijgt. Hier woont hij tot zijn dood in 1947, geïsoleerd van de Europese socialistische beweging die zijn hele leven bepaald had, met nauwelijks nog mogelijkheden zijn artikelen en analyses te publiceren door tegenwerking van de communisten en onder voortdurende dreiging net als Trotski vermoord te worden door de Russiche geheime dienst. In deze periode schrijft hij *De aanslag op kameraad Toulayev* en zijn autobiografie. Deze *Mêmoires d'un révolutionaire 1901-1941* geven een beeld van de revolutionaire periode van de eeuwwisseling tot aan de tweede wereldoorlog. Beide boeken werden pas na zijn dood gepubliceerd.

Zijn rotsvaste vertrouwen in het socialisme is na al deze jaren nauwelijks geschokt. In 1943 schrijft hij: "Ik heb ruim tien jaar verschillende vormen van gevangenschap ondergaan, in zeven lan-

den revolutionaire acties ontplooit en twintig boeken geschreven. Ik bezit niets. Verschillende malen hebben veelgelezen kranten me belasterd en zwart gemaakt omdat ik de waarheid sprak. Achter ons ligt een geslaagde revolutie die een totaal verkeerde wending heeft genomen, verschillende mislukte pogingen tot revolutie en zo'n groot aantal slachtpartijen dat het je duizelt. En daarbij komt dat het nog niet voorbij is. Laten we deze uitweiding maar voor wat ze is. Het was de enige weg die we konden gaan. Ik heb meer vertrouwen in de mensheid en in de toekomst dat ooit tevoren."

LITERATUUR

Serge schreef in het Frans. In de jaren zeventig verschenen heruitgaves, onder andere bij Spartacus en Eds du Seuil, Parijs.
In het Nederlands zijn vertaald, echter alleen nog antiquarisch te verkrijgen:
De geheimen van een politieken veiligheidsdienst, Antwerpen: De Korenaar (circa 1930) - *Een brandend vraagstuk. Marxisme en anarchisme*, Rotterdam: Bevrijding Reeks nr. 4 (circa 1937) - *Het licht aan de kim*. Panaït Istrati (in samenwerking met Victor Serge e.a.), Amsterdam: Querido 1930 [Een kritische analyse van de situatie in Rusland eind jaren twintig] - *De jaren zonder genade*, Amsterdam: Meulenhoff 1975 - *De aanslag op kameraad Toelajev*, Amsterdam: Meulenhoff 1975 - *Veroverde stad*, Amsterdam: Meulenhoff 1978.
In het Engels zijn, voor zover ik weet, verder nog vertaald:
Men in prison, London: Writers and readers 1977, (ook in Penguin 1972) - *The long dusk*, London: Writers and readers 1977 - *Birth of our power*, London: Writers and readers 1977 (ook in Penguin 1970) - *Memoirs of a Revolutionairy 1901-1941*, London/Oxford/New York: Oxford University Press 1963.
In het Duits verschenen twee vertalingen: *Erinnerungen eines Revolutionärs*, Frankfurt: Fischer Verlag 1974 - *Für eine Erneuerung des Sozialismus*, Hamburg: Association Verlag 1975.
Over Serge raadpleegde ik:
Victor Serge, *The century of the unexpected. Essays on Revolution and Counter-Revolution* (London: Revolutionary History 1994, vol 5 nr 3) en *The ideas of Victor Serge. A life as a work of art* (Glasgow: Critique Books 1997).

BLADSPIEGEL 1

Voor het Dierennummer van De AS (nummer 124, najaar 1998) werd ik door een van de gastredactieleden gevraagd een overzicht te geven van de diverse dierenactiebladen. Ik ging op dat verzoek in en schreef dat overzicht met veel plezier. In de lente van 2000 kreeg ik het verzoek om de bladenrubriek van de De AS, die lang stil heeft gelegen, nieuw leven in te blazen. Met tevens de vraag een nieuwe naam te verzinnen, omdat de naam Bladeren 'toebehoort' aan Cees Bronsveld, die vele jaren de bladenrubriek verzorgde. Toevalligerwijs had ik ten tijde van het verzoek net mijn afstudeerscriptie over de laatste stelling van Fermat ingeleverd, die draait om een legendarisch geworden uitspraak van de Franse wiskundige Pierre de Fermat, namelijk dat hij een prachtig bewijs voor een stelling gevonden had, maar dat de kantlijn te smal was om het te bevatten. Ik zal de lezerster hier verder niet mee vermoeien. Veel anarchisten, net als vele niet-anarchisten, hebben opmerkelijk genoeg een aversie tegen wiskunde. (Al moet de wel geïnteresseerde lezerster zeker eens in de boekhandel neuzen, er zijn leuke boeken over Fermat verschenen.) Mijn scriptiebegeleider schreef in zijn beoordeling iets over de bladspiegel en Bladspiegel leek me een treffende naam voor deze rubriek.

Om een idee te krijgen hoe de vorige recensent het aanpakte, plukte ik lukraak een AS uit het archief, dat was nummer 107 (Politiek, zomer 1994). Ik sloeg een pagina open en las er dat Nicolas Walter in *Freedom* de tegendraadse wetenschapper Paul Feyerabend herdacht. Zes jaar na deze necrologie is Nicolas Walter zelf overleden. Walter was een pragmatisch anarchist in de traditie van het blad *Anarchy*, dat in de jaren zestig onder redactie van Colin Ward verscheen. Walter was eind jaren tachtig een van de oprichters van het Engelse theoretisch-anarchistische tijdschrift *The Raven* en schreef zelf vele biografische artikelen. Bekend is hij geworden met de brochure getiteld *About anarchism*, in de jaren zeventig door Bas Moreel in het Nederlands vertaald en door de inmiddels ter ziele zijnde uitgeverij Spreeuw in de jaren tachtig nog in een zesde druk heruitgegeven. Vorig jaar hield Nicolas Walter op de Anarchist Bookfair in London nog een lezing over 'de taal van het anarchisme'. In *Freedom* (84b Whitechapel High Street, London E1 7QX) vol. 61:6, van 25 maart 2000, staat Colin Ward uitgebreid stil bij Nicolas Walter, die over zichzelf ooit zei: "In a sense I was an anarchist before I was born, in that I had an anarchist grandfather". Ook Alex Comfort, een andere bekende Engelse anarchist, verruilde dit voorjaar het aardse voor, tja, voor wat? In 1994 verscheen bij Freedom Press een boek over Comfort, dat Rudolf de Jong in De AS 107 besprak (hetzelfde nummer dus dat ik lukraak uit het archief plukte). Sla dat nummer erop na als je meer over hem wilt weten. Verder besteedde Freedom vol. 61:7 en vol. 61: 8 aandacht aan Comfort.

Gelukkig dunnen de gelederen der anarchisten niet alleen maar uit. In *de Volkskrant* van 2 mei 2000 schetst journalist Mac van Dinther een sympathiek profiel van de milieuactiegroep Groen Front!: "De meeste Groen-Fronters zijn jong tot zeer jong. Het zijn scholieren, studenten, werkende jongeren, halve of hele beroepsactivisten. Sommigen noemen zich anarchist, velen zijn veganist (zij gebruiken geen dierlijke producten)". Tijdens de Pinksterlanddagen in Appelscha zijn de laatste jaren ook vele nieuwe, jonge gezichten te zien. Er is dus nog wel degelijk hoop voor het anarchisme! Maar wat houdt anarchisme eigenlijk in? De voorbereidingsgroep van de Pinksterlanddagen 2000, die de mooie naam Toekomstwerkplaats Appelscha bedacht, publiceerde in *De Moker* (postbus 1338, 3500 BH Utrecht) ingezonden reacties op een zevental vragen over anarchisme. Deze, jammer genoeg ongenummerde, uitgave verscheen al voor de Pinksterlanddagen. Tijdens de PL verschenen er ook nog drie Mokers, waaronder een leesbundel. De voorkant van de leesbundel wordt opgesierd met

een plaatje van Domela Nieuwenhuis op inline-skates. Cool!
In *Buiten de Orde* (postbus 1338, 3500 BH Utrecht) 2000/1 is er een start gemaakt met de interviewserie 'Wat bezielt anarchisten?', waarin bekende, maar vooral ook niet-bekende anarchisten van diverse pluimage vertellen wat anarchisme voor hen inhoudt. (Of noemt een bescheiden recensent nooit en te nimmer zijn eigen artikelen?) In dit nummer van Buiten de Orde verder veel aandacht voor milieuacties en een herdruk van Arthur Lehnings Utopia als inspiratiebron, dit naar aanleiding van het overlijden van Arthur Lehning op 1 januari 2000. Tevens in deze Buiten de Orde een artikel over Esteban Murillo, die - ondanks protesten - door Nederland is uitgeleverd aan Spanje, waar hem naar alle waarschijnlijkheid martelingen te wachten staan. Murillo leende ooit zijn auto uit, die later bij een ETA-aanslag zou worden gebruikt en dat maakte hem in de ogen van de Spaanse overheid een terrorist. Het Solidariteitskomitee Esteban Murillo (postbus 2884, 3500 GW Utrecht) heeft de afgelopen maanden niet nagelaten publiciteit te zoeken, maar wat te denken van Baskisch nationalisme, wat de gemoederen in de radicaal-linkse/anarchistische media danig bezig houdt? Stan Vermeer van het Solidariteitskomitee Esteban Murillo hierover: "Je zou dus ook kunnen stellen dat de Baskische bevrijdingsbeweging anti-nationalistisch is, namelijk anti-Spaans nationalistisch". Maar dat is mijns inziens toch wel erg om de hete brij heendraaien. In *Ravage* (van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam) #6, van 28 april 2000, stelt Paul Grindpad: "Als anarchist ben ik van mening dat mensen naast elkaar moeten kunnen leven ongeacht hun taal, afkomst, cultuur et cetera. (....) Het nationalisme is juist een regelrechte ontkenning en afwijzing van deze gedachte." In *Ravage* #7 reageert het Solidariteitskomitee Esteban Murillo met een uitgebreid artikel, waarin het stelt dat links-nationalisme wel degelijk bestaansrecht heeft. Maar de achterliggende vraag, of nieuwe staten daadwerkelijk een oplossing zijn voor huidige onderdrukkingsvormen, blijft in mijn ogen onbehandeld.
In *Rosa* (postbus 7007, 9701 JA Groningen), voorjaar 2000, de nieuwsbrief van de Groningse boekhandel Rosa, pleiten Koerdische anarchisten voor een alternatief voor een bevrijdingsstrijd die gebaseerd is op nationalisme: "Misschien is het op dit ogenblik 'onrealiseerbaar', maar diep in onze harten zijn we ervan overtuigd dat we in plaats van een 'Verenigde onafhankelijke Koerdische staat' een gedecentraliseerd en federatief Koerdistan willen. Dit is de maatschappij, die het beste overeenkomt met de typisch Koerdische leefwijze. Een statenloos en gedecentraliseerd ecologisch leven in harmonie met de natuur is onze utopie voor een vrij Koerdistan. En wij geloven, dat de nachtmerrie van het Koerdische conflict en verzet alleen maar op deze manier tot een einde kan komen; onvoorwaardelijke vrijheid in de omarming van de bergen!". Hoewel de Koerdische anarchisten zich beroepen op 'een typisch Koerdische leefwijze', in mijn ogen geen noodzakelijk argument in een pleidooi voor anarchisme, vind ik dit soort informatie te midden van allerlei PKK-propaganda een regelrechte verademing. Meer informatie over Koerdisch anarchisme is te vinden op: http://flag.backened.net/revolt/turkey#e.html.

Nadat ik eenmaal toegezegd had om deze rubriek te gaan verzorgen, werd ik prompt overladen met tijdschriften. Ik zag het al voor me, elke drie maanden zou ik me door een stapel bladen heen moeten worstelen van heb ik jou daar. Gelukkig voor mij bleek dit eenmalig te zijn, er waren nogal wat bladen blijven liggen, zo zonder een AS-bladenrubriek. Bekomen van de kortstondige schrik realiseerde ik me dat ik voor het schrijven van deze rubriek uitgedaagd wordt de vele tijdschriften die ik toch al lees, nauwlettender te volgen. En ook de kranten beter na te pluizen. Zo kondigde *de Volkskrant* op 29 mei 2000 op de mediapagina 'een anarchistische musical over een stadje' aan en wordt op de sportpagina een Roemeense voetballer met

vette letters 'een creatieve anarchist' genoemd. Te midden van het veelvuldig gelijkstellen van chaos aan anarchie klinkt dit zo slecht nog niet. Vaak blijf ik echter met de vraag zitten wat er nu met het woord 'anarchistisch' bedoeld wordt. Zo is in de folder van het Filmmuseum in Amsterdam over de film *Brazil* van voormalig Monty Pythonlid Terry Gilliam het volgende te lezen: "Robert de Niro klust bij als de anarchistische verwarmingsmonteur Archibald 'Harry' Tuttler". Wat moet ik me daar nou bij voorstellen?

Mocht je vinden dat het gedrukte woord nog niet genoeg informatie bevat, dan kun je altijd nog het Wereld Wijde Web opgaan. *A-infos* (majordomo@tao.ca, schrijf in het tekstgedeelte 'subscribe a-infos') verzorgt dagelijks een elektronische meertalige internationale anarchistische nieuwsservice. Maar let op, je kunt werkelijk onder de berichten worden bedolven. Ik ben er na een dag maar meteen weer uitgestapt, hemeltjelief, wat een hoop nieuws. Dat mag iemens anders gaan bijhouden voor De AS. Via een andere weg, namelijk de *Aktielijst* (majordomo@ antenna.nl, schrijf in het tekstgedeelte 'subscribe Aktielijst'), waar je ook vrij regelmatig, maar beperkter, op de hoogte gehouden wordt van anarchistische activiteiten over de gehele aardbol, werd er bericht over *Onward*, een nieuw anarchistisch tijdschrift in de Verenigde Staten. Zij vragen om artikelen, schrijf naar: Onward, PO Box 2671, Gainville, Florida, 32602-2671, USA. Andere weblinks naar anarchistische sites kun je vinden op www.ainfos.ca/.
Karel van het Reve schreef in de postuum verschenen bundel *Achteraf*, waarvan ik bij het lezen overigens menige lachbui kreeg, over Rosa Luxemburg: "Zo verdedigde zij bijvoorbeeld de volstrekt onmarxistische stelling dat politieke vrijheid alleen iets betekent wanneer die vrijheid zich ook over je politieke tegenstanders uitstrekt". Deze uitspraak brengt me, misschien eerder associatief dan logisch, bij *Kleintje Muurkrant* (postbus 703, 5201 AS Den Bosch), waar in nummer 342, van 10 maart 2000, op de voorpagina Willem Hoogendijk van Stichting Aarde in mijn ogen meedogenloos van nationalisme wordt beticht. Het artikel verscheen later ook nog in *De Fabel van de illegaal* (Koppenhinksteeg 2, 2312 HX Leiden) nr. 38/39. In de eerder vermelde De Moker-leesbundel kun je onder andere hierop een reactie vinden van Allie.
In het onregelmatig verschijnende *Aardig* (Simon Bolivarstraat 95, 3573 ZK Utrecht), van het Atalanta-kollektief, wordt in het meinummer uitgebreid ingegaan op de discussie, die ook in *Dusnieuws* (postbus 2228, 2301 CE Leiden) 21 van het Leidse anarchistische collectief Eurodusnie gevoerd wordt, namelijk of structuren dan wel individuen als basis van verandering gezien moeten worden. Rymke vraagt zich in dat meinummer af of het denken in structuren niet een erfenis van Marx is. Net als Menno in dat zelfde nummer van Aardig citeert ze met instemming wat Etienne de la Boétie in 1548 (!) in *De vrijwillige slavernij* schreef: "Het is het volk dat zich tot slaaf maakt, dat zich de keel afsnijdt, dat vrijheid vaarwel zegt en het juk opneemt, toestemt in zijn ongeluk, of eerder nog: het najaagt". Voor Rymke drukt dit boek de belangrijkste anarchistische gedachte uit: neem je leven in eigen hand. Over het heft in eigen hand nemen gesproken, Food Not Bombs is daar een krachtig voorbeeld van. Er komt veel overwaaien uit de States, waaronder een hoop onzinnigs, maar het idee van Food Not Bombs, oorspronkelijk in San Francisco als eerste uitgevoerd (zie onder andere Buiten de Orde 1996/4), begint ook in Nederland in vruchtbare aarde te vallen. Het *Utrechts Nieuwsblad* van 9 juni 2000 plaatste een grote foto met een artikel 'Gratis Eten Utreg tracteert op soep met overtuiging'. Doel van Food Not Bombs, de naam is duidelijk genoeg lijkt me, is het gebruiken van eten dat anders gewoon weggegooid zou worden en het creëren van plekken waar mensen in het openbaar ontspannen met elkaar kunnen keuvelen en eten, of het nu kra-

kers, anarchisten, daklozen, huisvrouwen/ mannen of ambtenaren zijn.
In de maand mei verscheen *Buiten de Orde* 2000/2. Hierin worden twee artikelen van wijlen Arthur Lehning afgedrukt, 'Inzake het libertair marxisme' en 'Kropotkin's anarchisme'. Lehning over Kropotkin: "In velerlei opzichten was Peter Kropotkin een optimist, maar hij was geen utopist. Het anarchisme was voor hem minder een bepaald maatschappelijk ideaal, een als ideaal beschouwde maatschappij-toestand, dan wel een beginsel van maatschappelijk leven, van maatschappelijke ontwikkeling". Mocht de moed je even in de schoenen zinken, het anarchisme slaat in de huidige wereld niet bepaald aan, dan is deze uitspraak aangenaam ondersteunend. Althans, dat was die voor mij. Verder in Buiten de Orde een tweetal artikelen over het banale verschijnsel sollicitatieplicht, waar geen ontsnappen aan mogelijk lijkt te zijn, behalve door overstappen op een al dan niet gesubsidieerde baan of door als zonderling door het leven te gaan.

Echt een lijn zal je niet in deze Bladspiegel kunnen vinden, en ik ga vrolijk door met het rondhuppen door bladenland. In *Ravage* #8 worden twee bij de anarchistische Pinksterlanddagen betrokkenen geïnterviewd. Ze kregen de vraag voorgeschoteld of anarchisme niet net zo oudbakken is als socialisme en communisme, waarop door een van de twee, Menno, geantwoord wordt met: "De autoritaire varianten van socialisme en communisme zijn oudbakken". In het in mijn ogen zeer magere interview stelt Metha verder: "Voor mij is er maar één soort anarchisme". In dezelfde Ravage, maar ook al eerder in Buiten de Orde 2000/2, ziet Freek Kallenberg dat in 'Anarchamachines: brandstof voor een stuurloos anarchisme' klaarblijkelijk anders: "Anarchisme is met andere woorden de Clastriaanse-machine-in-actie: een archipel van pluriforme anarchamachines die gaan werken waar macht en rijkdom zich ophopen en hiërarchische structuren verschijnen". In hetzelfde Ravagenummer verder een lezenswaardig artikel over een Indiaas dorpje Bhaonta Kolyala, waar inwoners gezamenlijk en voor een groot deel zelfstandig kleine stuwdammen en wateropslagplaatsen gebouwd hebben, wat vruchtbare landbouwgrond opleverde. Dit in schril contrast met de grootschalige aanleg van de Maheshwar-dam, die met steun van de Wereldbank 40.000 mensen uit 61 dorpen zal verdrijven. In *Ode, kroniek voor de onderstroom*, een blad met een tamelijk hoog 'nieuwe tijd' gehalte, is een citaat van Freek Kallenberg uit De AS 128 van najaar 1999 te vinden: "Minder werken en vieren van de overvloed zijn de ingrediënten van een anarchiserende samenleving".

Jammer genoeg houdt het Belgische tijdschrift *Perspectief* op te bestaan. Na 56 nummers is de koek op, al zal de Libertaire Studiegroep Gent, opgericht in 1985, boeken gaan uitbrengen. De eerste uitgave zal een selectie van artikelen uit Perspectief bevatten. Oude nummers zijn overigens nog wel te bestellen, zolang de voorraad strekt: Kolegemstraat 168, 9032 Wondelgem, Belgie. *De Nar* (postbus 136, 3000 Leuven 3, Belgie), anarchistisch actieblad, gaat echter onverdroten voort. Nummer 158, april/mei 2000, bevat een interview met de Italiaanse anarchist Pietro Vermertini, die een aantal jaren woonde en werkte in Chiapas (Mexico). De Mexicaanse anarchistische beweging is kleinschalig, maar probeert desondanks de Zapatistas maximaal te ondersteunen. Een van de belangrijkste Zapatista-gemeenschappen is overigens vernoemd naar Flores Magon, anarchist en voornaamste stem binnen de libertaire vleugel van de Mexicaanse revolutie. Een kritisch artikel van Lawrence Jarach, vertaald door Sies van Raaij, over de Zapatistas kun je vinden in Buiten de Orde 2000/2. Verder vraagt in deze Nar in 'Gedachten over bewegen' Johanneman zich af waarom er zo weinig mensen ouder dan 25 jaar actief zijn in de anarchistische beweging: "Te oud om naar een axie te gaan? Of hebben

we het allemaal al gezien en meegemaakt?". 'Oudere' anarchist, klim in de pen!
In *Freedom* vol. 61:2, van 29 januari 2000, neemt Ed Stamm in 'Most anarchists are not masked rioters' duidelijk stelling: "We feel in general, that it is a violation of individual liberty to obstruct or break up meetings (...), silence speakers, damage personal property, riot. (...) Not only are these tactics ethically wrong, they also foster a neverending cycle of repression and counter-repression". In dezelfde Freedom, maar ook in latere nummers, krijgt Ed Stamm er fiks van langs, hij wordt voor rechts en liberaal uitgemaakt. En dat is jammer, want of je het met de uitspraak eens of oneens bent, hij is zeker interessant om eens dieper over door te denken. In Buiten de Orde 2000/2 gaat Mike Long in 'Revolutie of hervorming' op dit onderwerp in, net als Herman in 'Anarchisme als gebruiksvoorwerp' in de reeds eerder genoemde De Moker - leesbundel. In Freedom vol. 61:3 meer reacties op Stamm, plus een vermelding van Arthur Lehning's dood; in Freedom vol. 61:7 kun je een in memoriam over Lehning vinden. Ook in *De Vrije Gedachte* (postbus 1087, 3000 BB Rotterdam) 31/3, april 2000, blad van de vrijdenkersvereniging, wordt Arthur Lehning herdacht, evenals in het Duitse *Graswurzelrevolution* (Strassburgerstrasse 24, 10405 Berlin) 247, maart 2000. In Freedom vol. 61:4 een interview met een Italiaans anarchist en spoorwegvakbondslid, die maandelijks het blad *Sicilia Libertaria* in een oplage van 1200 exemplaren uitbrengt. Overigens heeft de maffia het niet zo op met anarchisten, aangezien deze sociale problemen aankaarten; zoals de maffia dus.

Kijk, dat is nou leuk van het doorspitten van al die bladen. In *Graswurzelrevolution* 248, april 2000, lees ik op de pagina's 'GWR radikal feministisch' een artikel over Marie Equi (1872 - 1952), anarchiste, arts, oorlogstegenstandster en lesbiënne. Te samen met haar vriendin voedde zij een geadopteerd kind op, wat in de States in de jaren twintig van de vorige eeuw nog vreemder was dan het heden ten dage gevonden wordt. Meer informatie over Marie Equi, van wie ik nooit gehoord had, staat in Nancy Krieger's 'Queen of the Bolsheviks: the hidden history of Dr. Marie Equi', *Radical America* vol. 17:5. Het onregelmatig verschijnende Engelse tijdschrift *Black Flag* (BM Hurricane, London WC 1N 3XX) 219, schrijft over de hedendaagse anarcha-feministische Mujeres Creando (creando@ceibo.entelnet.bo) in Bolivia. De rond de twintig vrouwen sterke groep doet veel met graffiti en runt een klein cultureel centrum in Bolivia's hoofdstad La Paz. In elke Black Flag kun je overigens de 'Anarcho Quiz' vinden, die ik steeds leuker ga vinden. Vraag 3 luidt dit maal: "What do Chinese anarchists and animal right activists have in common?". Probeer voordat je verder leest eerst zelf een antwoord te verzinnen. Het antwoord is: "Tofu. After 1906, there were two principal currents of Chinese anarchists abroad, one based in Tokyo and another in Paris. The Paris-based anarchists financed their activities in part through ownership of a tofu factory."
In Black Flag maakt een boekbespreking van 'Twenty year millennium wildcat' van de Freedom-cartonist Donald Rooum duidelijk hoe anarchisten in Engeland elkaar onderling voor rotte vis uitmaken, en dat doen ze bij mijn weten al decennia lang: "Freedom publishes reprints of anarchist classics and a paper that hardly anyone reads. (...) Freedom Press might not like being called liars, liberals and quietists, but it doesn't stop it being true." Nee, dan gaat het er in de lage landen toch een stuk gemoedelijker aan toe. Of is dat slechts schijn? Laat ik deze eerste Bladspiegel afsluiten met wat de nieuwe Londense burgermeester Ken Livingstone, die nog steeds tamelijk rood schijnt te zijn, over anarchisten te zeggen heeft (Freedom, vol. 61:6): "I once lived with a couple of anarchists and I found them courteous and considerate. And they always did their share of the washing up".
P'tje Lanser

REACTIES & DISCUSSIES

REPRESSIEVE WETGEVING

In de aanloop van het Europees voetbalkampioenschap 2000 heeft het zittende kabinet kans gezien de repressieve maatregelen tegen burgers te vergroten. Het gaat hier om de problematiek van de 'bestuurlijke ophouding', waarbij de burgemeester bevoegd is gemaakt ingrijpende maatregelen te nemen in de sfeer van de vrijheidsbeperking. De juristen Brouwer en Schilder schreven over de voorgestelde wettelijke mogelijkheden daartoe een kritisch commentaar. Een zinsnede daaruit luidt: "Wie de positie van de burgemeester op het terrein van de handhaving van de openbare orde bestudeert, bekruipt het gevoel dat er met onze samenleving iets fundamenteel mis is" (*Nederlands Juristenblad*, 1999, nr. 34, p. 1640-1647). Hoewel zij dat zelf niet zo bedoelen, is dat natuurlijk het geval.

Een samenleving die een sport genereert waarin aan sommige voetballers een prijskaartje van rond honderd miljoen gulden hangt en die vele voetballers tot miljonairs maakt, is doorgedraaid. Een samenleving die sport zó vercommercialiseert als het geval is met voetbal, is doorgedraaid. Dat is zeer bedreigend. Daar komt nog de dreiging van het vandalisme van een beperkt aantal doorgedraaide hooligans bij. De gekte is dus compleet.

De vorenbedoelde wettelijke maatregelen omtrent de bestuurlijke ophouding richten zich slechts op één facet van de gekte, namelijk op de dreiging die van hooligans uitgaat. Vervolgens is de gang van zaken zo dat als de hooligans weer naar huis zijn, de repressieve wetgeving nog wel van kracht blijft. Die wetgeving is evenwel in dusdanige algemene bewoordingen gesteld dat het ook op anderen dan hooligans van toepassing is, bijvoorbeeld op milieuactivisten en antimilitaristen. En daar schuilt het gevaar van dit soort repressieve wetgeving: de mogelijkheid om deze te gebruiken ten behoeve van categorieën mensen en in situaties waarvoor ze niet geschreven is. Wie samen met anderen voorbereidingen treft om bijvoorbeeld een militaire parade demonstratief tegemoet te treden met de vraag: 'Is het hier oorlog?', loopt het gevaar als hooligan te worden behandeld.

Dat dit mogelijk is, leert dat er inderdaad iets fundamenteel mis is met deze samenleving.

Thom Holterman

NATIONAAL-ANARCHISME?

Er zijn tijden geweest waarin je een bepaald soort ingezonden stuk in een dagblad van te voren kon voorspellen. '4000 man op straat bij Bedrijf X' werd dan beantwoord door een man (bij voorkeur, en je kon de dunne baard bijna voelen) die zich in geschrifte afvroeg of er echt geen vrouwen de laan uitvlogen. De onzorgvuldigheid van zo'n krant werd afgestraft, meestal door een zaakwaarnemer. De onzorgvuldigheid heeft gewonnen, het zaakwaarnemerschap staat op de tocht en is verdacht (de uitdrukking 'politiek correct' wordt in Nederland alleen in negatieve zin gebezigd).

Een andere reactie die je kon voorspellen in betere dagen, toen openbaarheid nog iets openbaarder was, was het ingezonden stuk van de zorgelijke anarchist. 'Anarchistische toestanden in Somalië' (Sierra Leone, Liberia, Albanië) kon dan op een uitleg in kort bestek rekenen waarom het gebruikte adjectief niet klopte. Is dit in het geval van Albanië, nog zo kort geleden en alweer zo erg vergeten, nog wel gebeurd? Misschien heeft iemand zijn of haar best er voor gedaan, maar hebben we het resultaat niet te zien gekregen wegens plaatsgebrek tot onze spijt en we danken u voor uw oplettendheid enz. Enfin, misschien toch nog, ik kan ook niet alle kranten bijhouden en zou dat niet eens meer willen. En het mag duidelijk zijn dat ik althans vanwege de zinloosheid van de onderneming de moeite ook niet genomen heb. Bij kranten zal men op het voorhoofd wijzen als je de term 'ideologisch bepaalde censuur' gebruikt voor dergelijk plaatsgebrek, voor het

uitbannen van correcties op uitingen in zo'n krant. Ik ga steeds meer zien in de juistheid van wat Herbert Marcuse in de vroege jaren zeventig signaleerde: er dreigt in het geheel geen revolutie, maar om zelfs het begin van een zich organiserende oppositie in de kiem te smoren wordt de preventieve contrarevolutie georganiseerd.

Nu kruipt het bloed van de revolutie waar het niet gaan kan en we hebben ook nog het internet, wat u zegt, dus als u met bovenstaande somber knikkend heeft ingestemd, geef ik u niet zomaar gelijk. Er zijn redenen om somber te zijn, die net zo goed optimistisch kunnen stemmen. Ook al komt uw ingezonden stuk niet meer terecht, mits u voorzien bent van academische of journalistieke kwalificaties heeft u bijvoorbeeld een grotere kans dan vroeger op de opiniepagina's van de dagbladen, in een groot stuk dus. Dat moet dan tegen de onzin in de dagelijkse verslaggeving opwegen. En voor naar het anarchisme neigende opvattingen is ruimte genoeg. Paul Frissen bijvoorbeeld en de aandacht die zijn ideeën krijgen - dat vind ik een onverwachte, leuke ontwikkeling. Maar de scheidingslijn tussen leuk en onleuk anarchisme is flinterdun.

'Libertarians' (of 'anarcho-kapitalisten') als Bart Croughs lees ik niet zonder plezier, omdat zij een hoop quasi-linkse geitenbreierij op de korrel nemen. Het zaakwaarnemerschap bijvoorbeeld, bij Croughs direct in verband gebracht met 'de vrouw, de homo en de allochtoon'. De valkuil is dat dit afwijzen van het zaakwaarnemerschap je heel gemakkelijk in gezelschap brengt van de 'eigen volk eerst'-troebelwatervissers, waarvan de eersten uit de ex-uiterst-linkse hoek zich inmiddels aandienen ('het multiculturele drama'). Het laagje takken over de kuil van mensen als Croughs bestaat er uit dat zij de Markt als natuurlijke tegenstander van de Staat zien. De Staat wijzen zij af, de Markt niet. Arnoni heeft er volkomen terecht op gewezen dat het bedrieglijke is in deze voor anarchisten soms zo aantrekkelijk overkomende anti-etatistische overwegingen, dat alles wat goed is in de wereld aan Markt wordt toegeschreven en alles wat fout is aan de Staat. En tenslotte is die Markt een product van de Staat (en omgekeerd). We mogen de geschiedenis en de politieke economie niet laten wegmoffelen.

Croughs noemt zich, ongestraft door ingezondenstukkenschrijvers, anarchist. Mogen we daarin berusten? Alvorens mijn antwoord te formuleren, moet ik constateren dat het dunne lijntje tussen neonazisme en als anarchisme poserend libertarisme al overschreden lijkt te worden. Bij het Russische nationaal-bolsjewisme, dat inmiddels navolging vindt, bijvoorbeeld in Engeland. Eerlijk gezegd bevuil ik liefst niet mijn handen en dit blad aan het noemen van namen. Ze zijn er, de bepleiters van een nationaal-anarchisme, een anarchistisch monarchisme, de anarchisten van het eigen volk eerst. Onmogelijk, zult u zeggen - ja, ik zou dat ook denken. Maar doordat de hoofdstroom in de politiek momenteel bepaald anti-etatistisch is (daar zouden 'we' nog steeds blij om moeten zijn) is het voor allerlei mensen blijkbaar interessant zich 'anarchist' te noemen. Het is ook niet geheel nieuw op de uiterste rechterflank: Knut Hamsun en de Nederlandse fascist Jan Baars noemden zich na 1945 anarchist. De omgekeerde weg is ook bewandeld. Nationaal-anarchisten kunnen altijd wel wat geschikte citaten vinden, vooral bij Bakoenin. Hebben 'wij' daar verweer tegen? (Ik ga er van uit dat ik mij richt tot mensen die schrikken van zulke 'anarchisten').

Het passendste verweer vooralsnog is, dat de afschaffing van opgelegde politieke macht en het afschaffen van particulier eigendom van productiemiddelen elkaar veronderstellen, en dat alle stromingen die zich anarchistisch noemden tot nu toe het op dat punt eens waren. Over de uitwerking van dit alles kunnen, moeten we waarschijnlijk zelfs, van mening verschillen. Maar geen anarchie zonder socialisme, ook communisme geheten. Als die laatste twee termen in tegenstellling tot het anarchisme geheel in diskrediet zijn, dan maar iets anders. Desnoods sociaal-

democratie, het ziet er naar uit dat er een vacature is om die term opnieuw in te vullen; en niet alleen in Nederland verscheen het anarchisme in de arbeidersbeweging eerst onder die naam (ironie van de geschiedenis die zich in eigen staart bijt?). Maar hoe het ook zij: als een anarchisme zonder socialisme, zelfs een anarchisme met staat en eigen volk, in liberale machteloosheid onaangevochten blijft, dan moet ik zeggen dat het echte (ik zeg dit nadrukkelijk: *het echte*), socialistische anarchisme maar beter naar een andere naam kan omzien.
Het is misschien goed er nog eens op te wijzen dat de naam van dit blad niet naar een spil verwijst, of een afkorting is van 'Anarcho-Syndicalist', nee, het is en blijft een afkorting van 'Anarcho-Socialist'. Als dit niet meer als pleonasme wordt aangevoeld, kan de afkorting misschien beter voluit geschreven worden.
André de Raaij

BOEKBESPREKINGEN

STAAT VERSUS RAF

Frank van Ree (1927) was in 1977 en 1978 een van de vertrouwensartsen van de toen in Nederland gedetineerde Rote Armee Fraktion-leden. In *Vrijheidsstrijd, verzet, terrorisme. Verslag van een RAF-vertrouwensarts* beschrijft Van Ree nu, ruim twintig jaar na dato, zijn ervaringen met deze gevangenen van de staat. Het gaat om Gert Schneider, Christof Wackernagel en Knut Folkerts. Schneider werd door de Duitse politie gezocht wegens medeplichtigheid aan een bomaanslag, Wackernagel wegens medeplichtigheid aan de ontvoering van en moord op werkgeversvoorzitter Hanns Martin Schleyer en de dood van diens chauffeur en drie lijfwachten. Folkerts werd verdacht van medeplichtigheid aan het doden van procureur-generaal Siegfried Buback en twee van diens lijfwachten. Schneider en Wackernagel hadden bij hun arrestatie in Amsterdam op agenten geschoten en waren ook zelf gewond geraakt. Folkerts had bij zijn arrestatie in Utrecht een Nederlandse agent doodgeschoten en een ander zwaar verwond. Daarvoor is hij, drie maanden na zijn arrestatie, in Nederland tot twintig jaar veroordeeld. Net als beide andere RAF-leden is hij echter negen maanden later aan West-Duitsland uitgeleverd. Daar is Folkerts tot levenslang veroordeeld, de beide anderen tot vijftien jaar. Sinds enkele jaren zijn zij, deels in proeftijd, weer vrij.

Dat Frank van Ree pas nu met zijn boek over de behandeling van deze RAF-gevangenen in Nederland komt, heeft enerzijds te maken met de aard van het fenomeen vertrouwensarts. De omstandigheden zijn intussen zodanig veranderd, dat het mogelijk is geworden de betrokken ex-RAF-leden om doorbreking van de overeengekomen vertrouwelijkheid te vragen. Zij hebben zich inmiddels alle drie, als de meeste van hun voormalige strijdmakkers, ieder in een eigen toonaard, openlijk gedistantieerd van de tot geplande moord en doodslag verworden praktijk van de RAF. Anderzijds beschrijft Frank van Ree, op een bijzonder openhartige wijze, hoe hij pas de laatste jaren tot het inzicht is gekomen waarom deze jongens zich konden ontwikkelen tot zulke dogmatische en uiteindelijk meedogenloze stadsguerrillero's in de metropolen van het kapitalisme. Want dàt ze desperaat waren, daarover laat psychiater Van Ree geen twijfel bestaan.

Van Ree ontleedt op een integere, rustige wijze welke sociale en politieke factoren in de naoorlogse Westduitse samenleving daartoe hebben bijgedragen. De voedingsbodem van de gewapende strijd lag in de overdracht van het diepgewortelde oorlogsdenken door de generatie van hun ouders. Kinderen zijn in het Duitsland van na de oorlog vaak in vertwijfeling en verwarring groot gebracht. Van Ree beschrijft in detail de innerlijk tegenstrijdige aard van het vijanddenken dat zij meekregen. Enerzijds leer-

den zij van hun ouders dat de nazi's ontspoorde beesten waren, anderzijds zagen zij dat vele van die nazi's nog steeds of opnieuw belangrijke posities bekleedden in de nieuwe, democratische, staat. Tegelijk moesten zij geloven dat de Amerikanen, toen de grootste bezettingsmacht in West-Duitsland, de 'goeden' waren en de Russen het tegendeel. En dat terwijl diezelfde Yankees nog pas enkele jaren eerder de bevolking in vele Duitse steden met nietsontziende bommentapijten hadden gedecimeerd. Het lag aldus voor de hand, dat deze jongeren zich zo'n twee decennia later, bij de technologische ontplooiing van het US-imperialisme in Vietnam, massaal tegen Amerika keerden en zich, in uiteenlopende gradaties en varianten, oriënteerden op in Moskou of Peking en in diverse Derde Wereldlanden aangehangen marxistisch-leninistische ideologieën. En evenzeer, dat de Duitse jongeren - en niet toevallig ook de Italiaanse en Japanse - zich feller en rabiater manifesteerden dan hun zich meer ludiek uitende collega's in andere landen. Een gedrag, dat bovendien aanzienlijk versterkt werd door de verkrampte repressie van de jonge, fragiele staatsmacht in de nog onder curatele staande Duitse Bondsrepubliek. In alle ijver om het kasplantje van de democratie te verdedigen, werd het door de bewakers zelf bijna vertrapt. Zo kon de bijzonder vrijzinnige grondwet in luttele jaren verworden tot een schaduw van de eens bewierookte vrijheid en gelijkheid voor alle burgers.

Wisten we dat allemaal niet allang? Heb ik zelf niet in mijn boek *Als op ons geschoten wordt,* dat ik 22 jaar geleden publiceerde, deze factoren uitgebreid de revue laten passeren? Zeker. Maar dat sorteerde nauwelijks effect, omdat ik het bracht in een tamelijk opgewonden proza, op een welhaast permanent verontwaardigde toon. Twijfel was mij vreemd, grote woorden waren gemakkelijk gevonden en de verdorvenheid van staatsdienaren stond bij voorbaat vast. Een activisten-stijl, die tot stand kwam toen Knut Folkerts en zijn kameraden nog schietend rondgingen, een stijl ook die volop de sporen droeg van de zorg om de verpulvering van de relatieve vrijheid die wij naar ons gevoel nog maar zeer recent bevochten hadden (Ban-de-Bom, Provo). Ik schrijf dat nu niet om mij achteraf te verontschuldigen. Anarchisten zijn naar mijn stellige overtuiging wel de laatsten die zich voor hun opvattingen van destijds behoeven te schamen. Ik heb mij toen en later echter veelvuldig moeten verweren tegen aantijgingen van solidariteit met de RAF. In mijn eigen politieke omgeving, maar ook bijvoorbeeld tegenover beroepscollega's in de journalistiek. Complicerend daarbij is steeds geweest, dat ik - op historische gronden - de onvermijdelijkheid van revolutionair geweld voor een essentiële omwenteling van de politieke verhoudingen onderstreepte. De RAF heb ik echter niet als revolutionair beschouwd. "De noodzaak van een sociale revolutie wordt ook in het anarchisme erkend, maar deze is niet gelijk te stellen met de noodzaak van gewapende strijd als interventiemethode. Over het algemeen wijzen anarchisten gewapend verzet in niet-revolutionaire perioden af. Gewapende initiatieven dienen uitdrukking te zijn van en aanvulling op de strijd van een sociale beweging van de massa. (...) Er wordt niets geïntervenieerd met geïsoleerde stadsguerrilla, niet in de staatsmacht, niet in de status quo van het systeem en ook niet in het klassebewustzijn. Integendeel, de tendentiële ontwikkeling naar techno-fascisme wordt versneld" (pag. 100/101 van *Als op ons geschoten wordt*).

Mijn solidariteit gold wél de vervolgden die ter linkerzijde opereerden, daaronder de RAF-gevangenen, die ik zag als slachtoffers van het staatsgeweld. Over die keuze zou ik nu even weinig twijfel hebben als toen, ook als het om onderdak of vluchthulp zou gaan aan lieden die niet geheel mijn politieke signatuur hebben, maar er wel dicht bij staan. Dat moet je natuurlijk kunnen screenen, wat al gauw neerkomt op de voorwaarde dat ze

je bekend zijn, hetzij aanbevolen worden door bekende kameraden. Zulke solidariteit maakt kwetsbaar, en ook bij mijn (overwegend publicitaire) inspanningen in dat kader, heb ik in het verleden over 'de vijand' te dikwijls te gemakkelijk mijn analyses gehanteerd. Al blijken vele ervan intussen te kloppen - en zullen ook de 'zelfmoorden' van Ulrike Meinhof, Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Jan Carl Raspe en Ingrid Schubert op een goede dag net zo worden opgehelderd als bijvoorbeeld de lang ontkende liquidatie van Ernesto Che Guevarra. Analyseren is één, analyses adequaat inzetten en effectief aan de man/vrouw brengen is evenwel de eigenlijke kunst. En daarin heb ik naar mijn huidige inzicht uiteindelijk gefaald. Mijn boek kon immers, juist door die vooringenomen argumentering, regelrecht worden ingedeeld bij één van beide kampen in het zwart-wit model dat Van Ree typeert als vijanddenken. En daarmee schoot het zijn eigenlijke doel voorbij.

Dat geldt geenszins voor het boek van Frank van Ree. Hij heeft zijn tijd gebruikt om de nodige afstand te kunnen nemen. Hij brengt het gezag van zijn psychiatrische deskundigheid mee. En het gelouterde inzicht van een in de analyse van het menselijk gedrag getrainde ervaringsspecialist, die daar bovendien zijn hoogst persoonlijke bevrijding van de eigen oorlogstraumata aan durft toe te voegen. Hij schrijft, dat hij mede tot zijn inzichten over de stigmatiserende rol van het vijanddenken is gekomen door de ontdekking van de psychische wonden die hij zelf, als zovelen van zijn generatie, door ervaringen in de oorlog heeft opgelopen. Al in 1938 zag hij, onderweg in Duitsland op vakantie naar Oostenrijk, voor zijn nog jonge ogen hoe mannen in zwarte uniformen met een open auto een joodse hotelgast opzettelijk tegen een muur de benen verbrijzelden. In de oorlogsjaren voegden zich daar nog diverse andere afschuwwekkende observaties bij. Ook zag hij zich in zijn jeugd geconfronteerd met zulke verwarrende vijandbeelden als hij later traceerde bij zijn RAF-cliënten. Er waren duidelijk anti-joodse gevoelens thuis, maar toch werd een joodse onderduiker opgenomen. Er waren zelfs nog anti-Engelse ressentimenten, daterend van de Boerenoorlog in Zuid-Afrika, terwijl de Britten in de Tweede Wereldoorlog de rol van onze bevrijders kregen. En die voor kinderen o zo vriendelijke Duitsers in het Beierse vakantieland waren van de ene op de andere dag angstaanjagende kerels geworden, die brulden, sloegen en doodschopten. Van Ree maakte mee, dat opgelucht gejuicht werd toen een neergeschoten Duitse piloot, die uit zijn toestel sprong, te pletter sloeg omdat zijn parachute niet openging.

Tientallen jaren lang, zo schrijft Van Ree, heeft hij zijn trauma's weggedrukt, ontkend, niet herkend. Eenmaal ontdekt, begreep hij niet alleen zijn eigen latere 'ontsporingen' (ten opzichte van zijn directe omgeving, maar ook wel in zijn beroepsuitoefening bij de selectie van patiënten bijvoorbeeld) maar herkende hij die - of soortgelijke verschijnselen - ook bij vele van zijn tijdgenoten en de generatie die hen opvolgt. Daaronder de RAF-leden, maar bijvoorbeeld ook extremen ter rechterzijde, zoals de neonazi's in (Oost)-Duitsland. Ook de specifieke problematiek van de jarenlang collectief verdrongen groep van kinderen van foute ouders in ons land (sympatiserende nazi's, NSB-ers, Zwartfronters, collaborateurs) wordt daarbij door Van Ree aangehaald. En - weer aan de andere zijde van het politieke spectrum - hij beschrijft ook hoe hij in zijn eigen zoon, die een lange mars door de kaders van maoïstische splinters in Nederland uiteindelijk goed te boven kwam, nog de sporen van het door hemzelf als vader ongewild overgedragen vijandbeeld constateerde.

Is het met dit alles niet veeleer een boek over Van Ree zelf geworden? Nee. Allereerst niet, omdat ook feitelijk het overgrote deel van zijn boek het verslag behelst van zijn bevindingen en ervaringen met de drie RAF-leden. Minutieus ontleedt Van Ree daarbij, aan

de hand van toen opgetekende verslagen van zijn bezoeken aan de (maandenlang in hongerstaking zijnde) gevangenen, de mensonwaardige behandeling van deze politieke gedetineerden in Nederlandse cellen. Overtuigend toont hij aan, dat er wel degelijk sprake was van 'isolatiefolter' - ook al was het woord exemplarisch voor de oorlogstaal die de RAF-gelederen bezigden. Nederlandse beambten hielden, merendeels willens en wetens, op gezag van Nederlandse autoriteiten een nodeloos inhumaan regime in stand, dat alleen maar kon leiden tot beschadiging en uiteindelijk crepering en dat dus in wezen terecht door de RAF omschreven werd als 'executie op termijn'. Van Ree trekt niet expliciet die conclusie in zijn boek, omdat hij niet kan geloven dat de opzet van de staat werkelijk liquidatie was. Hij lijkt eerder uit te gaan van een uit angst en door besmetting met het West-Duitse crisisdenken uit de hand gelopen proces. Van Ree toont aan, hoezeer de Nederlandse staat zelf ten opzichte van de RAF verstrengeld bleek in oorlogsdenken en zijn geweld wellicht niet programmeerde in de vorm van een strategie van ontmenselijking, maar dit wel als zodanig liet ontvouwen. Tekenend voor de benadering van Van Ree is daarbij, dat hij noch aan de kant van staat, noch aan de eigen kant de wederzijdse vijanden bij hun naam noemt. Niet de - zich relatief nog humaan opstellende - directeur van het Scheveningse Huis van Bewaring, niet diens botte evenknie in het Maastrichtse HvB, niet de - door Van Ree als doelbewuste volharder in het kwaad gekenschetste - staatssecretaris van Justitie, een nu totaal vergeten kenau van christelijk-historische huize. En ook niet zijn collega-vertrouwensartsen, onder wie de hoogleraar Herman van Aalderen, en de advocaten - onder anderen Pieter-Herman Bakker Schut - waar hij mee samenwerkte.
De rechtsstaat maakte zich dus bewust schuldig aan sociale deprivatie, die onherroepelijk zou leiden tot ernstige fysieke beschadiging en de verantwoordelijke politieke autoriteiten namen het risico van dood door ontbering op de koop toe. In die houding, tijdens zo goed als na de hongerstaking, verschilde de overheid hier niet van die in Duitsland. Hooguit werd het staatsgeweld hier handiger verhuld. Ook daarvan (onder andere met bewijzen voor de pertinente leugenachtigheid van CDA-staatssecretaris Haars), en van de kritiekloze volgzaamheid van de Nederlandse media, geeft Van Ree pregnante voorbeelden.

Voor zover Frank van Ree, in het laatste gedeelte van zijn boek, de herkenning van zijn eigen trauma's beschrijft, slaagt hij er uitstekend in deze ontwikkeling aan te wenden voor een heldere uitleg van het ontstaan van discriminatie, het vervolg daarvan in vijanddenken en het omslaan in oorlogsdenken en feitelijke gewelduitoefening. Tenslotte wijst hij op het helaas steeds weer actuele risico van generatie-overdracht, zoals nu aan de orde in Kosovo, Tsjetsjenië, Centraal-Afrika, Indonesië, het Midden-Oosten. De vluchtelingen voor oorlogsgeweld nemen de gevolgen van deze problemen mee naar de landen waar zij asiel zoeken. Zoals alle overlevenden na een ingrijpende oorlog zullen zij de trauma's jarenlang wegstoppen, hetgeen nog extra in de hand gewerkt wordt als er weinig erkenning of begrip voor hen is en als zich geen voor verwerking gunstig klimaat aandient. Dat brengt risico's met zich mee, voor henzelf, voor hun nakomelingen en voor de houding van anderen tegenover hen. Ook daarom is het volgens Van Ree van groot belang dergelijke factoren tijdig te onderkennen, zoals deze ook aan de wieg stonden van de Rote Armee Fraktion. De beste remedie tegen de sluimerende discriminatie die eruit voortvloeit, zo lijkt Van Ree te bepleiten, is de wortels ervan te onderzoeken. Dat geldt voor mensen individueel, maar ook voor bevolkingsgroepen. Want niets zo gevaarlijk als onverwerkte trauma's.
Zeker, dit is het boek van een echte psychiater. Zelf heb ik mij vroeger verzet tegen de overdreven neiging tot psychologiseren, tot het louter terugvoeren van de motieven voor

politieke actie op de afkomst, het jeugdmilieu of de persoonlijke ontwikkeling. De wijze waarop Frank van Ree de verbanden legt, werkt echter allerminst depolitiserend. In die zin kan het lezen van zijn boek beslist een verrijking betekenen. (BCh)

Frank van Ree, Vrijheidsstrijd, verzet, terrorisme. Verslag van een RAF-vertrouwensarts; Swets & Zeitlinger, Lisse 2000; 264 pag.; f 45,-.

HENRI ARVONS ANARCHISME

De reeks *Que sais-je?* van de Presses Universitaires de France is een van de beste series boeken die ik ken: encyclopedisch, intellectueel, Frans georiënteerd, uiteraard, maar ook weer niet te zeer - over elk onderwerp dat mij interesseert heb ik wel een deeltje in huis ('Anarcho-capitalisme' hebben ze ook!). Maar het bederf van het voortreffelijke leidt tot het slechtste. Een van de slechtste deeltjes uit de serie is nu vertaald in het Nederlands, Henri Arvons *L'anarchisme.* Waarom uitgerekend dit werkje, in een tijd die zeker vraagt om een eenvoudige inleiding voor geïnteresseerden? Zo'n werkje hoeft beslist niet door een anarchist geschreven te zijn, maar men mag toch intellectuele integriteit verwachten van iemand die zo'n overzicht samenstelt! Als je dan geen nieuw boekje laat maken (mij dunkt, alleen al in het colofon van De AS staan namen genoeg van mensen die daarvoor gevraagd hadden kunnen worden), breng dan een bundeling van relevante teksten van Quack uit of, als dat te zware kost is, waarom Eltzbacher dan niet? U begrijpt, ik ben boos over deze uitgave en het lijkt mij dat er reden toe is.

Dat je bij een overzicht van anarchisme niet de hele voorgeschiedenis van voordat het woord 'anarchisme' bestond behandelt, valt te billijken in een dergelijk kort overzicht. Dat je Frans georiënteerd bent, en dus de Franse Revolutie als de grote relevante revolutie beschouwt en niet de Amerikaanse - ik zal er niet over zeuren, al acht ik het niet verstandig. De Angelsaksische wereld valt voor Arvon geheel buiten beeld, behalve Godwin - die is voor hem de eerste - dat mag, maar hij is toch niet de enige Engelstalige anarchist! Verder worden als de theoretici van het anarchisme gepresenteerd: Stirner, Proudhon, Bakoenin en Tolstoj. Daarmee houdt het op, want het anarchisme is iets typisch negentiende-eeuws. Trouwens, bij nader inzien, maar dat zal u al niet meer verbazen, de Spaanse, Italiaanse en Duitse tradities en theoretici blijven verder ook buiten beeld (alleen de Spaanse Burgeroorlog wordt ter sprake gebracht), dan hoeven we over niet-Europese anarchisten natuurlijk helemaal niets te verwachten. Nou ja, plaatsgebrek, moet kunnen, laten we niet kinderachtig zijn. Nee, dat wil ik niet wezen.

Maar hoe deskundig moet ik iemand achten die het vertoog van Marx tegen Stirner goedkeurend vermeldt onder de titel *Der heilige Max* (het lange derde deel van *Die deutsche Ideologie,* Sankt Max wordt bedoeld), kan ik die nog serieus nemen? Wat moet ik er mee, dat Tolstoj mystieke natuurverering, gebaseerd op het primitieve boerencommunisme, wordt toegeschreven? Alsof Tolstoj niet zwaar beïnvloed is door Emerson, Thoreau en Schopenhauer - de bekende feitelijk-racistische riedel van het achterlijke Rusland, kortom, maar Rusland is voor Arvon weer niet te achterlijk dan dat hij Lenin met instemming citeert: "Anarchisten zijn reactionair". Weet Uitgeverij Voltaire niet wie er op de vuilnisbelt van de geschiedenis is beland de afgelopen jaren?

Ik kan wel doorgaan: over de tegenstelling tussen anarchisme en socialisme die Arvon steeds weer constateert, want anarchisme is louter individualistisch; het breed uitmeten van de aanslagen op het einde van de negentiende eeuw; het toeschrijven van de *Catechismus van de revolutionair* aan Bakoenin, het houdt maar niet op - als het fout gaat bij Que sais-je?, dan gaat het ook goed fout. Arvon heeft ook het deeltje over 'Het boeddhisme' geschreven, ook al vertaald in het Nederlands in de zelfde reeks, ik waarschuw maar even. Wat een jammerlijk gemiste kans.

Bert Altena kan in het toegevoegde gedeelte van dertig pagina's, *Anarchisme in Nederland*

en België (1885-2000) zijn duidelijke afkeer van het voorafgaande niet verhelen - tja, men had hèm toch beter meteen een algemene kort boekje over anarchisme van ruim honderd pagina's kunnen laten schrijven? Nu kwijt hij zich dapper van zijn nogal ondankbare taak, allerlei namen van buiten de Lage Landen komen alsnog in zijn gedeelte aan bod, want twintigste-eeuws anarchisme bestaat voor Arvon niet, maar voor Altena natuurlijk wel. Eigenlijk vind ik het wel mooi dat allerlei mij dierbare Nederlandse namen ontbreken in dit overzicht: het is altijd prijs als je zoekt naar wie er niet genoemd wordt in zo'n overzicht van dertig pagina's voor twee landen. Dat die namen niet voorkomen - Bert Altena kènt ze natuurlijk wel - illustreert hoe rijk de traditie is in Nederland, zoals hij al schrijft (volgens hem in België minder, allez - we geven hem gelijk). Er wordt genoeg mensen in zijn overzicht wel recht gedaan en er staat geen onzin in, wat een treurige aanbeveling is, maar gezien het voorafgaande hoofdgedeelte helaas noodzakelijk. Maar of bijna dertig gulden voor dertig goede pagina's niet wat veel is, dat kunt u zich zelf wel afvragen. (AdR)

Henri Arvon, Het anarchisme/Bert Altena, Anarchisme in Nederland en België (1885-2000); 's Hertogenbosch: Voltaire (Facta-reeks); 144 pag.; f28,50.

HEDENDAAGS CHRISTEN-ANARCHISME

Een Engelse collega-onderzoeker op het gebied van het christen-anarchisme sprak enige tijd geleden tegen mij als zijn mening uit dat de enige toekomst voor het christendom in het anarchisme ligt - en omgekeerd. Een stelling die voor mij veel nadenken vergt, omdat de consequentie ervan engagement, nee vereenzelviging met wat ik onderzoek zou zijn. Een schrijver uit een volstrekt onverwachte hoek maakt deze keuze bijna aantrekkelijk. Dave Andrews, schrijver van *Christi-Anarchy,* komt uit de hoek van de *reborn Christians*, een griezel als Pat Buchanan (Andrews noemt hem ook zo intussen) is zijn oorspronkelijk referentiepunt. Maar zijn bekering-na-zijn-bekering lijkt mij duidelijk, aannemelijk en oprecht - waarmee de ingenieuze naam Christianarchy gered is van een eerdere bezoedeling door een Engelse neonazi. Gelukkig maar, want ik heb inmiddels een website ingericht onder die naam...

De Australiër Andrews is geen theoloog of historicus en zijn requisitoir tegen de *zondeval van het Christendom,* zoals de remonstrantse theoloog Heering het noemde, doet vooral emotioneel aan: bedrog, geweld, moord en doodslag in naam van "de grote liefdesanarchist van Nazareth" (omschrijving door Jan Boezeroen/S.v.d. Berg). Het is niet nieuw en dat is zijn pleidooi voor het aansluiten bij de anarchistische onderstroom die het christendom van begin af aan heeft gekend ook niet. Hij beklemtoont, zij het terloops, dat het niet nieuw is, maar waarschijnlijk door zijn achtergrond komt hij niet tot afwegingen: Weegt één Franciscus niet zwaarder dan tienduizenden kruisvaarders? Zijn Jacques Ellul of Ivan Illich - laten we hem ook eens noemen! - niet belangrijker voor het gezicht van het christendom dan de massamoordenaar Rios Montt (een *reborn Christian* en daarmee een bron voor de diepe teleurstelling van Andrews)? Impliciet kiest Andrews wel. Expliciet kiest hij voor kleinschalig werk in de stijl van de Catholic Worker, in de geest van de naamgever van het christendom, die hij consequent historiseert.

De Christusgeest ziet hij intussen bij alle religies en hij vindt het christendom als zodanig niet belangrijk - en een christelijk superioriteitsgevoel noemt hij onchristelijk, wat mij juist lijkt. Waar geestverwanten van een eeuw geleden en ook nog later een streep trokken bij de islam en de zogeheten natuurgodsdiensten, gaat Andrews verder, ook dit lijkt mij goed. Mijn kniezen over het verhaspelen van niet-Engelse namen, over het historiseren van Jezus en over het s-woord dat in de ondertitel opduikt, legt het tenslotte af tegen wat ik Andrews' bevindelijkheid zal noemen. Het christen-anarchisme is een levende realiteit en het heeft een mogelijk po-

pulair manifest opgeleverd. Misschien heeft die Engelse collega ongelijk, maar ik ben in ieder geval blij dat we iets wat leeft blijken te bestuderen. (AdR)

Dave Andrews, Christi-Anarchy: discovering a radical spirituality of compassion; Oxford: Lion; UK £6.99.

MARINUS VAN DER LUBBE

Recent verscheen in een beperkte oplage bij de Kelderuitgeverij een heruitgave van het *Roodboek*. Het Roodboek werd gepubliceerd in 1933 en bevat een verdediging van Marinus van der Lubbe tegen de aantijgingen van links en rechts. De laster dat hij een handlanger van nazi's of communisten was, is anno 2000 wel ontzenuwd en dat Marinus van der Lubbe de Rijksdag in zijn eentje aanstak is nu ook zeker. In 1933 was dit echter veel minder duidelijk. Het Roodboek, geschreven in de glasheldere stijl die zo kenmerkend is voor veel vooroorlogse publicaties uit radencommunistische hoek, toont aan dat Marinus een eerlijke, zij het misschien wat naïeve, revolutionair was. Het beschrijft zijn ontwikkeling en wereld. Het Roodboek bevat ook een reisdagboek en brieven van Marinus van der Lubbe.

De heruitgave heeft een fraai geboekdrukte omslag. Het boek is echter slechts via een enkele boekhandel verkrijgbaar. Levering verder via het verzendantiquariaat 'Nog Pas Gisteren', Breedstraat 9a, 3512 TS, Utrecht. Nog Pas Gisteren is gespecialiseerd in anarchisme en utopie; stuur een kaartje als je de volgende catalogus wilt ontvangen. Je kan

het Roodboek ook bestellen door f33,= (inclusief porto) over te maken op giro 6307080 t.n.v. Nog Pas Gisteren, Amsterdam, o.v.v. 'Roodboek'. (JvdL)

Roodboek. Van der Lubbe en de Rijksdagbrand; Publicatie van het Internationaal Van der Lubbe-comité; (oorspronkelijk) Amsterdam z.j.; 130 pag. + illustraties; f30,=.

ARBEID, VERZORGINGSSTAAT EN BASISEDUCATIE

Het denken over arbeid en kapitalisme is in Nederland beïnvloed door spraakmakende boeken als *Arbeid, een eigenaardig medicijn* van Achterhuis en *Een boterham met tevredenheid* van De Swaan. Ook Foucaults werk over disciplinering heeft een bijdrage geleverd. Minder bekend maar wel vaak geciteerd is een artikel dat zo'n 25 jaar geleden verscheen onder de titel "Arbeidsethos en arbeidersethos" in het blad *Internationale Korrespondentie* (nr. 42/43, 1975, p. 56-77, en nr. 44, 1976, p. 32-59). Gerard Snels gaf daarin aan dat er altijd al grote verschillen hebben bestaan tussen de dominante ideologie van de arbeid en de opvattingen van hen die de arbeid moesten verrichten. Het gemene volk is daarom met veel moeite opgevoed in de idee van de zegeningen van de arbeid en de vrijheid van de arbeidsmarkt, in apart daarvoor in het leven geroepen inrichtingen. Snels beschrijft onder andere de opmerkelijke aanpak van het Amsterdamse werkhuis. In het voortraject naar de arbeidsmarkt maakten werkschuwen kennis met het pomphuis. Het slachtoffer werd in een kelder opgesloten. De mensen van wat we de toenmalige arbeidsvoorziening zouden kunnen noemen lieten vervolgens de kelder onder water lopen. De werkonwillige moest pompen om het hoofd boven water te houden. De wrede pedagogiek raakte in onbruik toen bleek dat verschillende potentiële arbeidskrachten vrijwillig de verdrinkingsdood kozen boven hun employability.

Dit sterke beeld van het pomphuis hebben Roger Jacobs en Jef van Doorslaer gekozen als leidraad voor hun boek over basiseducatie in de Belgische activerende verzorgingsstaat. De basiseducatie is van oorsprong een vrucht van een op menselijke (zelf)ontplooiing gericht denken dat we kennen uit de hoogtijdagen van verzorgingsstaat. Naarmate die in crisis geraakt, wordt de basiseducatie steeds meer tot een arbeidsvoorzieningsinstrument. De vaardigheden van mensen moeten op een zodanig peil komen dat zij inzetbaar zijn in normale loonarbeid. De verzorgingsstaat is onder druk van de veranderde omstandigheden een activerende verzorgingsstaat geworden. Hij treedt harder op, stelt eisen en wil waar voor zijn geld. Investeringen moeten renderen, beleid moet meetbare resultaten hebben. Het kan er niet meer om gaan burgers aangenaam bezig te houden. Iedereen moet worden gemobiliseerd voor de economische concurrentiestrijd, de voorzieningen van de verzorgingsstaat worden daarop afgerekend. Instellingen die overleven leggen hun cliënten uit dat emancipatie eerst en vooral succes op de arbeidsmarkt betekent. Levenslang leren is het parool en loonarbeid het enige doel. Welzijnswerkers staan onder druk hun ontplooiingsidealisme in de uitverkoop te doen en zich over te geven aan de totalitaire utopie van de markt en het geld.

Roger Jacobs, mede-redacteur van het eind vorig jaar opgeheven libertaire tijdschrift *VerZ* en medewerker aan *De AS*, en Jef van Doorslaer beschrijven in hun boek op een heldere en toegankelijke manier de achtergronden en verschijningsvormen van economische en politieke crisis van de Belgische verzorgingsstaat en schetsen de toekomst van de voorzieningen. De auteurs zijn zelf werkzaam in de basiseducatie en maken de veranderingen van binnenuit mee. Ze willen zich in hun lastige positie opstellen als edele struikrovers, zich blijven bewegen in het gebied tussen disciplinering en emancipatie. Hun boek is een pleidooi te erkennen dat er nog steeds, met alle beperkingen, mogelijkheden zijn voor het realiseren van progressieve idealen in de basiseducatie en dat werkers in de sector bevredigend kunnen

functioneren. Zelfontplooiing van cliënten moet het uitgangspunt blijven. Cliënten geven als competente burgers zelf aan wat ze van de basiseducatie verwachten. Willen ze inderdaad een traject naar de arbeidsmarkt inslaan, dan is dat hùn keuze en krijgen ze daarvoor ondersteuning. Willen ze vooral zelfontplooiing, dan worden ze ook daarin bijgestaan. De werkers in de basiseducatie moeten geen lakeien zijn van overheden en werkgevers, maar waar dat kan bijdragen aan 'het temmen van de tijger van het kapitalisme', zoals Roger Jacobs aangaf in een recent interview met het Belgische libertaire tijdschrift *De Nar.*
Of deze voorzichtig optimistische benadering van de basiseducatie toekomst heeft in een wereld waarin het steeds meer een kwestie is van pompen of verzuipen, is de vraag. In elk geval schetst het boek op een bewonderenswaardige manier het probleem van de verzorgingsstaat en de eigen, tijdelijke en misschien wel – in de woorden van Roger Jacobs – 'diplomatieke' oplossing die is gevonden. (AB)
Roger Jacobs en Jef van Doorslaer, Het pomphuis van de 21ste eeuw. Educatie in de actieve welvaartsstaat; EPO, Berchem 2000; 211 pag.

MYSTIEK EN VERZET

Dorothee Sölle is een filosofe en theologe die ik als een *gutmenschliche* geitenbreister rechts zou willen laten liggen - maar haar *Mystiek en verzet* werd mij aanbevolen in verband met onder anderen Dorothy Day. Die heeft er een hoofdstukje in. Er komen meer mensen die zij mystici noemt in aan bod die erkend anarchist zijn: Thoreau, Tolstoj, Martin Buber, Lao Zi, Simone Weil, mensen die er niet ver van af staan als Thomas Merton en Thich Nhat Hanh, verdere sympathieke denkers/doeners als C.S. Lewis, Martin Luther King jr en Gandhi. En oudere mystici als Eckehart en Angelus Silesius, die in de voorbije eeuw door anarchisten 'ontdekt' zijn. En daartussen enkele verrassende namen als Dag Hammarskjöld, ooit 'de baas van de wereld' en op missie in Kongo wellicht vermoord (zullen we dit ooit zeker te weten komen?). Mystici die als zodanig de wereld beter wilden maken, vindt Sölle, en ze hanteert een ruimhartige en ruime definitie van mystiek: wij zijn allen mystici. Daar valt wat voor te zeggen; laat u er maar niet door afschrikken. Met alle tegenzin die ik oorspronkelijk voor de schrijfster voelde, moet ik toegeven dat ik het een leerzaam boek vind doordat het een kennismaking is met allerlei mensen die mij anders wellicht ontgaan zouden zijn. Haar begrip van mystiek is vatbaar voor discussie, maar het zou inderdaad flauw zijn het iets esoterisch te laten houden. Blijft (en dat komt zeker niet alleen door de vertaling) die hinderlijke gutmenschliche taal, dat NCRV- of arbodienstgeurtje. Een plaats heet in deze vertaling nooit een plaats, altijd een plek, en dat 'helen' dat niets met fietsendieven te maken heeft - de bijbehorende voorzetsels 'richting' en 'naar ... toe' ontbreken gelukkig wel. Goed, een eigen geloofsverklaring als mysticus dan maar, ten gunste van Sölle en vast toch niet gutmenschlich.
Zij is van 1975 tot 1987 hoogleraar geweest aan Union Theological Seminary te New York. Dit instituut heeft in de donkerste jaren van de recente geschiedenis de Frankfurter Schule gehuisvest en dit was wel een bedevaart waard. Zittend onder de magnolia op de binnenplaats kon ik daar in de juiste omgeving heel wat tot dan ontbrekende werken koesterend bekijken. Ik hield van Union, van New York, dan houd ik nu ook maar van Sölle. Zou dit mystiek genoeg zijn? Erich Fromm, die niet naar Union is meeverhuisd, want al goeddeels weg bij de Schule, behandelt ze zowaar. Kierkegaard niet, dus ook Adorno niet, laat staan Herbert Marcuse. Toch maar lezen, als het u wat lijkt... (AdR)
Dorothee Sölle, Mystiek en verzet: 'Gij stil geschreeuw'; Ten Have, Baarn 2000 (derde druk); f52,90.

STRAFRECHT EN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN

De afgelopen jaren is er heel wat aan de

hand geweest in de criminele sfeer. Dat loopt van zaken als de IRT-affaire tot het plegen van 'zinloos geweld'. Het zijn zaken waarvan niemand vrolijk wordt. Zo'n IRT-affaire roept het idee op dat het ministerie van Justitie zijn eigen systeem niet meer in de hand heeft, terwijl de golf van 'zinloos geweld' de roep om zwaarder straffen versterkt. Dat alles lokt de vraag uit of het strafrecht wel een oplossing kan bieden voor al die problemen.

Nu hoef je geen anarchist te zijn om kritisch te staan ten opzichte van het inzetten van het strafrecht als helend middel. Zo werd een kwart eeuw geleden door een toenmalige hoogleraar strafrecht, Loek Hulsman, gepleit voor 'afschaffing' (abolitionisme) van gevangenissen, omdat die toch niet helpen om de criminaliteit te bestrijden. Hulsmans denkbeelden zijn niet gevolgd. Integendeel. Zo is het aantal cellen uitgebreid. Dus ook ondanks dat, lijkt het er in het geheel niet op dat de blijvende, en zelfs verzwaarde, inzet van het strafrecht eraan heeft bijgedragen dat het veiliger op straat is of dat er minder wordt ingebroken.

Opnieuw wordt dan ook de vraag gesteld: wat kan het strafrecht bijdragen om al die ergerlijke verschijnselen en ernstige delicten te beteugelen? 'Weinig', zegt de huidige Leidse hoogleraar strafrecht, tevens Amsterdams advocaat, Theo de Roos in zijn boek *Het grote onbehagen. Emotie en onbegrip over de rol van het strafrecht*.

Het strafrecht kan als repressief sanctioneringsstelsel slechts sluitstuk zijn van een samenstel van preventieve maatregelen. Zwaarder straffen zal niet helpen; delictsverruiming evenmin. Bovendien heeft dit laatste als gevaar dat het strafrecht ook kan worden gebruikt, en gebruikt wordt, voor gevallen waarvoor het helemaal niet is geschreven. Dit deed zich bijvoorbeeld voor bij een demonstratie naar aanleiding van de Eurotop van Amsterdam in 1997. Ook is mogelijk dat door delictsverruiming een omzeiling wordt geboden van de waarborgen voor de verdachte in het strafproces, zoals de bedoeling is met de introductie van de 'bestuurlijke vrijheidsbeneming' (een nieuwe strafrechtbepaling die de bestuurlijke ophouding van ordeverstoorders mogelijk moet maken).

Los van het bovenstaande kan men zich afvragen of het strafrecht zich wel tot iedereen richt. In theorie wel, maar wat blijkt in de praktijk? Uit het antwoord dat De Roos vervolgens geeft, valt op dat hij de ideologische bron waaraan hij zich ooit laafde af en toe nog bezoekt. Hij wijst er namelijk op dat "de gevangenissen vooral worden bevolkt door maatschappelijke losers, onder wie onevenredig veel vertegenwoordigers van etnische minderheden en buitenlanders. De klassentheorie van Karl Marx moge dan (voorlopig?) uit de gratie zijn, het strafrecht vertoont kennelijk trekjes van een klassen-fenomeen" (p. 43).

Het is vanuit deze kritische kijk dat De Roos over het strafrecht, het strafrechtsapparaat en de strafrechtspleging schrijft. Dit doet hij aan de hand van of gelardeerd met vele hedendaagse, aansprekende voorbeelden (bekend uit krant en van tv). Om het boek te lezen hoeft men niet in het strafrecht te zijn geschoold. Dus wie niet wil blijven steken in een ongenuanceerde verwerping van het strafrecht, kan zonder ervoor te hebben doorgeleerd eigen kritisch vermogen scherper stellen met behulp van wat De Roos in zijn boek aandraagt. (ThH)

Theo de Roos, Het grote onbehagen. Emotie en onbegrip over de rol van het strafrecht; Balans, Amsterdam 2000; 143 pag.; f29,50.

REVOLUTIE DER KLAZEN

Op 23 juni 1916 verscheen Hugo Ball in het cabaret Voltaire als magische bisschop, gekleed in een zo volmaakt obeliskvormig kostuum dat hij het podium op- en afgedragen moest worden. In zijn jongere jaren had hij Bakoenin gelezen en hij was bevriend met Erich Mühsam. Maar dat belette hem niet zich als vrijwilliger op te geven voor het Duitse leger, dat in 1914 de Eerste Wereldoorlog binnenmarcheerde. Omdat hij vanwege een hartafwijking werd afgekeurd, ging hij naar de Belgische slagvelden om het Ge-

beuren alsnog van nabij te zien. Wanneer dan de werkelijkheid van de krijg zich aan hem openbaart, vlucht hij in verwarring naar Zwitserland. Daar proclameert hij de revolutie, dat wil zeggen: hij geeft een tijdschrift uit dat *Revolution* heet en dat daarom door de politie in beslag wordt genomen. Ook al gaat het niet om de sociale revolutie, maar om de Lieve Revolutie van dada, het lijkt erop dat het evenmin geoorloofd was als een halve eeuw later de magie tegen het roken in de stijl van Robert Jasper Grootveld. En daarom hoort dit werk van Hugo Ball ook in een anarchistisch blad te worden besproken. Te meer daar de orde beveelt dat burgerlijke bladen zwijgen dat ze zweten.

In vergelijking met *Jezus Christus Quibus* van Picabia (zie de bespreking in *De AS* 128) is het werk van Ball veel zweveriger. Met zijn aanroepingen, zijn hymnen en zelfs zijn *Lautgedichte* in de stijl van Afrikaanse tovenaars keert hij zich wel tegen de als 'rede' vermomde bestaande orde en de taal van het heersende fatsoen, maar niet tegen het rituele als zodanig. Het lijkt erop alsof hij als subject eerder een nieuwe orde wil oproepen dan dat hij de orde verstoort. En dat maakt zijn werk eigenlijk veel meer gedateerd. Daarom bij deze aandacht voor een mijnheer die een obeliskvormige hoed draagt en als groot proclamator van de Revolutie der Klazen toch nog op een gezellige manier geschiedenis heeft gemaakt. REEDS! (JB)

Hugo Ball, Tendera de fantast; Van Tilt, Nijmegen 2000; 96 pag.; geïll.; f29,90.

TERUGBLIKKEN OP DE KRAAKBEWEGING

Ruim tien jaar na de laatste grote kraakacties maken enkele oud-krakers de balans op van de kraakbeweging. Ine Poppe en Sandra Rottenberg doen dit in *De Kraakgeneratie* middels achttien portretten van krakers die in de hoogtijdagen van de kraakbeweging (1975-1985) actief waren. Het boek vormt aardig illustratiemateriaal bij *Een voet tussen de deur* van Eric Duivenvoorden dat de geschiedenis van de kraakbeweging van 1964 tot en met 1999 beschrijft. Duivenvoorden kon als oprichter en beheerder van het Staatsarchief - een archief van de kraakbeweging in de Amsterdamse Staatsliedenbuurt - beschikken over talloze tot nu toe ontoegankelijke documenten om deze geschiedenis te reconstrueren. Met deze studie rond hij zijn archiefwerk af. Het Staatsarchief wordt ondergebracht bij het IISG in Amsterdam.

Het Amsterdamse schrijverscollectief Bilwet had geen tien jaar nodig om de balans van de kraakbeweging op te maken. Al in 1990 concludeerde ze in haar vorig jaar heruitgegeven 'klassieker' *Bewegingsleer. Kraken aan gene zijde van de media* dat de krakers waren gezwicht voor de verlokkingen van de media en daarmee als beweging aan hun eind waren gekomen.

Uit alle drie de boeken komt de kraakbeweging tevoorschijn als een beweging die een overtuigende 'doe-het-zelf'-houding combineerde met een afkeer van ideologieën, politici en ambtenarij. Kraken was (en is) in eerste instantie een praktische oplossing voor een praktisch probleem.

Pas eind jaren zestig krijgt kraken of het clandestien bewonen van woningen een meer politieke dimensie en wordt het een actievorm waar omheen een aparte organisatie ontstaat. De woningnood onder jongeren is groot en de kritiek op de bouwprojecten van lokale bestuurders die de oude buurten willen laten plaatsmaken voor het kapitaal in de vorm van kantoorkollossen en verkeersaders en de speculatie die hiermee gepaard gaat, neemt toe. Terwijl elders in het land vooral de jongerenhulporganisaties als het JAC en Release het kraken in een breder politiek perspectief plaatsen en organisatorische taken vervullen, zijn het in Amsterdam vooral de buurtactiegroepen die het kraken politiek maken. Omdat deze zich los van de gevestigde hulpverleningsinstanties ontwikkelen en een eigen structuur opbouwen, is de matigende invloed van de hulpverleningsinstanties afwezig. Hierdoor kan een grote variëteit aan vaak radicale ideeën in de hoofdstedelijke kraakbeweging wortel schieten.

De pogingen om in navolging van Provo de krakers deel te laten nemen aan de lokale politiek stranden allemaal op de onwil van veel krakers om zich met politiek in te laten. Een groot deel wilde niks met politiek te maken hebben: *"Ik was niet geïnteresseerd in politiek actievoeren. Nee, daar streden we feitelijk tegen"*, zo vertrouwt Karin de Boer toe aan Ine Poppe en Sandra Rottenberg. *"Voor ons was het ook geen kraakpand maar gewoon een manier van leven, een levensvorm. Het had niets met idealisme te maken, we hadden ruimte nodig en hadden opeens dat immense terrein tot onze beschikking: de mogelijkheden van die plek! Het was een proeftuin"*, vertelt Karin over De Conradstraat, het in 1988 ontruimde Rijkskledingmagazijn aan de gelijknamige straat in Amsterdam.
Voor veel anderen was kraken wel een duidelijke politieke strijd, maar ook deze politieke krakers weigerden op de stoel van politici of bestuurders te gaan zitten. De kraakbeweging was ook niet geïnteresseerd in het ontwikkelen van bestuurlijke 'alternatieven' voor maatschappelijke problemen. Zij loste de problemen zelf wel op. Omdat zij daarbij veelvuldig op de grenzen van de rechtsstaat stuitte, kwam het regelmatig tot een al dan niet gewelddadige confrontatie met de autoriteiten.
Voor een deel van de krakers was de confrontatie zelf het belangrijkst. *"We streefden niet naar de opbouw van een alternatieve beweging maar wilden via provocaties breuken forceren in het loodzware pakijs dat over de maatschappij lag"*, zegt Frans Rein Jurrema in *De kraakgeneratie*.
In de hoogtijdagen van de kraakbeweging - eind jaren zeventig, begin jaren tachtig - vullen de meer anarchistische doe-het-zelf houding en de autonome confrontatiepolitiek elkaar prima aan. De op de gevestigde orde veroverde ruimte zou een loze ruimte zijn geweest als ze niet werd ingevuld door een grote groep mensen die daarin wilde wonen en tal van activiteiten ontwikkelde. Tegelijkertijd zouden deze activiteiten veel moeilijker of helemaal niet tot ontwikkeling zijn gekomen als er niet mensen bereid waren geweest de strijd met het gezag aan te gaan om deze vrije ruimte te verdedigen. Veel mensen zwabberden dan ook maar wat tussen beide stromingen heen en weer en waren niet te beroerd om het vormgeven van de gekraakte wereld even te onderbreken voor het helpen barricaderen van een kraakpand of deelname aan een goede rel.
Het evenwicht tussen beide posities wordt volgens Duivenvoorden verstoord als de dadendrang van 'de harde kern' te groot wordt en de ontruiming van de Lucky Luijk - een kapitale villa aan de Amsterdamse Jan Luijkenstraat - in oktober 1982 uitloopt op een ware veldslag met de politie. Een hoop onvrede over het interne functioneren van de kraakbeweging wordt eindelijk uitgesproken. Het stoort de meeste mensen dat belangrijke beslissingen steeds weer worden genomen door een klein groepje mensen. Want in deze formeel basisdemocratische beweging waarin iedereen over alles mocht meebeslissen, had in werkelijkheid een aantal 'bonzen' het voor het zeggen. Ook neemt de repressie van de kant van de overheid toe en hebben mensen er genoeg van om steeds weer in elkaar geslagen te worden.
Bovendien, zo voegt Bilwet hier aan toe, treden de krakers de media-werkelijkheid binnen. De buitenmediale realiteit waarin de krakers zich tot dan toe bevonden, bestond uit gebeurtenissen die niet gepland waren maar jou opzochten. Je belandde dan weer eens in een ontruiming, dan weer in een rel en soms sloot je je aan bij een kraak. De media hadden hier het nakijken en vertelden er de grootst mogelijke onzin over, maar dat maakte niet uit. In de loop van de jaren tachtig bezwijken de krakers echter aan hun eigen succes en de verlokkingen van de media. De krakers gaan geloven in het beeld dat de media van hen hebben geschetst. *"Door de opeenvolging van beelden en identiteiten in de media als enige werkelijkheid te accepteren en zodoende het buitenmediale te verwaarlozen, verloren actievoerders de potentie om van het toneel te verdwijnen en op te gaan in het proces van de onvoorzienbaregedaanteverwisselingen."*

De bewegende krakers worden een kraakbeweging. Verdwijnen wil men niet meer omdat succes verslavend werkt. De kraakbeweging wordt zelf haar grootste vijand. Ze vecht tegen het beeld dat de media van haar schetst en vergeet dat haar geheim lag in de buitenmediale realiteit; de toevallige ontmoeting, de voortdurende metamorfose, de kunst van het verdwijnen.
Een deel van de krakers is de op de overheid en media gerichte strijd zat en gaat in de gekraakte wereld aan de slag met het vormgeven van het eigen leven. Niet langer de woningnood maar de kwaliteit van het bestaan wordt de belangrijkste politieke motivatie. En omdat deze niet alleen krakers aangaat, biedt dit talloze mogelijkheden om nieuwe medestanders te vinden. Halverwege de jaren tachtig is er bijna geen kraker meer voor wie het kraken zelf en alles wat erbij komt kijken de belangrijkste activiteit is. Acties op andere terreinen zijn langzamerhand veel belangrijker geworden: de kraakbeweging heeft zich omgevormd tot 'de beweging' die op tal van actieterreinen als kernenergie, apartheid, geweld tegen vrouwen, militarisme en anti-fascisme actief is. De bestaande infrastructuur, van inmiddels ook veel gelegaliseerde panden, vormt hiervoor een uitstekende uitvalsbasis.
De nieuwe actiedoelen zijn echter ook voor voorstanders van de confrontatiepolitiek een mogelijkheid om zich te laten gelden. De autonomen doen van zich spreken, de actievormen worden steeds heftiger en de repressie van de overheid neemt navenant toe. Infiltranten en informanten worden ingezet en mensen krijgen steeds meer de neiging om zich af te zonderen in kleinere groepjes van mensen die elkaar vertrouwen. De beweging verandert in de loop van de jaren tachtig van een platte min of meer open massale organisatie naar een in mootjes gehakte splinterbeweging. Voor buitenstaanders wordt het steeds moeilijker om hier een plek te vinden en de beweging slinkt zienderogen, hetgeen voor velen weer een reden vormt om ermee te kappen. De onderlinge solidariteit neemt snel af en men begint elkaar zelfs van verraad te beschuldigen. Groepen als RARA en de Politieke Vleugel van de Kraakbeweging (PVK) proberen als voorstanders van confrontatie-politiek in de tweede helft van de jaren tachtig te redden wat er te redden valt en denken de beweging door een gezamenlijke ideologie weer bij elkaar te brengen. Maar juist deze toenemende ideologische inbreng blaast de beweging volgens Duivenvoorden van binnenuit verder op. De aantrekkingskracht van de kraakbeweging was voor velen nu juist de afwezigheid van elke vorm van overkoepelend en boven het alledaagse leven uitstekend gedachtengoed; de afwezigheid van politieke programma's, prioriteiten en woordvoerders.
Beide groeperingen kunnen binnen de beweging dan ook op weinig steun rekenen, maar door het geweld waarmee de 'eindafrekening' plaatsvindt, houdt het grootse deel van 'de kraakgeneratie' het verder voor gezien en gaat wat anders doen.
Voor volgende generaties wordt het steeds moeilijker om te kraken. Het kraken zelf wordt met de invoering van de Leegstandswet in 1987 steeds moeilijker. Krakers kunnen nu door eigenaren anoniem gedagvaard worden en het ene na het andere pand wordt ontruimd. Deze speelruimte wordt nog kleiner als in juli 1994 artikel 429 sexies van het Wetboek van Strafrecht het kraken van woningen die korter dan een jaar leegstaan verbiedt. Het aantal te kraken panden daalt hierdoor dramatisch. Door de inhaalslag op het gebied van volkshuisvesting en stadsinrichting zijn er in de stad nog nauwelijks vergeten plekken te vinden. Eigenaren die hun pand langer dan een jaar leeg laten staan hebben vaak duistere bedoelingen.
Om zich te verweren tegen de anti-kraakwetgeving en de dubieuze praktijken van eigenaren wordt steeds vaker gebruik gemaakt van de bezwaar- en beroepsmogelijkheden om het bestaan in panden te rekken. De strijd van de kraakbeweging is verplaatst van de straat naar de rechtszaal. Dat de rechterlijke macht daarbij steeds vaker kiest voor

de belangen van de huiseigenaar blijkt uit het begin dit jaar verschenen *Zwartboek Ontruimingen* waarin vierentwintig recente ontruimingen worden besproken.
Anno 2000 is het eigendomsrecht belangrijker dan ooit en kraken weliswaar niet verboden, maar wel een onrechtmatige daad. Inmiddels is het weer in het belang van krakers om geen ruchtbaarheid te geven aan de kraak. In die zin is de beweging, zo constateert Eric Duivenvoorden, weer terug bij af. Ook in de jaren zestig, waar hij de geschiedenis van de kraakbeweging laat beginnen, zochten de toenmalige clandestiene bewoners vooral vergeten en vervallen woningen op, in de hoop er zo lang mogelijk met rust te worden gelaten. (FK)
Ine Poppe & Sandra Rottenberg, De kraakgeneratie: 18 portretten van krakers uit de lichting 1955-1965; De Balie, Amsterdam; 156 pag.; f39,90.
Eric Duivenvoorden, Een voet tussen de deur: Geschiedenis van de kraakbeweging 1964-1999; De Arbeiderspers, Amsterdam; 370 pag.; f39,90.
Floris de Graad, Emmy van Meel, Jeroen Verbruggen, Zwartboek Ontruimingen; distributie Fort van Sjakoo, Amsterdam. Te bestellen door f17,50 over te maken op giro 3932616 t.n.v. Fort van Sjakoo in Amsterdam, o.v.v. 'Zwartboek Ontruimingen'.
Bilwet, Bewegingsleer. Kraken aan gene zijde van de media; uitgegeven door actieblad Ravage. Te bestellen door f12,50 over te maken op giro 5859751 t.n.v. Ver. Ostade Blade, Amsterdam o.v.v. 'Bilwet'.

GEMEENTE EN GEMEENSCHAP

In betrekkelijk korte tijd na elkaar verschenen drie publicaties waarin de gemeente, de gemeenschap en de (non-)participatie van de burger onderwerp van beschouwing zijn. Een van de drie publicaties betreft een essay van Peter Castenmiller onder de titel *De wisselwerking tussen gemeente en gemeenschap.* Het betreft een verhandeling die vooral gaat over de problematiek van de schaal van het bestuur (de omvang van de gemeente) in relatie tot de mogelijkheden van gemeenschapsvorming.
De tweede publicatie bevat, naast een essay van Ivo Hartman, een bijlage over ervaringen met vormen van binnengemeentelijke decentralisatie. Het laatst bedoelde essay draagt de titel *Gemeente, gemeenschap en territoriaal zelfbestuur.* De twee genoemde essays zijn geschreven in opdracht van het ministerie van Binnenlandse zaken.
De derde publicatie is een advies van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO). Het is een reactie op de vraag van de regering om te adviseren over de mogelijkheid 'de positie van de burger als consument en maatschappelijke participatie' te versterken.
Lezing van de teksten maakte mij weemoedig omdat veel van het gebodene de discussies bestrijkt die al lopen vanaf de jaren zestig. Zo wordt bijvoorbeeld - terecht - aandacht gevraagd voor het besturen op menselijke maat. Als het om aanbevelingen gaat ten aanzien van organisatiekwaliteiten, dan wordt aangeraden onder meer te denken aan de mate van overzichtelijkheid en de mate van herkenbaarheid. Met deze kwaliteiten is overigens niets mis. Zelf heb ik de afgelopen kwart eeuw in menig boek daarover geschreven, met name waar het ging om wat ik een 'anarchistische staatsopvatting' noem. Het verschil is dat de hier besproken teksten 'modern' getint zijn, omdat ze hier en daar zijn overgoten met verwijzingen naar de mogelijkheden van de informatie- en communicatietechnologie (ICT). Zo wordt door specialisten op het vlak van bestuur en ICT een zinvolle uitwerking voor mogelijk gehouden tussen het kleinschalig houden van het bestuur onder een zich tegelijk voltrekkend proces van 'globalisering' (wereldomspannend maken van 'bestuur'). Maar met betrekking tot een andere technische verworvenheid, die van de elektriciteitsproductie, had de klassieke, negentiende eeuwse anarchist P. Kropotkin reeds op soortgelijke mogelijkheden gewezen. Daarbij stond hij positief ten opzichte van het idee van de kleinschalige gebruiksmogelijkheden van elektriciteit (iedereen zijn eigen boormachine om te klussen), onder acceptatie van de grootscha-

lige opwekkingsmogelijkheid van elektriciteit (alles in negentiende eeuwse verhoudingen uiteraard). Wat hem daarbij in die combinatie aansprak, was het effect voor de verbruikers: *decentralisatie* van de gebruiksmogelijkheden (onafhankelijk bezig zijn van mensen). Die zienswijze kan men 'updaten' met verwijzingen naar de (individuele) gebruiksmogelijkheden van ICT (vergelijk op dit punt ook M. Smith, 'Kropotkin and technical education', in: D. Goodway (ed.), *For anarchism. History, theory and practice*; London 1989). Jongere lezers komen, gelet op die ICT-verwijzingen, misschien nieuwe inzichten tegen in de besproken teksten. Voor anderen zal het grotendeels om herbevestiging gaan van wat zij al sinds Kropotkin - of later, bijvoorbeeld sinds K. Sale (*Human scale*, 1980) en R. Cantzen (*Weniger Staat - mehr Gesellschaft*, 1987) - dachten. (ThH)

P. Castenmiller, De wisselwerking tussen gemeente en gemeenschap; Den Haag 1999; 48 pag.

I. Hartman (red.), Gemeente, gemeenschap en territoriaal zelfbeheer; Den Haag 1999; 93 pag.

Aansprekend burgerschap. De relatie tussen de organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers; RMO-advies nr. 10; Den Haag 2000; 173 pag.

GLOBALISERING

Een paar jaar terug was de Leidse organisatie De Fabel van de illegaal een van de gangmakers van de campagne tegen het Multilateraal Akkoord over Investeringen (MAI). En nog steeds is de organisatie actief in het verzet tegen 'globalisering'. Maar inmiddels is haar koers radicaal gewijzigd: ze wil op dit vlak niet samenwerken met 'nieuwrechtse' organisaties. Voor zover dat (verkapt) extreem-rechtse clubs betreft is het standpunt van De Fabel van de illegaal natuurlijk volledig te begrijpen, maar er bestaat ook een schemergebied van ecologistische organisaties en personen als Edward Goldsmith, de directeur van het gerenommeerde blad *The Ecologist*, en Willem Hoogendijk van de Stichting Aarde. Voor de Leidse activisten zijn ook dat soort clubs domweg 'fout'. In een tweedelige brochure geeft de Fabel van de illegaal (nogmaals) uitgebreid haar standpunten weer. De brochure is een tussenstand en zeker geen eindpunt van de discussie, aldus wordt in het voorwoord opgemerkt.

Weia Reinboud van Atalanta schreef over een andere kant van de globalisering en wel de groeiende stroom migranten die in West-Europa een (beter) bestaan zoeken. Waarom zouden deze mensen niet ondergebracht kunnen worden in al die protserige kantoorpanden - de glazen en marmeren paleizen van het kapitalisme - die 's avonds en in de weekeinden toch maar leegstaan?, zo vraagt Weia zich af.

Globalisering is wel eens omschreven als de wereldwijde spreiding van kapitalistische produktieverhoudingen. En dat impliceert onder meer een andere kijk op arbeid. Toch is er altijd al een tegenbeweging geweest die dat soort arbeid principieel afwijst. In die beweging past ook de lof der luiheid, die bezongen wordt door Ewald Vanvugt. Baalprodukties brengt een gewijzigde versie van diens oorspronkelijk in 1981 gepubliceerde brief in boekvorm. Bijna even lang als de brief zijn de noten die op zich een kleine bloemlezing vormen uit de literatuur tegen arbeidsethos en voor het nietsdoen. (HR)

Nieuw-rechts en de beweging tegen globalisering; uitgave van De Fabel van de Illegaal, Koppenhinksteeg 2, 2312 HX Leiden (postgiro: 95225); Gebladerte-reeks nr. 17; 77 pag.; f13,- (incl. verzendkosten).

Weia Reinboud, Stapelbedden in alle kantoren? Mensenstromen hebben oorzaken; Atalanta, Utrecht (postgiro 2694281); 13 pag.; f3,- (incl. verzendkosten).

Ewald Vanvugt, Brief aan een overspannen werknemer. Over stress en de zin van het nietsdoen; Baalprodukties, postbus 780, 6130 AT Sittard; 100 pag.; f18,50.

SCHANDALEN

Raadsleden vangen een ton per jaar, rijden in een dikke auto en brengen de dag door aan de bar van een tennisclub. Aldus denken veel Rotterdammers over hun lokale politici,

zo bleek enkele jaren terug uit een onderzoek. Maar dat niet alle politici zakkenvullers zijn, bewijst Manuel Kneepkens: criminoloog, jurist, beeldend kunstenaar, dichter en - vooral - voorman van de Stadspartij (twee zetels) in de Rotterdamse gemeenteraad. De libertaire partij volgt sinds 1994 kritisch het doen en laten van de stadsbestuurders en hun machtige hulptroepen (de grote politieke partijen en de gemeentelijke diensten), althans zo goed en zo kwaad als dat mogelijk is. Want de rijen van de mandarijnen en regenten sluiten zich voortdurend als er pottenkijkers zoals Kneepkens in de buurt zijn. Met alle middelen die de wet biedt wordt de Stadspartij op zijsporen gerangeerd, met kluiten het riet ingestuurd of anderszins onwetend gehouden dan wel onvolledig ingelicht. Wie als Rotterdams politicus een waarlijk volksvertegenwoordiger wil zijn, moet kennelijk op een oude fiets rijden, niet tennissen en hard werken. Kneepkens doet dat dan ook, al slaat hij een biertje op zijn tijd niet af.

Zoals de Stadspartij in 1995 het initiatief nam tot het verzet tegen de Stadsprovincie en vervolgens de hele Rotterdamse bevolking via een referendum achter zich kreeg, legde Kneepkens vorig jaar het fundament voor de val van Bram Peper. Zijn vragen over misstanden ten stadhuize leidden uiteindelijk tot een onderzoek door een raadscommissie die niet om de conclusie heen kon dat de voormalige burgemeester en enkele wethouders private en publieke uitgaven niet uit elkaar hadden weten te houden.

In zijn nu verschenen terugblik op de raadsperiode 1994-1998 komt de affaire-Peper niet voor (dat is een episode voor een volgend boek), maar Kneepkens' *Luchtschepen en schandalen* zal de gemiddelde Rotterdammer zeker niet anders over politiek doen denken. Het boek is een kroniek van klein en groter politiek leed, uiteenlopend van de mislukte aankoop door PvdA-wethouder Hans Simons van het cruiseschip de Rotterdam (de Stadspartij ontdekte bijtijds dat het schip vol asbest zat) tot de vendetta tussen de Stadspartij en de lokale mediamaffia Stads-TV/Radio Rijnmond, toentertijd geheel in handen van de gebroeders Haasbroek met PvdA-wethouder Hans Kombrink als hun beschermengel.

Niet alleen in Rotterdam, ook in Amsterdam tieren fraude, corruptie, nepotisme en mismanagement welig, zo blijkt uit *Chaos aan de Amstel.* Onderzoeksjournalist Jos Verlaan doet een boekje open over de vele bekende en onbekende schandalen binnen de gemeentelijke diensten, waar ambtenaren van hoog tot laag bij betrokken waren. Het schandaal van de parkeerwachten die de inhoud van de meters in hun eigen sporttassen deponeerden zal menigeen bekend voorkomen, maar de onderhoudsuitgaven voor een brug die helemaal niet bleek te bestaan was voor mij nieuw. En de corrupte politie op de Wallen was ik ook al weer vergeten. Het zijn dus geen incidenten die Verlaan beschrijft, ze maken deel uit van een structureel fenomeen. Zo is het ook naïef om van Italiaanse of Belgische toestanden te spreken: Nederland is al lang een bananenmonarchie onder de rook van Brussel.

Inmiddels berucht zijn de vele Europese politici die daar het publieke belang heten te behartigen maar het eigen belang centraal stellen. Twintig jaar lang hebben Europarlementariërs zichzelf royaal kunnen bedienen, zich dienstbaar kunnen maken aan lobbygroepen, geld kunnen wegsluizen naar partijkassen en politieke benoemingen kunnen doordrijven. Journalist Joep Dohmen dook in de Brusselse wandelgangen, legde zijn oor te luisteren, ontdekte vertrouwelijke documenten en schreef een 'chronique scandaleuse'. (HR)

Manuel Kneepkens, Luchtschepen en schandalen. Viereneenhalf jaar poëtische strijd contra de Rottocratie; De Prom, Baarn 2000; 256 pag.; f34,95.

Jos Verlaan, Chaos aan de Amstel. Fraude en corruptie in Amsterdam; SUN, Nijmegen 1999; 240 pag.; f34,50.

Joep Dohmen, Europese idealisten. Een chronique scandaleue van het Europees Parlement; SUN, Nijmegen 1999; 256 pag.; f34,50.

Beste lezer(es),

* In dit gecombineerde nummer 130/131 van De AS en het Jaarboek Anarchisme is veel plaats ingeruimd voor het thema landbouw. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de discussie over landbouw versus jagen-verzamelen, die met name in de Verenigde Staten vanaf de jaren negentig in libertaire kringen gevoerd wordt. Een van de overige bijdragen is de tekst van de Eerste Domelalezing door Homme Wedman over de filosoof en vrijdenker Leo Polak. En ook is er weer een bladenrubriek. Eind van dit jaar verschijnt nummer 132 dat Afrika als thema heeft.

* Inmiddels hebben we dit jaar weer vele donaties ontvangen, waarvoor dank, maar helaas nog onvoldoende om het lopende exploitatietekort weg te werken. We doen dan ook een beroep op alle lezers om (alsnog of opnieuw) een bedrag aan ons Steunfonds De AS in Moerkapelle (postgiro 4460315) over te maken.

* Sinds kort zijn nu alle afleveringen van De AS na te bestellen tegen gereduceerde prijzen. Deels zijn dit originele uitgaven, deels reprints. De nummers zijn afzonderlijk leverbaar, maar er gelden ook twee speciale aanbiedingen. AANBIEDING 1: alle afleveringen (nr. 1 tot en met nr. 129) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme en de eind vorig jaar verschenen Bibliografie van 26 jaargangen van De AS (inclusief verzendkosten) voor 200 gulden. AANBIEDING 2: alle nog leverbare originele afleveringen (inclusief verzendkosten) voor 75 gulden. Verdere informatie elders in dit infokatern.

* In dit katern treft u ook een overzicht aan van onze Reprint Reeks van pamfletten en brochures, alsook van onze serie Overige Uitgaven. Zo is de voor doorgewinterde AS-lezers onmisbare Bibliografie verkrijgbaar voor 15 gulden.
Maar u kan ook gebruik maken van onze speciale aanbieding boeken en brochures. AANBIEDING 3: alle 16 uitgaven (Reprint Reeks + Overige Uitgaven) inclusief verzendkosten voor 62 gulden. Bestellen via postgiro 4460315 van de admininstratie van De AS in Moerkapelle met duidelijke vermelding van de gewenste aflevering(en), uitgave(n) en/of aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van ƒ4,- (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor tenminste ƒ12,- besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 83 (Provo), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 108 (Wim van Dooren), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk).

Nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme) en nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme) kosten ƒ8,50 per stuk.

Er zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar van: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 85 (Anarcha-feminisme).

REPRINT REEKS

De AS brengt een serie herdrukken van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s): 001-003: *f*6,=; 004: *f*6,=; 005: *f*6,=; 006: *f*6,=; 007: *f*6,=.

OVERIGE UITGAVEN

Eerste Jaarboek Anarchisme; 151 p.; inclusief verzendkosten *f*12,50.

Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst. Complete reprint in paperback; VIII + 120 pag.; inclusief verzendkosten *f*15,-.

Anton Constandse, *De ellende der religie*. Reprint van brochure uit 1923; 20 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.

Anton Constandse, *God is het kwaad*. Reprint van brochure uit 1924; 31 p.; inclusief verzendkosten *f*3,50.

Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*. Reprint van brochure uit 1927; 16 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.

Anton Constandse, *Godsdienst opium voor het volk*. Reprint van brochure uit 1929; 15 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.

Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*. Reprint van brochure uit 1932; 15 p.; inclusief verzendkosten *f*2,50.

Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; inclusief verzendkosten *f*3,50.

Alle uitgaven te bestellen door storting op postrekening 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van *f*8,50 op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle voor de nog te verschijnen aflevering in 2000.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2000. Ik betaal daarvoor *f*35,- via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006 of 007.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

^^

Jan Börger:

Hegel en onze tijd	(rede reprint) 1928,	32 p. *f* 6,50
Communisme-Anarchisme-Nihilisme	(reprint) 1932,	21 p. *f* 5,00
Is het Fascisme en Nationaal Socialisme logisch houdbaar?	(reprint) 1932,	45 p. *f* 7,50
De fout in de Nationaal Socialistische Staatsleer	(reprint) 1933,	40 p. *f* 7,00
Anarchisme en Nihilisme	1946,	85 p. *f* 12,50

(heruitgave 1993 - met nawoord)

BOEKEN/BROCHURES:

Jan Börger:

Het spookt in de Sint Jan! De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst. — *f* 39,50
Selectieve heruitgave van vroeg werk.
Biografie en inleiding: Wim de Lobel.
(1997, 356 blz. ISBN 90-76033-01-3)

De Kerstgedachte.
Een evangelisch wijsgerige formule. — *f* 15,00
(heruitgave 1997, 100 blz. ISBN 90-76033-02-1)

Wim de Lobel: (lezing)
Jan Börger, filosoof en anarchist — *f* 5,50
(1995, 25 blz. - bewerkte versie met notenapparaat)

NIEUW:

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger. — *f* 10,00
(1998. 50 blz. ISBN 90-76033-03)

Wim de Lobel:
Spiritueel anarchisme en de orde van de zelfbeteugeling.
Het universele principe - Arche anarchos estin. — *f* 15,00
(Bundel, 1999, 112 blz. geïll. ISBN 90-76033-04-8)

Michiel Wielema:
Ketters en verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de verlichting in gereformeerd Nederland. — *f* 39,50
(Academisch proefschrift, 1999, ringband A-4
196 blz. ISBN 90-76033-05-6)

Prijzen inclusief porto
Bestellingen via de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever,
Jan Börger-Bibliotheek Postbus 43,
2750 AA MOERKAPELLE. Postgiro 77 0 36.
(Vanwege portokosten minimaal voor *f* 12,50 bestellen.)
Meer informatie zie website: www.ibizweb.nl/borger (ook verkoop)

Herman Verbeek	*ACHT ARGUMENTEN VOOR EEN DUURZAME LANDBOUW*
Hans Ramaer	*HET FAILLIET VAN DE FARMER* *De gangbare landbouw en noodzakelijke alternatieven*
Andre de Raaij	*DE MOEILIJKE LIEFDE TUSSEN* *ANARCHISTEN EN LANDBOUW*
Hanneke Willemse	*DE COLLECTIVISERING VAN DE LANDBOUW IN SPANJE* *IN DE JAREN DERTIG EN VANDAAG*
Jaap van der Laan	*WIE ZIT ER EIGENLIJK TE WACHTEN OP* *GENETISCH GEMANIPULEERD VOEDSEL?*
Marius de Geus	*LANDBOUW, LANDSCHAP EN PRIKKELDRAAD*
Vandana Shiva	*MONOCULTUREN, MONOPOLIES EN* *MASCULINISERING VAN DE KENNIS*
Andre Bons	*DE BOER ALS SYMBOOL* *Oogst van een controverse over landbouw*
Murray Bookchin	*RADICALE LANDBOUW* *Een pleidooi voor ecologisering*
John Zerzan	*MET DE KOMST VAN LANDBOUW* *KWAM EEN EINDE AAN DE ONSCHULD*
Harold Barclay	*JOHN ZERZANS VISIE OP LANDBOUW* *Een kritisch commentaar*
Homme Wedman	*DOMELA'S ERFGENAAM?* *Leo Polak over autonomie en ethiek*
Andre de Raaij	*KATHOLIEK ANARCHISME - MADE IN USA* *Een drieluik*
Hans Ramaer	*IN MEMORIAM GEORGES IDES (1930-2000)*
Jaap van der Laan	*VICTOR SERGE: REVOLUTIONAIR EN SCHRIJVER*
Peetje Lanser	*BLADSPIEGEL 1*
Thom Holterman e.a.	*REACTIES EN DISCUSSIES*
Freek Kallenberg e.a.	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs *f 18,50*